

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBRI.

EDITIONEM PRIMAM CURAVIT

GUILELMUS WEISSENBORN.

EDITIO ALTERA, QUAM CURAVIT

MAURITIUS MÜLLER.

PARS III. FASC. II.

LIB. XXVII—XXX.

EG

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCXCXI.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXVII.

PERIOCHA LIBRI XXVII.

Cn. Fulvius proconsul cum exercitu ab Hannibale ad Herdoneam caesus est. meliore eventu ab Claudio Marcello consule adversus eundem ad Numistrone[m] pugnatum est. inde Hannibal nocte recessit; Marcellus insecutus est et subinde cedentem pressit, donec configeret. priore pugna Hannibal superior, Marcellus sequenti. Fabius Maximus consul pater Tarentinos per proditionem recepit. Claudius Marcellus T. Quintius Crispinus consules, speculandi causa progressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus, Crispinus fugit. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita CXXXVII CVIII; ex quo numero apparuit, quantum hominum tot procliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. in Hispania ad Baeculam Scipio cum Hasdrubale et Hamilcare conflixit et vicit. inter alia captum regalem puerum eximiae formae ad avunculum Masinissam cum donis dimisit. Hasdrubal, qui cum exercitu novo Alpes transcenderat, ut se Hannibali coniungeret, cum milibus hominum LVI caesus est, capta VCCC M. Livi consulis ductu, sed non minore opera Claudi Neronis consulis, qui, cum Hannibali oppositus esset, relictis castris ita, ut hostem falleret, cum electa manu profectus Hasdrubalem circumvenerat. res praeterea a P. Scipione in Hispania et a P. Sulpicio praetore adversus Philippum et Achaecos gestas continet.

I. Hic status rerum in Hispania erat. in Italia 1 consul Marcellus Salapia per proditionem recepta Mar-moreas et Meles de Samnitibus vi cepit. ad tria milia 2 militum ibi Hannibalis, quae praesidii causa relicta

erant, oppressa. praeda — et aliquantum eius fuit —
 militi concessa. tritici quoque ducenta quadraginta
 milia modium et centum decem milia hordei inventa.
 3 ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta
 clades intra paucos dies accepta est haud procul Her-
 4 donea urbe. castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat
 spe recipiendae Herdoneae, quae post Cannensem
 cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita
 5 nec praesidiis firmata. negligentiam insitam ingenio
 ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus Poenum
 fidem senserat, postquam Salapia amissa excessisse
 6 iis locis in Bruttios Hannibalem auditum est. ea omnia
 ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali
 simul curam sociae retinendae urbis et spem fecere
 incautum hostem adgrediendi. exercitu expedito, ita
 ut famam prope praeveniret, magnis itineribus ad
 Herdoneam contendit et, quo plus terroris hosti obi-
 7 ceret, acie instructa accessit. par audacia Romanus,
 consilio et viribus impar, copiis raptim eductis con-
 fluxit. quinta legio et sinistra ala acriter pugnam
 8 inierunt. ceterum Hannibal signo equitibus dato, ut,
 cum pedestres acies occupassent praesenti certamine
 oculos animosque, circumvecti pars castra hostium
 pars terga pugnam spectantium invaderent, ipse Cn.
 9 Fulvi similitudinem nominis, quia Cn. Fulvium prae-
 torem biennio ante in isdem devicerat locis, increpans,
 10 similem eventum pugnae fore adfirmabat. neque ea
 spes vana fuit; nam cum comminus acie et peditum
 11 certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen
 ordines signaque, equestris tumultus a tergo, simul a
 castris clamor hostilis auditus sextam ante legionem,
 quae in secunda acie posita prior ab Numidis turbata
 est, quintam deinde atque eos, qui ad prima signa
 12 erant, avertit. pars in fugam effusi, pars in medio caesi,
 ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum
 13 cecidit. Romanorum sociorumque quot caesa in eo
 proelio milia sint, quis pro certo adfirmet, cum alibi

tredecim milia, alibi haud plus quam septem inveniam?
 castris praedaeque victor potitur. Herdoneam quia et 14
 defecturam fuisse ad Romanos comperit nec mansuram
 in fide, si inde abcessisset, multitudine omni Meta-
 pontum ac Thurios traducta incendit; occidit principes,
 qui cum Fulvio conloquia occulta habuisse comperti
 sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis 15
 itineribus semerme ad Marcellum consulem in Sam-
 nium perfugerunt.

II. Marcellus nihil admodum tanta clade territus 1
 litteras Romam ad senatum de duce atque exercitu ad
 Herdoneam amisso scribit: ceterum eundem se, qui 2
 post Cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem
 contuderit, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua
 exultat, facturum. et Romae quidem cum luctus ingens 3
 ex praeterito tum timor in futurum erat. consul ex 4
 Samnio in Lucanos transgressus ad Numistrone in
 conspectu Hannibalis loco plano, cum Poenus collem
 teneret, posuit castra. addidit et aliam fidentis speciem, 5
 quod prior in aciem eduxit; nec detractavit Hannibal,
 ut signa portis efferri vidit. ita tamen aciem in-
 struxerunt, ut Poenus dextrum cornu in collem eri-
 geret, Romani sinistram ad oppidum adplicarent. ab 6
 hora tertia cum ad noctem pugnam extendissent, fessae-
 que pugnando primae acies essent — ab Romanis
 prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hispani mili-
 tes et funditores Baliaris, elephantum quoque commisso
 iam certamine in proelium acti —, diu pugna neutro
 inclinata stetit. ut primae legioni tertia, dextrae alae 7
 sinistra subiit, et apud hostis integri a fessis pugnam
 acceperunt, novum atque atrox proelium ex iam segni 8
 repente exarsit recentibus animis corporibusque; sed
 nox incerta victoria diremit pugnantis. postero die 9
 Romani ab sole orto in multum diei steterunt in acie;
 ubi nemo hostium adversus prodiit, spolia per otium
 legere et congestos in unum locum cremavere suos.
 nocte insequentem Hannibal silentio movit castra et in 10

Apuliam abiit. Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone relictis praepositoque iis L. Furio Purpurione tribuno militum, vestigiis institit sequi. ad Venusiam adeptus eum est. ibi per dies aliquot, cum ab stationibus procuraretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis proelia quam magna, et ferme omnia Romanis secunda fuere. inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo memorando certamine, cum Hannibal nocte signa moveret, locum insidiis quaerens, Marcellus nisi certa luce et explorato ante non sequeretur.

1 III. Capnae interim Flaccus dum bonis principum vendendis, agro, qui publicatus erat, locando — locavit autem omnem frumento — tempus terit, ne deesset materia in Campanos saevienti, novum in occulto
2 gliscens per indicium protractum est facinus. milites aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenta locarentur, simul metuens, ne suum quoque exercitum sicut Hannibalis nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta militariter coegerat aedificare. erant autem pleraque ex
3 eratibus ac tabulis facta, alia harundine texta, stramento intecta omnia, velut de industria alimentis ignis.
4 haec noctis una hora omnia ut incenderent, centum septuaginta Campani principibus fratribus Blossiis con-
5 iuraverant. indicio eius rei ex familia Blossiorum facto, portis repente iussu proconsulis clausis, cum ad arma signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes, qui in noxa erant, et quaestione acriter habita damnati necatique; indicibus libertas et aeris dena milia data.
6 Nucerinis et Acerranis, quereutes, ubi habitarent, non osse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam
7 Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut aedificarent, quae incensa erant; Nucerinis Atellam, quia id maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis traducti.
8 Inter multas magnasque res, quae nunc secundae nunc adversae occupabant cogitationes hominum, ne

Tarentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquilius in Etruriam legati ad frumentum coemendum, quod Tarentum portaretur, profecti, et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum sociorumque eodem in praesidium cum frumento missi.

IV. Iam aestas in exitu erat, comitiorumque consularium instabat tempus. sed litterae Marcelli negantis e re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant, ne aut consulem tum maxime res agentem a bello avocarent, aut in annum consules deessent. optimum visum est, quamquam extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari. ad eum litterae iussu senatus ab L. Manlio praetore urbano missae cum litteris consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret, quae causa patribus eum potius quam collegam revocandi ex provincia esset.

Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam venerunt, quae is prospera proelia cum Carthaginensibus fecisset, memorantes. regem nec inimiciorem ulli populo quam Carthaginensi nec amiciorem quam Romano esse adfirmabant; misisse eum antea legatos in Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos; nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam voluisse. senatus non legatis modo benigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium P. Poetelium P. Popillium. dona tulere togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. protinus et alios Africae regulos iussi adire. iis quoque quae darentur, portata, togae praetextae et terna pondo paterae aureae. et Alexandream ad Ptolomaeum et Cleopatram reges M. Atilius et M. Acilius legati, ad commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo purpureo.

- 11 Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum cum ubere lactenti natum, Iovis aedis culmen fulmine ictum ac prope omni tecto nudatum;
- 12 isdem ferme diebus Anagniae terram ante portam ictam diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse, et aves ad Compitum Anagninum in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse; Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitudinis mirae lascivientium piscium modo exultasse; Tarquinis porcum cum ore humano genitum, et in agro Capenate ad lucum Feroniae quattuor signa sanguine multo diem ac noctem sudasse. haec prodigia hostiis maioribus procurata decreto pontificum; et supplicatio diem unum Romae ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati agro ad Feroniae lucum indicta.
- 1 V. M. Valerius consul litteris excitus, provincia exercituque mandato L. Cincio praetori, M. Valerio Messalla praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum simul speculatumque, quae populus Carthaginensis ageret pararetque, misso, ipse decem navibus Romam profectus cum prospere pervenisset, 3 senatum extemplo habuit. ibi de suis rebus gestis commemoravit: cum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique magnis saepe cladibus bellatum esset, se eam provinciam confecisse; neminem Carthaginensem in Sicilia esse; neminem Siculum, qui fugati metu inde afuerint, non esse; omnis in urbes, in agros suos reductos arare, serere; desertam recoli tandem terram, frugiferam ipsis cultoribus, populoque Romano pace ac bello fidissimum annonae subsidium. exim Mutine et si quorum aliorum merita erga populum Romanum erant in senatum introductis, honores omnibus ad exsolvendam fidem consulis habiti. Mutines etiam civis Romanus factus rogatione ab tribuno plebis ex auctoritate patrum ad plebem lata.
- 8 Dum haec Romae geruntur, M. Valerius quinquaginta navibus cum ante lucem ad Africam accessisset, improviso in agrum Uticensem escensionem fecit; eumque late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis ad naves redit atque in Siciliam tramisit, tertio decimo die, quam profectus inde erat, Lilybaeum revector. ex captivis quaestione habita haec comperta consulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo in statu Africae res essent: quinque milia Numidarum cum Masinissa Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine esse, et alios per totam Africam milites mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur, ut is quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam victoriam credere Carthaginenses; classem praeterea ingentem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi traiecturam. haec recitata a consule ita movere senatum, ut non expectanda comitia consuli censerent, sed dictatore comitorum habendorum causa dicto extemplo in provinciam redeundum. illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi praeesset, dictatorem dicturum esse aiebat, patres extra Romanum agrum — eum autem in Italia terminari — negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis cum de ea re consuleret, ita decrevit senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret eumque, quem populus iussisset, diceret dictatorem; si consul nolisset, praetor populum rogaret; si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent. cum consul se populum rogaturum negasset, quod suae potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare, tribuni plebis rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit; destitutique patres litteras ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab conlega

ginta navibus cum ante lucem ad Africam accessisset, improviso in agrum Uticensem escensionem fecit; eumque late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis ad naves redit atque in Siciliam tramisit, tertio decimo die, quam profectus inde erat, Lilybaeum revector. ex captivis quaestione habita haec comperta consulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo in statu Africae res essent: quinque milia Numidarum cum Masinissa Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine esse, et alios per totam Africam milites mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur, ut is quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam victoriam credere Carthaginenses; classem praeterea ingentem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi traiecturam. haec recitata a consule ita movere senatum, ut non expectanda comitia consuli censerent, sed dictatore comitorum habendorum causa dicto extemplo in provinciam redeundum. illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi praeesset, dictatorem dicturum esse aiebat, patres extra Romanum agrum — eum autem in Italia terminari — negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis cum de ea re consuleret, ita decrevit senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret eumque, quem populus iussisset, diceret dictatorem; si consul nolisset, praetor populum rogaret; si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent. cum consul se populum rogaturum negasset, quod suae potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare, tribuni plebis rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit; destitutique patres litteras ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab conlega

rei publicae subveniret diceretque quem populus iussisset
 19 dictatorem. ita a M. Claudio consule Q. Fulvius dic-
 tator dictus, et ex eodem plebis scito ab Q. Fulvio
 dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister
 1 equitum dictus. VI. dictator postquam Romam venit,
 C. Sempronium Blaesum legatum, quem ad Capuam
 habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit
 in locum C. Calpurni praetoris, quem, ut Capuae
 2 exercituique suo praeesset, litteris excivit. ipse comitia
 in quem diem primum potuit edixit; quae certamine
 inter tribunos dictatoremque iniecto perfici non po-
 3 tuerunt. Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa
 erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerat,
 eodemque iure vocatae inclinassent, ni se tribuni plebis
 4 C. et L. Arrenii interposuissent, qui neque magistra-
 tum continuari satis civile esse aiebant, et multo foedioris
 5 exempli eum ipsum creari, qui comitia haberet; itaque
 si suum nomen dictator acciperet, se comitiis inter-
 cessuros; si aliorum praeterquam ipsius ratio haberetur,
 6 comitiis se moram non facere. dictator causam comi-
 tiorum auctoritate senatus, plebis scito, exemplis tu-
 7 tabatur: namque Cn. Servilio consule, cum C. Flaminius
 alter consul ad Trasumenum cecidisset, ex auctori-
 tate patrum ad plebem latum, plebemque scivisse, ut,
 quoad bellum in Italia esset, ex iis, qui consules
 fuissent, quos et quotiens vellet, reficiendi consules
 8 populo ius esset; exemplaue in eam rem se habere
 vetus L. Postumi Megelli, qui interrex iis comitiis,
 quae ipse habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco
 creatus esset; recens Q. Fabii, qui sibi continuari con-
 sulatum, nisi id bono publico fieret, profecto num-
 9 quam sisset. his orationibus cum diu certatum esset,
 postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit, ut
 10 eo, quod censuisset senatus, staretur. patribus id tempus
 rei publicae visum est, ut per veteres et expertos
 bellicae peritos imperatores res publica gereretur:
 11 itaque moram fieri comitiis non placere. concedentibus

tribunis comitia habita; declarati consules Q. Fabius
 Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum. prae- 12
 tores inde creati L. Veturius Philo, T. Quinctius Cris-
 pinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. magi-
 stratibus in annum creatis Q. Fulvius dictatura se
 abdicavit.

Extremo aestatis huius classis Punica navium 13
 quadraginta cum praefecto Hamilcare in Sardiniam
 traiecta Olbiensem primo, dein, postquam ibi P. Man- 14
 lius Volso praetor cum exercitu apparuit, circumacta
 inde ad alterum insulae latus, Caralitanum agrum
 vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam
 redit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suf- 15
 fectique: C. Servilius pontifex factus in locum T. Ota-
 cili Crassi; Ti. Sempronius Ti. F. Longus augur factus
 in locum T. Otacili Crassi; decemvir item sacris 16
 faciundis in locum Ti. Semproni C. F. Longi Ti. Sem-
 pronius Ti. F. Longus suffectus. M. Marcius rex sa-
 crorum mortuus est et M. Aemilius Papus maximus
 curio; neque in eorum locum sacerdotes eo anno
 suffecti.

Et censores hic annus habuit L. Veturium Phi- 17
 lonem et P. Licinium Crassum, maximum ponti-
 ficem. Crassus Licinius nec consul nec praetor ante
 fuerat, quam censor est factus; ex aedilitate gradum
 ad censuram fecit. sed hi censores neque senatum 18
 legerunt neque quicquam publicae rei egerunt: mors
 diremit L. Veturi; inde et Licinius censura se abdicavit.
 aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos 19
 Romanos diem unum instaurarunt. aediles plebei Q. Cadius
 et L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa
 aenea ad Cereris dedere, et ludos pro temporis eius
 copia magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius C. Laelius legatus Scipio- 1
 nis die quarto et tricensimo, quam ab Tarracone pro-
 fectus erat, Romam venit; isque cum agmine capti-

vorum ingressus urbem magnum concursum hominum
 2 fecit. postero die in senatum introductus captam Car-
 thaginem, caput Hispaniae, uno die receptasque ali-
 quot urbes, quae defecissent, novasque in societatem
 3 adscitas exposuit. ex captivis comperta iis fere con-
 gruentia, quae in litteris fuerant M. Valerii Messallae.
 maxime movit patres Hasdrubalis transitus in Italiam
 4 vix Hannibali atque eius armis obsistentem. productus
 et in contionem Laelius eadem edisseruit. senatus ob
 res feliciter a P. Scipione gestas supplicationem in
 unum diem decrevit; C. Laelium primo quoque tempore
 cum quibus venerat navibus redire in Hispaniam iussit.
 5 Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli
 multis auctoribus, haud nescius quosdam esse, qui
 6 anno insequenti captam tradiderint; sed mihi minus
 simile veri visum est annum integrum Scipionem nihil
 gerundo in Hispania consumpsisse.

7 Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quar-
 tum consulibus idibus Martiis, quo die magistratum
 inierunt, Italia ambobus provincia decreta, regionibus
 tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Ful-
 8 vius in Lucanis ac Bruttis rem gereret. M. Claudio
 prorogatum in annum imperium. praetores sortiti pro-
 vincias, C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Veturius
 Philo peregrinam cum Gallia, T. Quinctius Crispinus
 9 Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. exercitus ita per
 provincias divisi: Fulvio duae legiones, quas in Sicilia
 M. Valerius Laevinus haberet, Q. Fabio, quibus in
 Etruria C. Calpurnius praefuisset; urbanus exercitus
 10 ut in Etruriam succederet; C. Calpurnius eidem prae-
 esset provinciae exercituique; Capuam exercitumque,
 quem Q. Fulvius habuisset, T. Quinctius obtineret.
 11 C. Hostilius ab C. Laetorio propraetore provinciam
 exercitumque, qui tum Arimini erat, acciperet. M. Mar-
 cello, quibus consul rem gesserat, legiones decretae.
 12 M. Valerio cum L. Cincio — iis quoque enim proro-
 gatum in Sicilia imperium — Cannensis exercitus datus,

eumque supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn.
 Fulvi superessent, iussi. conquisitos eos consules in 13
 Siciliam miserunt; additaeque eadem militiae ignominia,
 sub qua Cannenses militabant quique ex praetoris
 Cn. Fulvi exercitu ob similis iram fugae missi eo ab
 senatu fuerant. C. Aurunculeio eadem in Sardinia 14
 legiones, quibus P. Manlius Volso eam provinciam
 obtinuerat, decretae. P. Sulpicio eadem legione eadem- 15
 que classe Macedoniam obtinere iusso prorogatum in
 annum imperium. triginta quinquereemes ex Sicilia
 Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae; cetera 16
 classe placere praedatum in Africam aut ipsum M.
 Valerium Laevinum traicere, aut mittere seu L. Cincio
 seu M. Valerium Messallam vellet. nec de Hispania 17
 quicquam mutatum, nisi quod non in annum Scipioni
 Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, proro-
 gatum imperium est. ita provinciae exercituumque in
 eum annum partita imperia.

VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi 1
 curionis, cum in locum M. Aemili sacerdos crearetur,
 vetus excitaverunt certamen, patriciis negantibus C.
 Mamili Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam 2
 rationem esse, quia nemo ante eum nisi ex patribus
 id sacerdotium habuisset. tribuni appellati ad senatum 3
rem reiecerunt; senatus populi potestatem fecit: ita
 primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius
 Atellus. et flaminem Dialem invitum inaugurari coegit 4
 P. Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum;
 decemvirum sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii
 Scaevolae demortui C. Laetorius. causam inaugurari 5
 coacti flaminis libens reticuissem, ni ex mala fama
 in bonam vertisset. ob adulescentiam negligentem
 luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio
 pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano
 cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. is, ut ani- 6
 mum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita
 repente exiit antiquos mores, ut nemo tota iuventute

haberet prior nec probatior primoribus patrum, suis
 7 pariter alienisque, esset. huius famae consensu elatus
 ad iustam fiduciam sui rem intermissam per multos
 annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, ut
 8 in senatum introiret. ingressum eum curiam cum
 L. Licinius praetor inde eduxisset, tribunos plebis
 appellavit. flamen vetustum ius sacerdotii repetebat:
 datum id cum toga praetexta et sella curuli ei flamo-
 9 nio esse. praetor non exoletis vetustate annalium exem-
 plis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis
 usu volebat: nec patrum nec avorum memoria Diale
 10 quemquam id ius usurpasse. tribuni rem inertia flami-
 num obliteratam ipsis, non sacerdotio damno fuisse
 cum aequom censuissent, ne ipso quidem contra ten-
 dente praetore magno adsensu patrum plebisque
 flaminem in senatum introduxerunt, omnibus ita
 existimantibus, magis sanctitate vitae quam sacerdotii
 iure eam rem flaminem obtinuisse.

11 Consules priusquam in provincias irent, duas urba-
 nas legiones, in supplementum quantum opus erat
 12 ceteris exercitibus militum scripserunt. urbanum vete-
 rem exercitum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato
 — frater hic consulis erat — in Etruriam dedit du-
 cendum et legiones, quae in Etruria erant, Romam
 13 deducendas. et Fabius consul reliquias exercitus Ful-
 viani conquisitas — fuere autem ad quattuor milia
 trecenti quadraginta quattuor — Q. Maximum filium
 ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit
 atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes
 14 accipere. nihil eae deductae ex insula legiones mi-
 nuerunt nec viribus nec specie eius provinciae praesi-
 15 dium. nam cum praeter egregie suppletas duas veteres
 legiones transfugarum etiam Numidarum equitum pedi-
 tumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in
 exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritis
 16 viros, milites scripsit. ea externa auxilia cum singulis
 Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exer-

cituum servavit: altero L. Cincium partem insulae,
 qua regnum Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse 17
 ceteram insulam tuebatur, divisam quondam Romani
 Punicique imperii finibus, classe quoque septuaginta
 navium partita, ut omni ambitu litorum praesidio orae
 maritumae essent. ipse cum Muttinis equitatu provin- 18
 ciam peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis
 notaret et perinde dominos laudaret castigaretque.
 ita tantum ea cura frumenti provenit, ut et Romam 19
 mitteret et Catinam conveheret, unde exercitui, qui ad
 Tarentum aestiva acturus esset, posset praebere.

IX. Ceterum transportati milites in Siciliam — 1
 et erant maior pars Latini nominis sociorumque —
 prope magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe
 magnarum momenta rerum pendent. fremitus enim 2
 inter Latinos sociosque in conciliis ortus, decimum
 annum dilectibus, stipendiis se exhaustos esse; quo-
 3 tannis ferme clade magna pugnare; alios in acie occidi,
 alios morbo absumi; magis perire sibi civem, qui ab
 Romano miles lectus sit, quam qui ab Poeno captus:
 quippe ab hoste gratis remitti in patriam, ab Romanis
 extra Italiam in exilium verius quam in militiam ab-
 4 legari. octavum iam ibi annum senescere Cannensem
 militem, moriturum ante, quam Italia hostis, quippe
 nunc cum maxime florens viribus, excedat. si veteres 5
 milites non redeant in patriam, novi legantur, brevi
 neminem superfuturum. itaque, quod propediem res
 ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem
 atque egestatem perveniant, negandum populo Romano
 6 esse. si consentientes in hoc socios videant Romani,
 profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda
 cogitatos; aliter numquam vivo Hannibale sine bello
 7 Italiam fore. haec acta in conciliis. triginta tum co-
 loniae populi Romani erant; ex iis duodecim, cum
 omnium legationes Romae essent, negaverunt consuli-
 bus esse, unde milites pecuniamque darent. eae fuere
 Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa,

8 Circei, Setia, Cales, Narnia, Interamna. nova re con-
 sules icti cum absterrere eos a tam detestabili consilio
 vellent, castigando increpandoque plus quam leniter
 agendo profecturos rati, eos ausos esse consulibus
 9 dicere aiebant, quod consules ut in senatu pronuntiarent
 in animum inducere non possent: non enim detracta-
 tionem eam munerum militiae sed apertam defectionem
 10 a populo Romano esse. redirent itaque propere in
 colonias et tamquam integra re, locuti magis quam
 ausi tantum nefas, cum suis consularent. admonerent
 non Campanos neque Tarentinos esse eos sed Romanos;
 11 inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello
 captum stirpis augendae causa missos. quae liberi
 parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla
 12 pietas, si memoria antiquae patriae esset. consularent
 igitur de integro: nam tum quidem quae temere agi-
 tassent, ea prodendi imperii Romani, tradendae Hanni-
 13 bali victoriae esse. cum alternis haec consules diu
 iactassent, nihil moti legati neque se, quod domum
 renuntiarent, habere dixerunt neque senatum suum,
 quod novi consularet, ubi nec miles, qui legeretur, nec
 14 pecunia, quae daretur in stipendium, esset. cum ob-
 stinatos eos viderent consules, rem ad senatum detu-
 lerunt, ubi tantus pavor animis hominum est iniectus,
 ut magna pars actum de imperio dicerent: idem alias
 colonias facturas, idem socios; consensisse omnes ad
 1 prodendam Hannibali urbem Romanam. X. consules
 hortari et consolari senatum et dicere alias colonias
 in fide atque officio pristino fore; eas quoque ipsas,
 quae officio decesserint, si legati circa eas colonias
 mittantur, qui castigent, non qui presentur, verecun-
 2 diam imperii habituras esse. permissum ab senatu iis
 cum esset, agerent facerentque ut e re publica ducerent,
 pertemptatis prius aliarum coloniarum animis cita-
 verunt legatos quaesiveruntque ab iis, ecquid milites
 3 ex formula paratos haberent. pro duodeviginti coloniis
 M. Sextilius Fregellanus respondit et milites ex formula

paratos esse, et, si pluribus opus esset, pluris duros 4
 et, quidquid aliud imperaret velletque populus Romanus,
 enixe facturos: ad id sibi neque opes deesse et animum
 etiam superesse. consules parum sibi videri praefati 5
 pro merito eorum sua voce conlaudari eos, nisi uni-
 versi patres iis in curia gratias egissent, sequi in
 senatum eos iusserunt. senatus quam poterat honoratis- 6
 simo decreto adlocutus eos mandat consulibus, ut ad
 populum quoque eos producerent et inter multa alia
 praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent,
 recens etiam meritum eorum in rem publicam com- 7
 memorarent. ne nunc quidem post tot saecula sileantur
 fraudenturve laude sua: Signini fuere et Norbani Sati- 8
 culanique et Fregellani et Lucerini et Venusini et
 Brundusini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et
 ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et
 mediterranei Beneventani et Aesernini et Spoletini et
 Placentini et Cremonenses. harum coloniarum subsidio 9
 tum imperium populi Romani stetit, iisque gratiae in
 senatu et apud populum actae. duodecim aliarum 10
 coloniarum, quae detractaverunt imperium, mentionem
 fieri patres vetuerunt, neque illos dimitti neque retineri
 neque appellari a consulibus. ea tacita castigatio ma-
 xime ex dignitate populi Romani visa est.

Cetera expedientibus, quae ad bellum opus erant, 11
 consulibus aurum vicensimarium, quod in sanctiore
 aerario ad ultimos casus servabatur, promi placuit.
 prompta ad quattuor milia pondo auri. inde quingena 12
 pondo data consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio
 proconsulibus et L. Veturio praetori, qui Galliam pro-
 vinciam erat sortitus, additumque Fabio consuli cen- 13
 tum pondo auri praecipuum, quod in arcem Taren-
 tinam portaretur; cetero auro usi sunt ad vestimenta
 praesenti pecunia locanda exercitui, qui in Hispania
 bellum secunda sua fama ducisque gerebat. XI. Pro- 1
 digia quoque, priusquam ab urbe consules proficis-
 cerentur, procurari placuit. in Albano monte tacta 2

de caelo erant signum Iovis arborque templo pro-
 pinqua et ostium lacus, et Capuae murus Fortunaecque
 aedis, et Sinuessae murus portaque: haec de caelo
 3 tacta. cruentam etiam fluxisse aquam Albanam quidam
 auctores erant; et Romae intus in cella [aedis] Fortis
 Fortunae de capite signum, quod in corona erat, in
 4 manum sponte sua prolapsum; et Priverni satis con-
 stabat bovem locutum, volturiumque frequenti foro in
 tabernam devolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter
 marem ac feminam sexu infantem, quos androgynos
 5 volgus, ut pleraque, faciliore ad duplicanda verba
 Graeco sermone, appellat, et lacte pluisse, et cum
 6 elephantum capite puerum natum. ea prodigia hostiis
 maioribus procurata, et supplicatio circa omnia pul-
 vinaria et obsecratio in unum diem indicta; et de-
 cretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sicut
 iis annis voti factique erant, voveret faceretque.
 7 Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius
 consul comitia habuit. creati censores, ambo qui non-
 dum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sem-
 8 pronius Tuditanus. ii censores ut agrum Campanum
 fruendum locarent, ex auctoritate patrum latum ad
 9 plebem est, plebesque scivit. senatus lectionem con-
 tentio inter censores de principe legendo tenuit. Sem-
 proni lectio erat; ceterum Cornelius morem traditum
 10 a patribus sequendum aiebat, ut qui primus censor
 ex iis, qui viverent, fuisset, eum principem legerent:
 11 is T. Manlius Torquatus erat; Sempronius, cui di
 sortem legendi dedissent, ei ius liberum eosdem de-
 disse deos; se id suo arbitrio facturum lecturamque
 Q. Fabium Maximum, quem tum principem Romanae
 12 civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset, cum
 diu certatum verbis esset, concedente conlega lectus
 a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus
 consul. inde alius lectus senatus octo praeteritis, inter
 quos M. Caecilius Metellus erat, infamis auctor dese-
 13 rendae Italiae post Cannensem cladem. in equestribus

quoque notis eadem servata causa; sed erant perpauca,
 quos ea infamia attingeret. illis omnibus — et multi 14
 erant — adempti equi, qui Cannensium legionum equites
 in Sicilia erant. addiderunt acerbitati etiam tempus,
 ne praeterita stipendia procederent iis, quae equo pu-
 blico meruerant, sed dena stipendia equis privatis fa-
 15 cerent. magnum praeterea numerum eorum conquisi-
 verunt, qui equo merere deberent; atque ex iis, qui
 principio eius belli septemdecim annos nati fuerant
 neque militaverant, omnes aerarios fecerunt. locaverunt 16
 inde reficienda, quae circa forum incendio consumpta
 erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, 1
 consules ad bellum profecti. prior Fulvius praegressus 2
 Capuam; post paucos dies consecutus Fabius, qui et
 conlegam coram obtestatus et per litteras Marcellum,
 ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem, dum
 ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam 3
 undique pulso, nec ubi consisteret nec quod fidem
 respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in
 Italia fore. Regium etiam nuntium mittit ad praefec- 4
 tum praesidii, quod ab Laevino consule adversus Bruttios
 ibi locatum erat, octo milia hominum, pars maxima
 ab Agathyrna, sicut ante dictum est, ex Sicilia tra- 5
 ducta, raptò vivere hominum adsuetorum; additi erant
 Bruttiorum indidem perfugae, et audacia et audendi 6
 omnia necessitatibus pares. hanc manum ad Bruttium
 primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad
 Cauloneam urbem oppugnandam. imperata non inpigre 7
 solum sed etiam avide executi direptis fugatisque cul-
 toribus agri summa vi urbem oppugnabant. Marcellus 8
 et consulis litteris excitus et quia ita induxerat in
 animum neminem ducem Romanum tam parem Hanni-
 bali quam se esse, ubi primum in agris pabuli copia
 fuit, ex hibernis profectus ad Canusium Hannibali
 occurrit. sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus; 9
 ceterum ut adpropinquare Marcellum audivit, castra

inde movit. aperta erat regio sine ullis ad insidias latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde coepit. 9 Marcellus vestigiis instabat castraque castris conferebat et opere perfecto extemplo in aciem legiones educebat. Hannibal turmatim per equites peditumque iaculatores levia certamina serens casum universae pugnae non necessarium ducebat. tractus est tamen ad id, quod 10 vitabat, certamen. nocte praegressum adsequitur locis planis ac patentibus Marcellus; castra inde ponentem pugnando undique in munitores operibus prohibet. ita signa conlata pugnatumque totis copiis et, cum iam nox instaret, Marte aequo discessum est. castra exiguo 11 distantia spatio raptim ante noctem permunita. postero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit; nec Hannibal detractavit certamen multis verbis adhortatus milites, ut memores Trasumenni Cannarumque 12 contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum, non iter quietos facere, non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere; cotidie simul orientem solem et Romanam aciem in campis videndam esse: 13 si uno proelio haud incruentus abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. his inritati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium cotidie instantium laecessientiumque acriter proelium ineunt. 14 pugnatum amplius duabus horis est. cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii coepere. quod ubi Marcellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit. dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa, et 16 vincente pudorem metu terga dabant. cecidere in pugna fugaque ad duo milia et septingenti civium sociorumque; in iis quattuor Romani centuriones, duo 17 tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. signa militaria quattuor de ala, prima quae fugit, duo de legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.

1 XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, contionem adeo saevam atque acerbam apud milites

habuit, ut proelio per diem totum infeliciter tolerato tristior iis irati ducis oratio esset. „dis immortalibus, 2 ut in tali re, laudes gratesque“ inquit „ago, quod victor hostis cum tanto pavore incidentibus vobis in vallum portasque non ipsa castra est adgressus; deseruissetis profecto eodem terrore castra, quo omisistis pugnam. qui pavor hic, qui terror, quae repente, qui et cum 3 quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? nempe idem sunt hi hostes, quos vincendo et victos sequendo priorem aestatem absumpsistis, quibus dies noctesque 4 fugientibus per hos dies institistis, quos levibus proeliis fatigastis, quos hesterno die nec iter facere nec castra ponere passi estis. omitto ea, quibus gloriari 5 potestis; cuius et ipsius pudere ac paenitere vos oportet, referam. nempe aequis manibus hesterno die diremistis pugnam. quid haec nox, quid hic dies attulit? vestrae 6 iis copiae imminutae sunt an illorum auctae? non equidem mihi cum exercitu meo loqui videor nec cum Romanis militibus; corpora tantum atque arma sunt eadem. an, si eosdem animos habuissetis, terga vestra 7 vidisset hostis? signa alicui manipulo aut cohorti ademisset? adhuc caesis legionibus Romanis gloria- batur; vos illi hodierno die primam fugati exercitus dedistis decus.“ clamor inde ortus, ut veniam eius 8 diei daret; ubi vellet deinde experiretur militum suorum animos. „ego vero experiar“ inquit, „milites, et vos crastino die in aciem educam, ut victores potius quam victi veniam impetretis quam petitis“. cohorti- 9 bus, quae signa amiserant, hordeum dari iussit, centurionesque manipulorum, quorum signa amissa fuerant, destriectis gladiis discinctos destituit; et, ut postero die omnes, equites pedites, armati adessent, edixit. ita 10 contio dimissa fatentium iure ac merito sese increpitos, neque illo die virum quemquam in acie Romana fuisse praeter unum ducem, cui aut morte satisfaciendum aut egregia victoria esset. postero die armati ornatique ad edictum aderant. imperator eos conlaudat 11

pronuntiatque, a quibus orta pridie fuga esset, cohortesque, quae signa amisissent, se in primam
 12 aciem inducturum; edicere iam sese omnibus pugnandum ac vincendum esse et adnitendum singulis universisque, ne prius hesternae fugae quam hodiernae
 13 victoriae fama Romam perveniat. inde cibo corpora firmare iussi, ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent. ubi omnia dicta factaque sunt, quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt. XIV. quod ubi Hannibali nuntiata est, „cum eo nimirum“ inquit „hoste res est, qui nec bonam nec malam ferre fortunam possit! seu vicit, ferociter instat victis; seu victus
 2 est, instaurat cum victoribus certamen“. signa inde canere iussit et copias educit. pugnatum utrimque aliquanto quam pridie acrius est, Poenis ad obtinendum hesternum decus adnitentibus, Romanis ad demendam ignominiam. sinistra ala ab Romanis et cohortes, quae amiserant signa, in prima acie pugnabant, et
 4 legio vicensima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praerant; Marcellus mediam aciem hortator testisque praesens
 5 firmabat. ab Hannibale Hispani primam obtinebant
 6 frontem, et id roboris in omni exercitu erat. cum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si quem incere ea res tumultum
 7 ac pavorem posset. et primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulcatis partim dissipatis terrore,
 8 qui circa erant, nudaverant una parte aciem, latiusque fuga manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum signo arrepto primi hastati manipulum eius signi sequi se iussisset. duxit, ubi maxime tumultum conglobatae beluae faciebant, pilaque in eas conici iussit.
 9 haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in tanta corpora ietu et tam conferta turba. sed ut non omnes vulnerati sunt, ita in quorum tergis infixae steterunt pila, ut est genus anceps, in fugam versi etiam integros
 10 avertere. tum iam non unus manipulus, sed pro se

quisque miles, qui modo adsequi agmen fugientium elephantorum poterat, pila conicere. eo magis ruere in suos beluae tantoque maiorem stragem edere, quam inter hostes ediderant, quanto acrius pavor consternatam agit, quam insidentis magistri imperio regitur. in perturbatam transeursu beluarum aciem signa in-
 11 ferunt Romani pedites et haud magno certamine dissipatos trepidantesque avertunt. tum in fugientes 12 equitatum immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus, quam in castra paventes compulsi sunt. nam 13 super alia, quae terrorem trepidationemque facerent, elephantum quoque duo in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam vallumque ruere in castra. ibi maxima hostium caedes facta: caesa ad octo milia hominum, quinque elephantum. nec Romanis 14 incruenta victoria fuit: mille ferme et septingenti de duabus legionibus et sociorum supra mille et trecentos occisi; vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte proxima castra movit; cupientem insequi 15 Marcellum prohibuit multitudo sauciorum. XV. speculatores, qui prosequerentur agmen, missi postero die rettulerunt Bruttios Hannibalem petere.

Isdem ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem 2 Hirpini et Lucani et Volcientes traditis praesidiis Hannibalis, quae in urbibus habebant, dediderunt sese, clementerque a consule cum verborum tantum castigatione ob errorem praeteritum accepti. et Bruttii 3 similis spes veniae facta est, cum ab iis Vibius et Paccius fratres, longe nobilissimi gentis eius, eandem, quae data Lucanis erat, condicionem deditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum in Sallentinis 4 Manduriam vi cepit. ibi ad tria milia hominum capta et ceterae praedae aliquantum. inde Tarentum profectus in ipsis faucibus portus posuit castra. naves, 5 quas Laevinus tutandis commeatibus habuerat, partim machinationibus onerat apparatuque moenium oppugnandorum, partim tormentis et saxis omnique

missilium telorum genere instruit, onerarias quoque,
 6 non eas solum, quae remis agerentur, ut alii machinas
 scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus
 7 vulnerarent moenium propugnatores. hae naves ut ab
 aperto mari urbem adgrederentur, instructae paratae-
 que sunt. et erat liberum mare classe Punica, cum
 Philippus oppugnare Aetolos pararet, Corecyram tra-
 8 missa. in Bruttiiis interim Cauloneae oppugnatores sub
 adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum
 a praesenti impetu tutum, ad cetera inopem, con-
 cessere.

9 Fabium Tarentum obsidentem leve dictu momen-
 tum ad rem ingentem potiundam adiuvit. praesidium
 Bruttiorum datum ab Hannibale Tarentini habebant.
 eius praesidii praefectus deperibat amore mulierculae,
 10 cuius frater in exercitu Fabii consulis erat. is certior
 litteris sororis factus de nova consuetudine advenae
 locupletis atque inter popularis tam honorati, spem
 nactus per sororem quolibet inpelli amantem posse,
 11 quid speraret ad consulem detulit. quae cum haud
 vana cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum
 transire, ac per sororem praefecto conciliatus, primo
 occulte temptando animum, dein satis explorata levi-
 tate blanditiis muliebribus perpulit eum ad proditionem
 12 custodiae loci, cui praepositus erat. ubi et ratio agen-
 dae rei et tempus convenit, miles nocte per intervalla
 stationum clam ex urbe emissus ea, quae acta erant,
 quaeque ut agerentur convenerat, ad consulem refert.
 13 Fabius vigilia prima dato signo iis, qui in arce erant,
 quique custodiam portus habebant, ipse circumito portu
 ab regione urbis in orientem versa occultus consedit.
 14 canere inde tubae simul ab arce simul a portu et ab
 navibus, quae ab aperto mari adpulsae erant, clamor-
 que undique cum ingenti tumultu, unde minimum
 periculi erat, de industria ortus. consul interim silentio
 15 continebat suos. igitur Democrates, qui praefectus
 antea classis fuerat, forte illo loco praepositus, post-

quam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tu-
 multu personare, ut captae urbis interdum excitaretur
 clamor, veritus, ne inter cunctationem suam consul 16
 aliquam vim faceret ac signa inferret, praesidium ad
 arcem, unde maxime terribilis accidebat sonus, tra-
 ducit. Fabius cum et ex temporis spatio et ex silentio 17
 ipso, quod, ubi paulo ante strebebant excitantes vocan-
 tesque ad arma, inde nulla accidebat vox, deductas
 custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri,
 qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare proditi-
 tionis conciliator nuntiaverat, iubet. ea primum captus 18
 est murus adiuvantibus recipientibusque Bruttiiis, et
 transcensum in urbem est; inde et proxuma refracta
 porta, ut frequenti agmine signa inferrentur. tum cla-
 19 more sublato sub ortum ferme lucis nullo obvio armato
 in forum perveniunt, omnesque undique, qui ad arcem
 portumque pugnabant, in se converterunt. XVI. proe- 1
 lium in aditu fori maiore impetu quam perseverantia
 commissum est: non animo, non armis, non arte belli,
 non vigore ac viribus corporis par Romano Taren-
 tinus erat. igitur pilis tantum coniectis, prius paene, 2
 quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique
 per nota urbis itinera in suas amicorumque domos.
 duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes 3
 cecidere; Philemenus, qui proditionis ad Hannibalem
 auctor fuerat, cum citato equo ex proelio avectus
 esset, vacuus paulo post equus errans per urbem cog- 4
 nitus, corpus nusquam inventum est: creditum vulgo
 est in puteum apertum ex equo praecipitasse. Car- 5
 thalonem autem, praefectum Punici praesidii, cum
 commemoratione paterni hospitii positus armis venien-
 tem ad consulem miles obvius obtruncat. alii alios 6
 passim sine discrimine armatos inermisque caedunt,
 Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque
 multi passim interfecti, seu per errorem seu vetere in
 eos insito odio seu ad proditionis famam, ut vi potius
 atque armis captum Tarentum videretur, extinguen-

7 dam. tum a caede ad diripiendam urbem discursum
 milia triginta servilium capitum dicuntur capta, ar-
 genti vis ingens facti signatique, auri octoginta tria
 milia pondo, signa et tabulae, prope ut Syracusarum
 8 ornamenta aequaverint. sed maiore animo generis eius
 praeda abstinuit Fabius quam Marcellus; qui inter-
 roganti scriba, quid fieri signis vellet ingentis magni-
 tudinis — di sunt, suo quisque habitu in modum
 pugnantium formati —, deos iratos Tarentinis relin-
 9 qui iussit. murus inde, qui urbem ab arce dirimebat,
 dirutus est ac disiectus.

Dum haec Tarenti aguntur, Hannibal, iis, qui
 10 Cauloneam obsidebant, in deditioem acceptis, audita
 oppugnatione Tarenti dies noctesque cursim agmine
 acto, cum festinans ad opem ferendam captam urbem
 audisset, „et Romani suum Hannibalem“ inquit „habent:
 11 eadem qua ceperamus arte Tarentum amisimus“. ne
 tamen fugientis modo convertisse agmen videretur,
 quo constituerat loco, quinque milia ferme ab urbe
 posuit castra. ibi paucos moratus dies Metapontum
 12 sese recepit, inde duos Metapontinos cum litteris prin-
 cipum eius civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem
 ab consule accepturos inpunita iis priora fore, si Me-
 13 tapontum cum praesidio Punico prodidissent. Fabius
 quae adferrent vera esse ratus diem, qua accessurus
 esset Metapontum, constituit litterasque ad principes
 14 dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. enimvero
 laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo in-
 victus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit.
 15 Fabio auspicianti, priusquam egrederetur ab Tarento,
 aves semel atque iterum non addixerunt; hostia quo-
 que caesa consulenti deos haruspex cavendum a fraude
 16 hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam
 ad constitutam non venerat diem, remissi, ut cunctan-
 tem hortarentur, ac repente comprehensi metu gra-
 vioris quaestionis detegunt insidias.

1 XVII. Aestatis eius principio, qua haec ageban-

tur, P. Scipio in Hispania cum hiemem totam recon-
 ciliandis barbarorum animis partim donis partim re-
 missione obsidum captivorumque absumpsisset, Edesco
 ad eum clarus inter duces Hispanos venit. erant coniunx 2
 liberique eius apud Romanos; sed praeter eam causam
 etiam velut fortuita inclinatio animorum, quae His-
 paniam omnem averterat ad Romanum a Punieo im-
 perio, traxit eum. eadem causa Indibili Mandonioque 3
 fuit, haud dubie omnis Hispaniae principibus, cum
 omni popularium manu relicto Hasdrubale secedendi
 in imminentes castris eius tumulos, unde per continen-
 tia iuga tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal, 4
 cum hostium res tantis augescere incrementis cerneret,
 suas imminui, ac fore ut, nisi audendo aliquid moveret,
 qua coepissent, fluerent, dimicare quam primum statuit.
 Scipio avidior etiam certaminis erat, cum a spe, quam 5
 successus rerum augebat, tum quod, priusquam iun-
 gerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce
 exercituque quam simul cum universis malebat, ceterum, 6
 etiamsi cum pluribus pariter dimicandum foret,
 arte quadam copias auxerat. nam cum videret nullum
 esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora
 classibus Punicis erat, subductis navibus Tarracone
 7 navales socios terrestribus copiis addidit. et armorum
 adfatim erat, et captorum Carthagine et quae post
 captam eam fecerat tanto opificum numero incluso
 officinis. cum iis copiis Scipio veris principio ab Tarra-
 cone egressus — iam enim et Laelius redierat ab 8
 Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat — du-
 cere ad hostem pergit. per omnia pacata eunti, ut 9
 cuiusque populi fines transiret, prosequentibus ex-
 cipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis
 copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque locutus, haud- 10
 quaquam ut barbarus stolide incauteve, sed potius
 cum verecundia ac gravitate propiorque excusanti
 transitionem ut necessariam, quam glorianti eam velut
 primam occasionem raptam: scire enim se transfugae 11

nomen execrabile veteribus sociis, novis suspectum esse; neque eum se reprehendere morem hominum, si
 12 tamen anceps odium causa, non nomen faciat. merita inde sua in duces Carthaginienses commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis
 13 iniurias in se atque populares. itaque corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse; animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum
 14 vim atque iniurias pati; se id Scipionem orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit; quales ex ea die experiundo cognorit, perinde operae
 15 eorum pretium faceret. ita prorsus respondet facturum Romanus nec pro transfugis habiturum, qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam
 16 nec humani sanctum esset. productae deinde in conspectum iis coniuges liberique lacrumantibus gaudio
 17 redduntur. atque eo die in hospitium abducti; postero die foedere accepta fides, dimissique ad copias adducendas. isdem deinde castris tendebant, donec ducibus iis ad hostem perventum est.

1 XVIII. Proximus Carthaginensium exercitus Hasdrubalis prope urbem Baeculam erat. pro castris
 2 equitum stationes habebant. in eas velites antesignanisque et qui primi agminis erant, advenientes ex itinere, priusquam castris locum caperent, adeo contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique
 3 parti animorum esset. in castra trepida fuga compulsi equites sunt, signaque Romana portis prope ipsi inlata.
 4 atque illo quidem die inritatis tantum ad certamen animis castra Romani posuerunt. nocte Hasdrubal in
 5 tumulum copias recipit plano campo in summo patentem; fluvius ab tergo, ante circaque velut ripa
 6 praeceps oram eius omnem cingebat. suberat et altera inferior summissa fastigio planities; eam quoque altera
 7 crepido haud faciliori ascensu ambibat. in hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam

stantem pro castris hostium aciem vidit, equites Numidas leviumque armorum Baliares et Afros demisit. Scipio circumvectus ordines signaque ostendebat
 8 hostem, praedamnata spe aequo dimicandi campo captantem tumulos, loci fiducia, non virtutis aut armorum stare in conspectu; sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae transcendisset miles Romanus: nec
 9 tumulos nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis. ad id fore altitudines, quas cepissent, hostibus, ut per praecipitia et praecepta salientes fugerent; eam quoque se illis fugam clausurum. cohortesque duas
 10 alteram tenere fauces vallis, per quam deferretur amnis, iubet, alteram viam insidere, quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. ipse expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam infimo stantem supercilio ducit. per aspreta
 11 primum, nihil aliud quam via impediti, iere. deinde, ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis vis ingens effusa in eos est, ipsi contra saxa, quae
 12 locus strata passim, omnia ferme missilia, praebet, ingerere, non milites solum sed etiam turba calorum inmixta armatis. ceterum quamquam ascensus difficilis
 13 erat, et prope obruebantur telis saxisque, adsuetudine tamen succedendi muros et pertinacia animi subierunt primi. qui simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo
 14 consistenter gradu, levem et concursatorem hostem atque intervallo tutum, cum procul missilibus pugna eluditur, instabilem eundem ad comminus conserendas
 15 manus, expulerunt loco et cum caede magna in aciem altiori superstantem tumulo inpegere. inde Scipio
 16 iussis adversus mediam evadere aciem victoribus ceteras copias cum Laelio dividit, atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris ascensus viam inveniret, iubet; ipse ab laeva circumitu haud magno in transversos hostes incurrit. inde primo turbata acies
 17 est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere cornua et obvertere ordines volunt. hoc tumultu

et Laelius subiit, et, dum pedem referunt, ne ab tergo
vulnerarentur, laxata prima acies locusque ad evaden-
18 dum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum
stantibus integris ordinibus elephantisque ante signa
19 locatis nunquam evasisent, cum ab omni parte caedes
fieret, Scipio, qui laevo cornu in dextrum incurrerat,
20 maxime in nuda latera hostium pugnabat. et iam ne
fugae quidem patebat locus; nam et stationes utrim-
que Romanae dextra laevaue insederant vias, et porta
castrorum ducis principumque fuga clausa erat, addita
trepidatione elephantorum, quos territos aequae atque
hostes timebant. caesa igitur ad octo milia hominum.

1 XIX. Hasdrubal, iam antequam dimicaret pecunia
rapta elephantisque praemissis, quam plurimos poterat
de fuga excipiens praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum
2 tendit. Scipio castris hostium potitus, cum praeter
libera capita omnem praedam militibus concessisset,
in recensendis captivis decem milia peditum duo milia
equitum invenit. ex iis Hispanos sine pretio omnes
3 domum dimisit, Afros vendere quaestorem iussit. cir-
cumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum
et pridie captorum regem eum ingenti consensu ap-
4 pellavit. tum Scipio silentio per praeconem facto sibi
maximum nomen imperatoris esse dixit, quo se milites
sui appellarent; regium nomen, alibi magnum, Romae
5 intolerabile esse. regalem animum in se esse, si id
in hominis ingenio amplissimum ducerent, taciti iudi-
6 carent, vocis usurpatione abstinerent. sensere etiam bar-
bari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii
mortales stuperent, id ex tam alto fastigio aspernantis.

7 Dona inde regulis principibusque Hispanorum
divisa, et ex magna copia captorum equorum trecen-
8 tos, quos vellet, eligere Indibilem iussit. cum Afros
venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum
inter eos forma insigni cum audisset regii generis
9 esse, ad Scipionem misit. quem cum percunctaretur
Scipio, quis et cuius et cur id aetatis in castris fuisset,

Numidam esse se ait, Massivam populares vocare;
orbem a patre relictum, apud maternum avum Galam,
regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa,
qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus
venisset, in Hispaniam traiecisse. prohibitum propter 10
aetatem a Masinissa nunquam ante proelium inisse;
eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio
avunculo, clam armis equoque sumpto in aciem exisse;
ibi prolapso equo effusum in praeceps captum ab Ro-
manis esse. Scipio cum adservari Numidam iussisset, 11
quae pro tribunali agenda erant, peragit; inde cum
se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat,
velletne ad Masinissam reverti. cum effusis gaudio 12
lacrimis cupere vero diceret, tum puero anulum
aureum, tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et
aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque pro-
sequi, quoad vellet, equitibus dimisit.

XX. De bello inde consilium habitum. et auctori- 1
bus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem conseque-
retur, anceps id ratus, ne Mago atque alter Hasdru- 2
bal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad
insidendum Pyrenaeum misso ipse relicuum aestatis
recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit.

3 Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus,
cum Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi
excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago impera-
tores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venere,
serum post male gestam rem auxilium, consilio in
cetera exequenda belli haud parum opportuni. ibi 4
conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione
animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis
ultimam Hispaniae oram, quae ad Oceanum et Gades
vergit, ignaram adhuc Romanorum esse eoque Car-
thaginiensibus satis fidam censebat; inter Hasdrubalem 5
alterum et Magonem constabat beneficiis Scipionis
occupatos omnium animos publice privatimque esse,
nec transitionibus finem ante fore, quam omnes His-

pani milites aut in ultima Hispaniae amoti aut tra-
 ducti in Galliam forent. itaque, etiam si senatus Car-
 thaginiensium non censisset, eundem tamen Hasdru-
 bali fuisse in Italiam, ubi belli caput rerumque summa
 esset, simul ut Hispanos omnes procul ab nomine
 Scipionis ex Hispania abduceret; exercitum eius cum
 transitionibus tum adverso proelio imminutum Hispanis
 repleri militibus, et Magonem, Hasdrubali Gisgonis
 filio tradito exercitu, ipsum cum grandi pecunia ad
 conducenda mercede auxilia in Baliares traicere; Has-
 drubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam
 abire nec cum Romano manus conserere; Masinissae
 ex omni equitatu, quod roboris esset, tria milia equi-
 tum expleri, eumque vagum per citeriorem Hispaniam
 sociis opem ferre, hostium oppida atque agros popu-
 lari. his decretis ad exsequenda quae statuerant duces
 digressi. haec eo anno in Hispania acta.

Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio
 Tarentum captum astu magis quam virtute gloriae
 tamen esse, Fulvi senescere fama, Marcellus etiam
 adverso rumore esse, superquam quod primo male
 pugnaverit, quia vagante per Italiam Hannibale media
 aestate Venusiam in tecta milites abduxisset. inimicus
 erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis. is iam a
 prima pugna, quae adversa fuerat, adsiduis contioni-
 bus infamen invisumque plebei Claudium fecerat et iam
 de imperio abrogando eius agebat, cum tamen neces-
 sarii Claudii obtinuerunt, ut relicto Venusiae legato
 Marcellus Romam veniret ad purganda ea, quae inimici
 obicerent, nec de imperio eius abrogando absente ipso
 ageretur. forte sub idem tempus et Marcellus ad de-
 precandam ignominiam et Q. Fulvius consul comitio-
 rum causa Romam venit. XXI. actum de imperio
 Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu plebis-
 que et omnium ordinum; accusavitque tribunus plebis
 non Marcellum modo sed omnem nobilitatem: fraude
 eorum et cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam

annum Italiam provinciam habeat, diutius ibi quam
 Carthagine vixerit. habere fructum imperii prorogati
 Marcellum populum Romanum: bis caesum exercitum
 eius aestiva Venusiae sub tectis agere. hanc tribuni
 orationem ita obruit Marcellus commemoratione rerum
 suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abro-
 gando antiquaretur, sed postero die consulem eum
 ingenti consensu centuriae omnes crearent. additur
 conlega T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat.
 postero die praetores creati P. Licinius Crassus Dives
 pontifex maximus, P. Licinius Varus, Sex. Iulius Caesar,
 Q. Claudius Flamen.

Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de
 Etruriae defectione fuit. principium eius rei ab Ar-
 retinis fieri C. Calpurnius scripserat, qui eam provin-
 ciam pro praetore obtinebat. itaque confestim eo
 missus Marcellus consul designatus, qui rem inspiceret
 ac, si digna videretur, exercitu accito bellum ex Apulia
 in Etruriam transferret. eo metu compressi Etrusci
 quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus
 cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu
 est, ut redirent, cum Fabius consul Romam venisset.

Ludi et Romani et plebei eo anno in singulos
 dies instaurati. aediles curules fuere L. Cornelius
 Caudinus et Ser. Sulpicius Galba, plebei C. Servilius
 et Q. Caecilius Metellus. Servilium negabant iure aut
 tribunum plebis fuisse aut aedilem esse, quod patrem
 eius, quem triumvirum agrarium occisum a Bois circa
 Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere
 atque in hostium potestate esse satis constabat.

XXII. Undecimo anno Punici belli consulatum
 inierunt M. Marcellus quintum — ut numeretur con-
 sulatus, quem vitio creatus non gessit — et T. Quinc-
 tius Crispinus. utrisque consulibus Italia decreta pro-
 vincia est et duo consulum prioris anni exercitus —
 tertius Venusiae tum erat, cui Marcellus praefuerat —,
 ita, ut ex tribus eligerent duo, quos vellent, tertius

ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia
 3 evenisset. ceterae provinciae ita divisae: praetoribus
 P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici
 maximo peregrina et quo senatus censuisset, Sex. Iulio
 4 Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. proro-
 gatum in annum imperium est Q. Fulvio Flacco, ut
 provinciam Capuam, quae T. Quincti praetoris fuerat,
 5 cum una legione obtineret. prorogatum et C. Hostilio
 Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas
 legiones succederet C. Calpurnio. prorogatum et L.
 Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem
 provinciam cum isdem duabus legionibus obtineret,
 6 quibus praetor obtinuisset. quod in L. Veturio, idem
 in C. Aurunculeio decretum ab senatu latumque de
 prorogando imperio ad populum est, qui praetor Sar-
 diniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat.
 additae ei ad praesidium provinciae quinquaginta longae
 7 naves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. et P. Sci-
 pioni et M. Silano suae Hispaniae suique exercitus
 in annum decreti; Scipio ex octoginta navibus, quas
 aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine
 habebat, quinquaginta in Sardiniam transmittere iussus,
 8 quia fama erat magnum navalem apparatus eo anno
 Carthagine esse, ducentis navibus omnem oram Italiae
 9 Siciliaeque ac Sardiniae impleturos. et in Sicilia ita
 divisa res est: Sex. Caesari exercitus Cannensis datus
 est; M. Valerius Laevinus — ei quoque enim proro-
 gatum imperium est — classem, quae ad Siciliam
 erat, navium septuaginta obtineret, adderet eo triginta
 naves, quae ad Tarentum priore anno fuerant; cum
 ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum
 10 in Africam traiceret. et P. Sulpicio, ut eadem classe
 Macedoniam Graeciamque provinciam haberet, proro-
 gatum in annum imperium est. de duabus, quae ad
 urbem Romam fuerant, legionibus nihil mutatum.
 11 supplementum, quo opus esset, ut scriberent consuli-
 bus permissum. una et viginti legionibus eo anno de-

fensum imperium Romanum est. et P. Licinio Varo 12
 praetori urbano negotium datum, ut naves longas tri-
 ginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti
 novas naves sociis navalibus conpleret, ut quinquaginta
 navium classe oram maris vicinam urbi Roma-
 nae tueri posset. C. Calpurnius vetitus ab Arretio 13
 movere exercitum, nisi cum successor venisset; idem
 et Tubulo imperatum, ut inde praecipue caveret, ne
 qua nova consilia orerentur.

XXIII. Praetores in provincias profecti; consules 1
 religio tenebat, quod prodigiis aliquot nuntiatis non
 facile litabant. et ex Campania nuntiata erant, Capuae 2
 duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulera aliquot de
 caelo tacta, Cumis — adeo minimis etiam rebus prava
 religio inserit deos — mures in aede Iovis aurum
 rosisse, Casini examen apium ingens in foro consedis-
 se, et Ostiae murum portamque de caelo tactam, Caere 3
 vulturium volasse in aedem Iovis, Vulsiniis sanguine
 lacum manasse. horum prodigiorum causa diem unum 4
 supplicatio fuit. per dies aliquot hostiae maiores sine
 litatione caesae, diuque non impetrata pax deum. in
 capita consulum re publica incolumi exitiabilis prodi-
 giorum eventus vertit.

Ludi Apollinares Q. Fulvio Ap. Claudio consuli- 5
 bus a P. Cornelio Sulla praetore urbano primum facti
 erant; inde omnes deinceps praetores urbani fecerant;
 sed in unum annum vovebant dieque incerta faciebant.
 eo anno pestilentia gravis incidit in urbem agrosque, 6
 quae tamen magis in longos morbos quam in perni-
 ciables evasit. eius pestilentiae causa et supplicatum 7
 per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus praetor
 urbanus legem ferre ad populum iussus, ut ii ludi in
 perpetuum in statam diem voverentur. ipse primus
 ita vovit, fecitque ante diem tertium idus Quintiles.
 is dies deinde sollemnis servatus.

XXIV. De Arretinis et fama in dies gravior et 1
 cura crescere patribus. itaque C. Hostilio scriptum

est, ne differret obsides ab Arretinis accipere, et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio missus. qui ut venit, extemplo Hostilius legionem unam, quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit praesidiaque locis idoneis disposuit; tum in forum citatis senatoribus obsides impetavit. cum senatus biduum ad considerandum [tempus] peteret, aut ipsos extemplo dare aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum edixit. inde portas custodire iussit tribunos militum praefectosque socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. id segnius neglegentiusque factum: septem principes senatus, priusquam custodiae in portis locarentur, ante noctem cum liberis evaserunt. postero die luce prima, cum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt. a ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti traditique C. Terentio Romam deducendi. is omnia suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit. itaque tamquam imminente Etrusco tumultu legionem unam, alteram ex urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius, eamque habere in praesidio urbis; C. Hostilium cum cetero exercitu placuit totam provinciam peragrarere et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res daretur. C. Terentius ut Arretium cum legione venit, claves portarum cum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus quam negligentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis imposuit, cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua essent; Hostilium intentius monuit, ut in eo spem non moturos quicquam Etruscos poneret, si, ne quid movere possent, praecavisset.

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso quos ceperat armis, aliis infensis et plerisque aequantibus eos Campanorum noxae poenaeque. senatus consultum in sententiam M. Acili factum est, ut oppidum prae-

sidio custodiretur, Tarentinique omnes intra moenia continerentur, res integra postea referretur, cum tranquillior status Italiae esset. et de M. Livio praefecto arcis Tarentinae haud minore certamine actum est, aliis senatus consulto notantibus praefectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset, aliis praemia decernentibus, quod per quinquennium arcem Tarentum foret, mediis ad censores, non ad senatum notionem de eo pertinere dicentibus. cuius sententiae et Fabius fuit; adiecit tamen fateri se opera Livi Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactassent: neque enim recipiundum fuisse, nisi amisum foret.

Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum, quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant, in quibus quod, cum bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontificibus impediatur, quod negabant unam cellam duobus diis recte dedicari, quia, si de caelo tacta aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret, quod utri deo res divina fieret, sciri non posset: neque enim duobus nisi certis deis rite una hostia fieri. ita addita Virtutis aedes adproperato opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt. tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae reliquerat, cum supplemento proficiscitur.

Locros in Brutiis Crispinus oppugnare conatus, quia magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat; et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare partem urbis oppugnarent. ea ommissa oppugnatio est, quia Lacinium Hannibal admovent copias, et conlegam eduxisse iam a Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. itaque in Apuliam ex-

Bruttis reditum, et inter Venusiam Bantiamque minus
trium milium passuum intervallo consules binis castris
14 conseruerunt. in eandem regionem et Hannibal redit
averso ab Locris bello. ibi consules ambo ingenio
feroces prope cotidie in aciem exire haud dubia spe,
si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset
sese hostis, debellari posse.

1 XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore
anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem
si dimicandum foret, nec spem nec metum ex vano
haberet, ita duobus consulibus haudquaquam sese
2 parem futurum credebat. itaque totus in suas artes
3 versus insidiis locum quaerebat. leuia tamen proelia
inter bina castra vario eventu fiebant; quibus cum
extrahi aestatem posse consules crederent, nihilo minus
oppugnari Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia
4 Locros cum classe traiceret, scribunt. et ut ab terra
quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem
5 exercitus, qui in praesidio erat, duci eo iusserunt. ea
ita futura per quosdam Thurinos conperta Hannibali
cum essent, mittit ad insidendam ab Tarento viam.
ibi sub tumulo Peteliae tria milia equitum, duo pe-
6 ditum in occulto locata; in quae inexplorato euntes
Romani cum incidissent, ad duo milia armatorum
caesa, mille et quingenti ferme vivi capti, alii dissu-
pati fuga per agros saltusque Tarentum rediere.

7 Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana
castra, ab neutris primo occupatus, quia Romani,
qualis pars eius, quae vergeret ad hostium castra,
esset, ignorabant, Hannibal insidiis quam castris
8 aptiorem eum crediderat. itaque nocte ad id missas
aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat,
quorum interdiu nemo ab statione movebatur, ne aut
9 arma aut ipsi procul conspicerentur. fremebant vulgo
in castris Romanis occupandum eum tumulum esse et
castello firmandum, ne, si occupatus ab Hannibale
10 foret, velut in cervicibus haberent hostem. movit ea

res Marcellum, et conlegae „quin imus“ inquit „ipsi
cum equitibus paucis exploratum? subiecta res oculis
nostris certius dabit consilium“. adsentienti Crispino 11
cum equitibus ducentis viginti, ex quibus quadraginta
Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur; secuti 12
tribuni militum, M. Marcellus consulis filius et A. Man-
lius, simul et duo praefecti socium L. Arrenius et
M. Aulius. immolasse eo die quidam prodidere me- 13
moriam consulem Marcellum, et prima hostia caesa
iocur sine capite inventum, in secunda omnia con-
paruisse, quae adsolent, auctum etiam visum in capite;
nec id sane haruspici placuisse, quod secundum trunca 14
et turpia exta nimis laeta apparuissent. XXVII. ce- 1
terum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat
dimicandi cum Hannibale, ut numquam satis castra
castris conlata crederet. tum quoque vallo egrediens 2
signum dedit, ut ad locum miles esset paratus, ut, si
collis, in quem speculatum irent, placuisset, vasa col-
ligerent ac sequerentur. exiguum campi ante castra 3
erat; inde in collem aperta undique et conspecta fere-
bat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tan-
tae rei positus, sed si quos vagos pabuli aut ligno-
rum causa longius a castris progressos possent
excipere, signum dat, ut pariter ab suis quisque late-
bris exorerentur. non ante apparuere, quibus obuiis 4
ab ingo ipso consurgendum erat, quam circumiere,
qui ab tergo intereluderent viam. tum undique omnes 5
exorti et clamore sublato impetum fecere. cum in ea
valle consules essent, ut neque evadere possent in
iugum occupatum ab hoste nec receptum ab tergo
circumventi haberent, extrahi tamen diutius certamen
potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris
iniecisset. non tamen omisere pugnam deserti ab 6
Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando
ipsique ex parte pugnando rem sustinebant; sed post- 7
quam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam
transfixum lancea prolabantem ex equo moribundum

videre, tum et ipsi — perpauca autem supererant — cum Crispino consule duobus iaculis icto et Marcello s adolescente saucio et ipso effugerunt. interfectus A. Manlius tribunus militum, et ex duobus praefectis socium M. Aulius occisus, L. Arrenius captus. et lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem venerunt, ceteri aut interfecti aut cum consule effugerunt. 9 equitum tres et quadraginta aut in proelio aut in fuga 10 ceciderunt, duodeviginti vivi capti. tumultuatum in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, cum consulem et filium alterius consulis saucios exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra venientes 11 cernunt. mors Marcelli cum alioqui miserabilis fuit, tam quod nec pro aetate — iam enim maior sexaginta annis erat — neque pro veteris prudentia ducis tam improvide se conlegamque et prope totam rem publicam in praiceps dederat.

12 Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exequi 13 velim. ut omittam alios, Coelius triplicem gestae rei memoriam edit: unam traditam fama, alteram scriptam in laudatione filii, qui rei gestae interfuerit, tertiam, 14 quam ipse pro inquisita ac sibi conperta adfert. ceterum ita fama variat, ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis circumventum tradant.

1 XXVIII. Hannibal magnum terrorem hostibus morte consulis unius, vulnere alterius iniectum esse ratus, ne cui deesset occasione, castra in tumultum, in 2 quo pugnatum erat, extemplo transfert. ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte conlegae et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proximos nactus est montes, in iis 3 loco alto et tuto undique castra posuit. ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter ad inferendam, alter ad 4 cavendam fraudem. anulis Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat. eius signi errore ne cui dolus

neceteretur a Poeno metuens, Crispinus circa civitates proximas miserat nuntios, occisum conlegam esse anulisque eius hostem potitum: ne quibus litteris crederent nomine Marcelli compositis. paulo ante hic 5 nuntius consulis Salapiam venerat, quam litterae ab Hannibale allatae sunt Marcelli nomine compositae, se nocte, quae diem illum secutura esset, Salapiam venturum; parati milites essent, qui in praesidio erant, si quo opera eorum opus esset. sensere Salapitani 6 fraudem et ab ira non defectionis modo sed etiam equitum interfectorum rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio — perfuga autem Romanus erat —, 7 ut sine arbitro milites quae vellent agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna loca in stationibus disponunt, custodias vigiliasque in eam noctem intentius 8 instruunt, circa portam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in praesidio erat opponunt. Hannibal 9 quarta vigilia ferme ad urbem accessit. primi agminis erant perfugae Romanorum et arma Romana habebant. ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes excitant vigiles, aperireque portam iubent: consulem 10 adesse. vigiles velut ad vocem eorum excitati tumultuari, trepidare, moliri portam. cataracta deiecta clausa erat; eam partim vectibus levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ubi subire recti possent. vixdum satis patebat iter, cum perfugae certatim ruunt 11 per portam; et cum sescenti ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas neglegenter ex itinere 12 suspensa umeris, ut inter pacatos, gerentis arma invadunt, alii e turri eius portae murisque saxis, sudibus, pilis absterrent hostem. ita inde Hannibal suamet 13 ipse fraude captus abiit, profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam L. Cincius summa vi, operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti 14 retenturum defensurumque se urbem prima spes morte

15 nuntiata Marcelli adfulsit. secutus inde nuntius Hanni-
 balem Numidarum equitatu praemisso ipsum, quantum
 16 adcelerare posset, cum peditum agmine sequi. itaque
 ubi primum Numidas edito e speculis signo adventare
 sensit, et ipse patefacta repente porta ferox in hostes
 erumpit. et primo magis quia improviso id fecerat,
 quam quod par viribus esset, anceps certamen erat;
 17 deinde, ut supervenere Numidae, tantus pavor Romanis
 est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent
 relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant.
 ita adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

1 XXIX. Crispinus postquam in Bruttios profectum
 Hannibalem sensit, exercitum, cui conlega praefuerat,
 M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere
 2 iussit; ipse cum legionibus suis Capuam profectus,
 vix lecticae agitationem prae gravitate vulnerum
 patiens, Romam litteras de morte conlegae scripsit,
 3 quantoque ipse in discrimine esset: se comitiorum
 causa non posse Romam venire, quia nec viae laborem
 passurus videretur et de Tarento sollicitus esset, ne
 ex Brutiis Hannibal eo converteret agmen; legatos
 opus esse ad se mitti, viros prudentes, cum quibus
 4 quae vellet de re publica loqueretur. hae litterae re-
 citatae magnum et luctum morte alterius consulis et
 metum de altero fecerunt. itaque et Q. Fabium filium
 ad exercitum Venusiam miserunt, et ad consulem tres
 legati missi, Sex. Iulius Caesar, L. Licinius Pollio,
 L. Cincius Alimentus, cum paucis ante diebus ex
 5 Sicilia redisset. hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad
 comitia ipse venire Romam non posset, dictatorem in
 6 agro Romano diceret comitiorum causa; si consul
 Tarentum profectus esset, Q. Claudium praetorem pla-
 cere in eam regionem inde abducere legiones, in qua
 plurimas sociorum urbes tueri posset.

7 Eadem aestate M. Valerius cum classe centum
 navium ex Sicilia in Africam transmisit et ad Clupeam
 urbem escensione facta agrum late nullo ferme obvio

armato vastavit. inde ad naves raptim praedatores
 recepti, quia repente fama accidit classem Punicam
 adventare. octoginta erant et tres naves. cum his haud 8
 procul Clupea prospere pugnat Romanus. decem et
 octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna terrestri
 navalique praeda Lilybaeum rediit.

Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis 9
 auxilium tulit, quos et Machanidas tyrannus Lacedae-
 moniorum finitimo bello urebat, et Aetoli navibus per
 fretum, quod Naupactum et Patras interfuit — Rhion
 incolae vocant —, exercitu traiecto depopulati erant.
 Attalum quoque regem Asiae, quia Aetoli summum 10
 gentis suae magistratum ad eum proximo concilio de-
 tulerunt, fama erat in Europam traiecurum. XXX. ob 1
 haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam
 urbem Aetoli duce Pyrrhia, qui praetor in eum annum
 cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt. habe- 2
 bant et ab Attalo auxilia secum et mille ferme ex
 Romana classe a P. Sulpicio missos. adversus hunc
 duces atque has copias Philippus bis prospero eventu
 pugnavit; mille admodum hostium utraque pugna
 occidit. inde cum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis 3
 moenibus tenerent sese, Philippus ad Phalara exerci-
 tum reduxit. in Maliaco sinu is locus est, quondam
 frequenter habitatus propter egregium portam tutas-
 que circa stationes et aliam opportunitatem maritumam
 terrestremque. eo legati ab rege Aegypti Ptolomaeo 4
 Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis venerunt ad
 dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum.
 5 adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacificator Amy-
 nander rex Athamanum. omnium autem non tanta
 pro Aetolis cura erat, ferociori quam pro ingeniis
 Graecorum gente, quam ne Philippus regnumque eius
 grave libertati futurum rebus Graeciae immiseretur.
 de pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum, 6
 concilioque ei et locus et dies certa indicta; interim
 triginta dierum indutiae impetratae. profectus inde 7

rex per Thessaliam Boeotiamque Chalcidem Euboeae venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petitorum
 8 audierat, portibus et litorum adpulsu arceret. inde praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levis-
 9 que armaturae Argos venit. ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos ferunt, Heraeis peractis ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est ad indictum multo ante sociorum con-
 10 cilium. ibi de Aetolico finiendo bello actum, ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset. sed ea omnia vixdum indutiarum tempore circumacto Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse et Romanam classem stare ad Naupactum audivere.
 12 vocati enim in concilium Achaeorum, in quo et eae legationes erant, quae ad Phalara egerant de pace, primum questi sunt quaedam parva contra fidem con-
 13 ventionis tempore indutiarum facta; postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achaei Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo
 14 et Pleurato Ardiaei. enimvero indignum ratus Philippus victos victori sibi ultro condiciones ferre, ne antea quidem se aut de pace audisse aut indutias pepigisse dixit spem ullam habentem quieturos Aetolos, sed ut omnes socios testes haberet se pacis, illos belli cau-
 15 sam quaesisse. ita infecta pace concilium dimisit quatuor milibus armatorum relictis ad praesidium Achae-
 16 orum et quinque longis navibus acceptis, quas si adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginensium et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus, statuerat navali proelio lacessere Romanos iam diu in
 17 regione ea potentes maris. ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Nemeorum adpetebat tempus, quae celebrari volebat praesentia sua.

1 XXXI. Occupato rege apparatu ludorum et per dies festos licentius quam inter belli tempora remit-

tente animum P. Sulpicius ab Naupacto profectus classem appulit inter Sicyonem et Corinthum, agrum-
 que nobilissimae fertilitatis effuse vastavit. fama eius
 2 rei Philippum ab ludis excivit; raptimque cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim per agros gravesque praeda, ut qui nihil tale metuerent, adortus Romanos compulit ad naves. classis
 8 Romana haudquaquam laeta praeda Naupactum redit. Philippo ludorum quoque, qui reliqui erant, celebritatem quantaecumque, de Romanis tamen, victoriae partae fama auxerat, laetitiaque ingenti celebrati festi
 4 dies, eo magis etiam, quod populariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu aequaverat ceteris se in speciem, quo nihil gratius est civitatibus liberis; praebuissetque haud dubiam eo facto spem
 5 libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. vagabatur enim cum uno aut altero comite per maritas domos dies noctesque, et summit-
 6 tendo se in privatum fastigium quo minus conspectus, eo solutior erat, et libertatem, cum aliis vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat. neque enim
 7 omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim etiam flagitiis adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat moram incommoda severitate libidini regiae fecisse. uni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor
 8 nomine Polycratia ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam asportata fuerat.

Per haec flagitia sollemni Nemeorum peracto
 9 paucisque additis diebus Dymas est profectus ad praesidium Aetolorum, quod ab Eleis adcitum acceptum-
 que in urbem erat, eiciendum. Cycliadas — penes eum
 10 summa imperii erat — Achaeique ad Dymas regi occurrere, et Eliorum accensi odio, quod a ceteris Achaeis dissentirent, et infensi Aetolis, quos Romanum quoque adversus se movisse bellum credebant. profecti
 11 ab Dymis coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui Elium agrum a Dymaeo dirimit. XXXII. primum 1

diem, quo fines hostium ingressi sunt, populando absumpserunt. postero die acie instructa ad urbem accesserunt praemissis equitibus, qui obequitando portis promptum ad excursions genus lacesserent Aetolorum. 2 ignorabant Sulpicium cum quindecim navibus ab Nautacto Cyllenen traiecisse et expositis in terram quattuor milibus armatorum silentio noctis, ne conspici 3 agmen posset, intrasse Elim. itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, postquam inter Aetolos Eliosque Romana signa atque arma cognovere. et primo 4 recipere suos voluerat rex; dein contracto iam inter Aetolos et Tralles — Illyriorum id est genus — certamine cum urgeri videret suos, et ipse rex cum 5 equitatu in cohortem Romanam incurrit. ibi equus pilo traiectus cum prolapsus super caput regem effudisset, atrox pugna utrimque accensa est et ab Romanis impetu in regem facto et protegentibus regiis. 6 insignis et ipsius pugna fuit, cum pedes inter equites coactus esset proelium inire. dein, cum iam impar certamen esset, caderentque circa eum multi et vulnerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus 7 fugit. eo die castra quinque milia passuum ab urbe Eliorum posuit. postero die omnes copias ad propinquum Eliorum castellum — Pyrgum vocant — eduxit, quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat. eam inconditam inermemque multitudinem primo statim terrore adveniens cepit; compensaveratque ea praeda quod ignominiae 9 ad Elim acceptum fuerat. dividenti praedam captivosque — fuere autem quattuor milia hominum, pecorumque omnis generis ad viginti milia — nuntius ex Macedonia venit Eropum quendam corrupto arcis praesidii praefecto Lychnidum cepisse, tenere et Darsaretiorum quosdam vicos et Dardanos etiam concire. 10 omisso igitur Achaico atque Aetolico bello, relictis tamen duobus milibus et quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad

praesidium sociorum, profectus ab Dymis per Achaiam 11 Boeotiamque et Euboeam decumis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit. XXXIII. ibi alii maiorem 1 adferentes tumultum nuntii occurrant; Dardanos in Macedonia effusos Orestidem iam tenere ac descendisse in Argestaeum campum, famamque inter barbaros celebrem esse Philippum occisum. expeditione 2 ea, qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem inlatus impetu equi ad eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit; id inventum ab Aetolo 3 quodam perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis vulgavit. post profectionem ex Achaia regis Sulpicium 4 Aeginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit. Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul Messene 5 prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Aeginae hibernarunt.

Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore 6 comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vulnere moritur; alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt. ita, quod nullo ante 7 bello acciderat, duo consules sine memorando proelio interfecti velut orbam rem publicam reliquerant. dictator Manlius magistrum equitum C. Servilium — tum 8 aedilis curulis erat — dixit. senatus quo die primum est habitus, ludos magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urbanus C. Flaminio Cn. Servilio consulibus fecerat et in quinquennium voverat. 9 tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum vovit. ceterum cum duo consulares exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una praecipua cura patres populumque incessit consules primo quoque tempore creandi, et ut eos crearent 10 potissimum, quorum virtus satis tuta a fraude Punica esset: cum toto eo bello damnosa praepropera ac anno consules nimia cupiditate conserendi cum hoste

11 manum in necopinatam fraudem lapsos esse. ceterum
 deos immortales, miseritos nominis Romani, pepercisse
 innoxiiis exercitibus, temeritatem consulum ipsorum
 1 capitibus damnasse. XXXIV. (cum circumspicerent
 patres, quosnam consules facerent, longe ante alios
 eminebat C. Claudius Nero; ei conlega quaerebatur.
 2 et virum quidem eum egregium ducebant, sed prompti-
 orem acrioremque, quam tempora belli postularent
 3 aut hostis Hannibal; temperandum acre ingenium eius
 moderato et prudenti viro adiuncto conlega censebant.
 M. Livius erat, multis ante annis ex consulatu populi
 4 iudicio damnatus, quam ignominiam adeo aegre tulerat,
 ut rus migraret et per multos annos et urbe et omni
 5 coetu caruerit hominum. octavo ferme post damna-
 tionem anno M. Claudius Marcellus et M. Valerius
 Laevinus consules redduxerant eum in urbem; sed
 erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, prae
 se ferens in vultu habituque insignem memoriam
 6 ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius cen-
 sores eum tonderi et squalorem deponere et in sena-
 tum venire fungique aliis publicis muneribus coegerunt.
 7 sed tum quoque aut verbo adsentiebatur aut pedibus
 in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa
 M. Livii Macati, cum fama eius ageretur, stantem
 8 coegit in senatu sententiam dicere. tunc ex tanto inter-
 vallo auditus convertit ora hominum in se, causamque
 sermonibus praebuit, indigno iniuriam a populo factam,
 magnoque id damno fuisse, quod tam gravi bello nec
 opera nec consilio talis viri usa res publica esset:
 9 C. Neroni neque Q. Fabium neque M. Valerium Lae-
 vinum dari conlegam posse, quia duos patricios creati
 10 non liceret; eandem causam in T. Manlio esse, praeter-
 quam quod recusasset delatum consulatum recusaturus-
 que esset. egregium par consulum fore, si M. Livium
 11 C. Claudio conlegam adiunxissent.) nec populus men-
 tionem eius rei ortam a patribus est aspernatus. unus
 12 eam rem in civitate is, cui deferebatur honos, abnuebat,

levitatem civitatis accusans: sordidati rei non miseri-
 tos candidam togam invito offerre; eodem honores
 poenasque congeri. si virum bonum ducerent, quid ita 13
 pro malo ac noxio damnassent? si noxium comperissent,
 quid ita male credito priore consulatu alterum cre-
 derent? haec taliaque arguentem et querentem casti-
 gabant patres, et M. Furium memorantes revocatum
 de exilio patriam pulsam sede sua restituisse; ut
 parentium saevitiam, sic patriae patiendo ac ferendo
 leniendam esse. adnisi omnes cum C. Claudio M. Li- 15
 vium consulem fecerunt.

XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum 1
 comitia habita. praetores creati L. Porcius Licinus
 C. Mamilius C. et A. Hostilii Catones. comitiis per-
 fectis ludisque factis dictator et magister equitum
 magistratu abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam 2
 pro praetore missus, ut ex ea provincia C. Hostilius
 Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quinctius
 consul habuerat; et L. Manlius trans mare legatus 3
 iret viseretque, quae res ibi gererentur; simul quod
 Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat, quod
 maximo coetu Graeciae celebraretur, ut, si tuto per
 hostem posset, adiret id concilium, ut, qui Siculi bello 4
 ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab Hannibale
 essent, domos redirent scirentque sua omnia iis, quae
 ante bellum habuissent, reddere populum Romanum.

Quia periculosissimus annus imminere videbatur, 5
 neque consules in re publica erant, in consules de-
 signatos omnes versi, quam primum eos sortiri provin-
 cias et praesciscere, quam quisque eorum provin-
 ciam, quem hostem haberet, volebant. de reconciliatione 6
 etiam gratiae eorum in senatu actum est principio
 facto a Q. Fabio Maximo. inimicitiae autem nobiles 7
 inter eos erant et acerbiores eas indignioresque Livio
 sua calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna
 credebatur. itaque is magis implacabilis erat et nihil 8
 opus esse reconciliatione aiebat: acrius et intentius

omnia gesturos timentes, ne crescendi ex se inimico
 9 conlegae potestas fieret. vicit tamen auctoritas senatus,
 ut positis simultatibus communi animo consilioque
 10 administrarent rem publicam. provinciae iis non per-
 mixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed diver-
 sae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hanni-
 balem Bruttii et Lucani, alteri Gallia adversus
 Hasdrubalem, quem iam Alpihus adpropinquare fama
 11 erat, decreta. exercitum e duobus, qui in Gallia qui-
 que in Etruria esset, addito urbano, eligeret, quem
 12 mallet, qui Galliam esset sortitus, cui Bruttii provin-
 cia evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius
 13 mallet consulum prioris anni exercitum sumeret; re-
 lictum a consule exercitum Q. Fulvius proconsul ac-
 14 ciperet, eique in annum imperium esset. et C. Hostilio,
 cui pro Etruria Tarentum mutaverant provinciam,
 pro Tarento Capuam mutaverunt; legio una data est,
 cui Fulvius proximo anno praefuerat.

1 XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura
 in dies crescebat. Massiliensium primum legati nun-
 2 tiaverant eum in Galliam transgressum, erectosque
 adventu eius, quia magnum pondus auri attulisse
 diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum ani-
 3 mos. missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius
 et M. Raecius ad rem inspiciendam rettulerant misisse
 se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum,
 4 principes Gallorum, omnia explorata referrent; pro
 comperto habere Hasdrubalem ingenti iam coacto exer-
 citu proximo vere Alpes traiecturum, nec tum eum
 quicquam aliud morari, nisi quod clausae hieme Alpes
 essent.

5 In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur
 creatus inauguratusque; et Cn. Cornelius Dolabella
 rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcelli,
 6 qui biennio ante mortuus erat. hoc eodem anno et
 lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tudi-
 7 tano et M. Cornelio Cethego. censa civium capita

centum triginta septem milia centum octo, minor ali-
 quanto numerus, quam qui ante bellum fuerat. eo 8
 anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset,
 comitum tectum esse memoriae proditum est, et ludos
 Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus
 Q. Metello et C. Servilio. et plebei ludi biduum in-
 9 staurati a C. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus
 plebis; et tria signa ad Cereris eidem dederunt; et
 Iovis epulum fuit ludorum causa.

Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et 10
 M. Livius iterum. qui quia iam designati provincias
 sortiti erant, praetores sortiri iusserunt. C. Hostilio 11
 iurisdictio urbana evenit; addita et peregrina, ut tres
 in provincias exire possent; A. Hostilio Sardinia,
 C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. summa 12
 legionum trium et viginti ita per provincias divisa:
 binae consulum essent, quattuor Hispania haberet,
 binas tres praetores, in Sicilia et Sardinia et Gallia,
 duas C. Terentius in Etruria, duas Q. Fulvius in Bruttis, 13
 duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos, unam
 C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut scri-
 berentur. primis quattuor legionibus populus tribunos 14
 creavit, in ceteras consules miserunt.

XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, no- 1
 vendiale sacrum fuit, quia Veis de caelo lapidaverat.
 sub unius prodigii, ut fit, mentionem alia quoque 2
 nuntiata, Mentarnis aedem Iovis et lucum Maricae,
 item Atellae murum et portam de caelo tacta; Men- 3
 turnenses, terribilius quod esset, adiciebant sanguinis
 rivum in porta fluxisse; et Capuae lupus nocte portam 4
 ingressus vigilem laniaverat. haec procurata hostiis
 maioribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex 4
 decreto pontificum. inde iterum novendiale instauratum,
 quod in Armilastro lapidibus visum pluere. liberatas 5
 religione mentes turbavit rursus nuntiatam Frusinone
 natum infantem esse quadrimo parem, nec magnitu-
 dine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinues-

sae biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus
 6 erat. id vero haruspices ex Etruria aditi foedum ac
 turpe prodigium dicere: extorrem agro Romano, procul
 terrae contactu, alto mergendum. vivum in arcam
 7 condidere provectumque in mare proiecerunt. decrevere
 item pontifices, ut virgines ter novenae per urbem
 euntes carmen canerent. id cum in Iovis Statoris aede
 discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta de
 8 caelo aedis in Aventino Iunonis Reginae; prodigium-
 que id ad matronas pertinere haruspices cum respon-
 9 dissent donoque divam placandam esse, aedilium cura-
 lium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe
 Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia
 essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt,
 10 ad quas ex dotibus stipem conferrent. inde donum
 pelvis aurea facta lataque in Aventinum, pureque et
 11 caste a matronis sacrificatum. confestim ad aliud sa-
 crificium eidem divae ab decemviris edicta dies, cuius
 ordo talis fuit: ab aede Apollinis boves feminae albae
 12 duae porta Carmentali in urbem ductae. post eas duo
 signa cupressea Iunonis Reginae portabantur; tum
 septem et viginti virgines, longam indutae vestem,
 13 carmen in Iunonem Reginae canentes ibant, illa tem-
 pestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc ab-
 horrens et inconditum, si referatur. virginum ordinem
 sequebantur decemviri coronati laurea praetextatique.
 14 a porta Iugario vico in forum venere. in foro pompa
 constitit, et per manus reste data virgines sonum
 15 vocis pulsu pedum modulantes incesserunt. inde vico
 Tusco Velabroque per Bovarium forum in clivum
 Publicium atque aedem Iunonis Reginae perrectum.
 ibi duae hostiae ab decemviris immolatae et simulacra
 cupressea in aedem inlata.

1 XXXVIII. Deis rite placatis dilectum consules
 habebant acrius intentiusque, quam prioribus annis
 2 quisquam meminerat habitum; nam et belli terror
 duplicatus novi hostis in Italiam adventu, et minus

iuventutis erat, unde scriberent milites. itaque colonos 3
 etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dice-
 bantur habere, dare milites cogebant. quibus recusantibus
 edixere in diem certam, ut, quo quisque iure 4
 vacationem haberet, ad senatum deferret, ea die ad
 senatum hi populi venerunt: Ostiensis Alsiensis Antias
 Anurnas Menturnensis Sinuessanus et ab supero mari
 Senensis. cum vacationes suas quisque populus recitaret, 5
 nullius, cum in Italia hostis esset, praeter Antiatem
 Ostiensemque vacatio observata est, et earum colonia-
 rum iuniores iure iurando adacti, supra dies triginta
 non pernoctaturos se esse extra moenia coloniae suae,
 donec hostis in Italia esset. cum omnes censerent 6
 primo quoque tempore consulibus eundem ad bellum
 — nam et Hasdrubali occurrendum esse descendenti
 ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos neve Etruriam erec-
 tam in spem rerum novarum sollicitaret, et Hannibalem 7
 suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttis
 atque obviam ire fratri posset —, Livius enunctabatur,
 parum fidens suarum provinciarum exercitibus; con- 8
 legam ex duobus consularibus egregiis exercitibus et
 tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset, electionem
 habere; intuleratque mentionem de volonibus revocandis
 ad signa. senatus liberam potestatem consulibus fecit 9
 et supplendi, unde vellent, et eligendi de omnibus
 exercitibus, quos vellent, permutandique et ex pro-
 vinciiis, quo e re publica censerent esse, traducendi.
 ea omnia cum summa concordia consulum acta. vo- 10
 lones in undevicensimam et vicensimam legiones scripti.
 magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Sci- 11
 pione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores
 sunt, octo milia Hispanorum Gallorumque et duo milia
 de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas
 Hispanosque, M. Lucretium has copias navibus ad-
 vexisse; et sagittariorum funditorumque ad tria milia 12
 ex Sicilia C. Mamiliam misisse.

XXXIX. Auxerunt Romae tumultum litterae ex 1

2 Gallia allatae ab L. Porcio praetore: Hasdrubalem
 movisse ex hibernis et iam Alpes transire; octo milia
 Ligurum conscripta armataque coniunctura se trans-
 gresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures,
 3 qui eos bello occuparet; se cum invalido exercitu,
 quoad tutum putaret, progressurum. hae litterae con-
 sules raptim confecto dilecta maturius, quam consti-
 4 tuerant, exire in provincias coegerunt ea mente, ut
 uterque hostem in sua provincia contineret neque con-
 iungi aut conferre in unum vires pateretur. plurimum
 in eam rem adiuvit opinio Hannibalis, quod, etsi ea
 aestate transiturum in Italiam fratrem crediderat, re-
 cordando, quae ipse in transitu nunc Rhodani, nunc
 5 Alpiam cum hominibus locisque pugnando per quin-
 que menses exhausisset, haudquaquam tam facilem
 maturumque transitum expectabat; ea tardius movendi
 6 ex hibernis causa fuit. ceterum Hasdrubali et sua et
 aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere.
 non enim receperunt modo Arverni eum deincepsque
 aliae Gallicae atque Alpinae gentes, sed etiam secutae
 7 sunt ad bellum. et cum per munita pleraque transitu
 fratris, quae antea invia fuerant, ducebat, tum etiam
 duodecim annorum adsuetudine perviis Alpibus factis
 8 inter mitiora iam transibat hominum ingenia. invisiti-
 tati namque antea alienigenis nec videre ipsi advenam
 in sua terra adsueti, omni generi humano insociabiles
 erant. et primo ignari, quo Poenus pergeret, suas
 rupes suaque castella et pecorum hominumque prae-
 9 dam peti crediderant; fama deinde Punici belli, quo
 duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat
 viam tantum Alpes esse, duas praevalidas urbes,
 magno inter se maris terrarumque spatio discretas,
 10 de imperio et opibus certare. hae causae aperuerant
 11 Alpes Hasdrubali. ceterum quod celeritate itineris pro-
 fectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra ob-
 12 sidet magis quam oppugnat, corrupit. crediderat
 campestris oppidi facilem expugnationem esse, et no-

bilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio
 eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. non ipse
 13 se solum ea oppugnatione inpediit, sed Hannibalem
 post famam transitus eius tanto spe sua celeriore
 iam moventem ex hibernis continerat, quippe repu-
 14 tantem, non solum quam lenta urbium oppugnatio
 esset, sed etiam quam ipse frustra eandem illam co-
 loniam ab Trebia victor regressus temptasset.

XL. Consules diversis itineribus profecti ab urbe
 1 velut in duo pariter bella distenderant curas hominum,
 simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis
 intulisset Italiae clades, simul cum illa angeret cura,
 2 quos tam propitios urbi atque imperio fore deos, ut
 eodem tempore utrobique res publica prospere gere-
 retur? adhuc adversa secundis pensando rem ad id
 tempus extractam esse: cum in Italia ad Trasumen-
 3 num et Cannas praecipitasset Romana res, prospera
 bella in Hispania prolapsam eam erexisse; postea,
 4 cum in Hispania alia super aliam clades duobus egre-
 giis ducibus amissis duos exercitus ex parte delesset,
 multa secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam
 rem publicam excepisse; et ipsum intervallum loci,
 5 quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gere-
 retur, spatium dedisse ad respirandum: nunc duo bella
 6 in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces
 circumstare urbem Romanam, et unum in locum totam
 periculi molem, omne onus incubuisse. qui eorum
 prior vicisset, intra paucos dies castra cum altero
 iuncturum. terrebat et proximus annus lugubris duo-
 7 rum consulum funeribus. his anxii curis homines di-
 gradientes in provincias consules prosecuti sunt. me-
 8 moriae proditum est plenum adhuc irae in civis
 M. Livium ad bellum proficiscentem monenti Q. Fabio,
 ne, priusquam genus hostium cognosset, temere manum
 consereret, respondisse, ubi primum hostium agmen
 conspexisset, pugnaturum. cum quaereretur, quae causa
 9 festinandi esset, „aut ex hoste egregiam gloriam“

inquit „aut ex civibus victis gaudium meritum certe, etsi non honestum, capiam“.

10 Priusquam Claudius consul in provinciam perveniret, per extremum finem agri Larinatis ducentem in Sal-
lentinos exercitum Hannibalem expeditis cohortibus
adortus C. Hostilius Tubulus incomposito agmini
11 terribilem tumultum intulit; ad quattuor milia homi-
num occidit, novem signa militaria cepit. moverat ex
hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes
12 agri Sallentini castra disposita habebat. itaque ne
cum duobus exercitibus simul configeretur, Hannibal
nocte castra ex agro Tarentino movit atque in Bruttios
13 concessit. Claudius in Sallentinos agmen convertit,
Hostilius Capuam petens obvius ad Venusiam fuit
14 consuli Claudio. ibi ex utroque exercitu electa peditum
quadraginta milia, duo milia et quingenti equites,
quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reli-
quas copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut
Q. Fulvio proconsuli traderet.

1 XLI. Hannibal undique contracto exercitu, quem
in hibernis aut in praesidiis agri Bruttii habuerat, in
Lucanos ad Grumentum venit spe recipiendi oppida,
2 quae per metum ad Romanos defecissent. eodem a
Venusia consul Romanus exploratis itineribus contem-
dit, et mille fere et quingentos passus castra ab hoste
3 locat. Grumentum moenibus prope iniunctum videbatur
4 Poenorum vallum; quingenti passus intererant. castra
Punica ac Romana interiacebat campus; colles immine-
bant nudi sinistro lateri Carthaginensium, dextro
Romanorum, neutris suspecti, quod nihil silvae neque
5 ad insidias latebrarum habebant. in medio campo ab
stationibus procursantes certamina haud satis digna
dictu serebant. id modo Romanum quaerere appare-
bat, ne abire hostem pateretur: Hannibal inde evadere
6 cupiens totis viribus in aciem descendebat. tum con-
sul ingenio hostis usus, quo minus in tam apertis
collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes ad-

ditis quinque manipulis nocte iugum superare et in
aversis vallibus considerare iubet. tempus exurgendi ex 7
insidiis et adgrediendi hostem Ti. Claudium Asellum
tribunum militum et P. Claudium praefectum socium
edocet, quos cum iis mittebat. ipse luce prima copias 8
omnes peditum equitumque in aciem eduxit. paulo
post et ab Hannibale signum pugnae propositum est,
clamorque in castris ad arma discurrentium est sub-
latus. inde eques pedesque certatim portis ruere ac
palati per campum properare ad hostes. quos ubi 9
effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis
C. Aurunculeio imperat, ut equites legionis quanto
maximo impetu possit in hostem emittat: ita pecorum 10
modo incompositos toto passim campo se fudisse, ut
sterni obterique, priusquam instruantur, possint.
XLII. nondum Hannibal e castris exierat, cum pu- 1
gnantium clamorem audivit. itaque excitus tumultu
raptim ad hostem copias agit. iam primos occupaverat 2
equester terror; peditum etiam prima legio et dextra
ala proelium inibat; incompositi hostes, ut quemque
aut pediti aut equiti casus obtulit, ita conserunt
manus. crescit pugna subsidiis et procurentium ad 3
certamen numero augetur; pugnantisque, quod nisi in
vetere exercitu et duci veteri haud facile est, inter 4
tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni co-
hortium ac manipulorum decurrentium per colles
clamor ab tergo auditus metum, ne intercluderentur
a castris, iniecisset. inde pavor incussus et fuga pas- 5
sim fieri coepta est. minorque caedes fuit, quia pro-
pinquitas castrorum brevior fugam percussis fecit.
equites enim tergo inhaerebant; in transversa latera 6
invaserant cohortes secundis collibus via nuda ac
facili decurrentes. tamen supra octo milia hominum 7
occisa, supra septingentos capti; signa militaria novem
adempta; elephantum etiam, quorum nullus usus in re-
pentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor occisi,
duo capti. circa quingentos Romanorum sociorumque 8

victores ceciderunt. postero die Poenus quievit; Romanus in aciem copiis eductis postquam neminem signa contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium et suorum corpora conlata in unum sepeliri iussit. 9 inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit 10 portis, ut prope inferre signa videretur, donec Hannibal tertia vigilia crebris ignibus tabernaculisque, quae pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis profectus 11 Apuliam petere intendit. ubi inluxit, successit vallo Romana acies, et Numidae ex composito paulisper in portis se valloque ostentavere frustratique aliquamdiu hostes citatis equis agmen suorum adse- 12 quuntur. consul ubi silentium in castris et ne paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla cernebat, duobus equitibus speculatum in castra praemissis postquam satis tuta omnia esse exploratum 13 est, inferri signa iussit; tantumque ibi moratus, dum milites ad praedam discurrunt, receptui deinde cecinit 14 multoque ante noctem copias redduxit. postero die luce prima profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens haud procul Venusiam hostem 15 adsequitur. ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra duo milia Poenorum caesa. inde nocturnis montanis- que itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret, Meta- 16 pontum petiit. Hanno inde — is enim praesidio eius loci praefuerat — in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus; Hannibal copiis eius ad suas additis Venusiam retro quibus venerat 17 itineribus repetit, atque inde Canusium procedit. numquam Nero vestigiis hostis abstiterat et Q. Fulvium, cum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine praesidio esset, arcessierat.

1 XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a Placentiae obsidione abscessit, quattuor Galli equites, duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem cum per medios hostes totam ferme longitudinem Italiae

emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem 2 sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati a vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium 3 propraetorem deducuntur. eum primo incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera 4 coegit, edocuerunt litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre, cum iis litteris sicut erant signatis 5 L. Verginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur. duae simul turmae Samnitium 6 praesidii causa missae. qui ubi ad consulem pervenerunt, litteraeque lectae per interpretem sunt, et ex captivis percunctatio facta, tum Claudius non id 7 tempus esse rei publicae ratus, quo consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret; auden- 8 dum ac novandum aliquid improvisum, inopinatum, quod coeptum non minorem apud cives quam hostes 9 terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu verteret, litteris Hasdrubalis Romam 10 ad senatum missis simul et ipse patres conscriptos, quid pararet, edocet: ut, cum in Umbria se occursurum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam 11 arcessant, dilectum Romae habeant, exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. haec senatui scripta. praemissi item per agrum Larinatem Marrucinum 12 Frentanum Praetutianum, qua exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatu paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. ipse de toto exercitu civium sociorumque quod roboris 11 erat delegit, sex milia peditum, mille equites; pronuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem Punicamque in ea praesidium velle: ut ad iter parati omnes essent. profectus nocte flexit in Picenum. 12

Et consul quidem quantis maximis itineribus poterat ad conlegam ducebat relicto Q. Catio legato, qui castris praesesset. XLIV. Romae haud minus ter- 1

roris ac tumultus erat, quam fuerat biennio ante, cum castra Punica obiecta Romanis moenibus portisque fuerant. neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne; apparebat, quo nihil
 2 iniquius est, ex eventu famam habiturum: castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne quod roboris, quod floris fuerit, et consulem in Lucanos ostendisse iter, cum
 3 Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis, qui ducem inde
 4 atque exercitus partem abesse ignoraret. quid futurum, si id palam fiat, et aut insequi Neronem cum sex milibus armatorum profectum Hannibal toto exercitu velit aut castra invadere praedae relicta sine viribus,
 5 sine imperio, sine auspicio? veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant; et ea omnia accidisse, cum unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset; nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in
 6 Italia esse. quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare genitum, aequae inpigram ducem, per tot annos in Hispania Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem duobus exercitibus cum clarissimis ducibus
 7 deletis. nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis
 8 quam Hannibalem ipsum gloriari posse: quippe in iis locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sint, amisisset. adiciebant etiam periti
 9 rerum Hispaniae, haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum, sed quem in saltu impedito deprensus forte haud secus quam puerum conscribendis fallaci-
 10 bus condicionibus pacis frustratus elusisset. omnia maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu interprete semper in deteriora inclinato, ducebant.
 1 XLV. Nero postquam iam tantum intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset,

paucis milites alloquitur. negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse quam suum. ad certam eos se victoriam ducere: quippe
 3 ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructioresque, quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsi si quantumcumque virium momentum addiderint, rem omnem inclinatu-
 4 ros. auditum modo in acie — nam ne ante audiatur, daturum operam — alterum consulem et alterum exercitum advenisse haud dubiam victoriam facturum. famam bellum conficere, et parva momenta
 5 in spem metumque impellere animos; gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos laturos; semper quod postremum adiectum sit, id rem
 6 totam videri traxisse. cernere ipsos, quo concursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur. et hercule per instructa omnia ordinibus vi-
 7 rum mulierumque undique ex agris effusorum, inter vota ac preces et laudes ibant: illos praesidia rei publicae, vindices urbis Romanae imperiique appellabant; in illorum armis dextrisque suam liberorumque
 8 suorum salutem ac libertatem repositam esse. deos omnes deasque precabantur, ut illis faustum iter, felix pugna, matura ex hostibus victoria esset, damnarenturque ipsi votorum, quae pro iis suscepissent, ut,
 9 quem ad modum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent. invitare inde pro se quisque et offerre et fatigare
 10 precibus, ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sumerent; benigne omnia cumulata dare. modestia certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent; nihil morari, nec ab signis *abire* nec
 11 subsistere cibum capientes; diem ac noctem ire; vix quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. et ad collegam praemissi erant, qui nun-
 12 tiarent adventum percunctarenturque, clam an palam,

interdiu an noctu venire sese vellet, isdem an aliis
 considerare castris. nocte clam ingredi melius visum est.
 1 XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data
 erat, ut tribunus tribunum, centurio centurionem, eques
 2 equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari
 castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis
 sentiret; et coartatio plurium in angusto tendentium
 facilius futura erat, quod Claudianus exercitus nihil
 ferme praeter arma secum in expeditionem tulerat.
 3 ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat,
 offerentibus ultro sese et veteribus militibus perfun-
 ctis iam militia et iuvenibus, quos certatim nomina
 dantes, si quorum corporis species roburque virium
 4 aptum militiae videbatur, conscripserat. ad Senam castra
 alterius consulis erant, et quingentos ferme inde passus
 Hasdrubal aberat. itaque cum iam adpropinquaret,
 tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra
 5 ingrederetur. silentio ingressi, ab sui quisque ordinis
 hominibus in tentoria abducti, cum summa omnium
 laetitia hospitaliter excipiuntur. postero die consilium
 habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor adfuit.
 6 castra iuncta consulum castris habebat, et ante ad-
 ventum eorum per loca alta ducendo exercitum, cum
 modo insideret angustos saltus, ut transitum clauderet,
 modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludifi-
 catus hostem omnibus artibus belli fuerat; is tum
 7 in consilio aderat. multorum eo inclinabant sententiae,
 ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero,
 simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret
 8 dies, tempus pugnae differretur; Nero non suadere
 modo, sed summa ope orare institit, ne consilium
 suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium mo-
 9 rando facerent: errore, qui non diuturnus futurus esset,
 velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce
 relicta adgredi nec ad sequendum se iter intendisse.
 10 posse rediri in Apuliam. qui prolatando spatium

hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali et
 aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Has-
 drubali coniungatur. extemplo signum dandum et ex- 11
 eundum in aciem abutendumque errore hostium ab-
 sentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum
 paucioribus nec hi cum pluribus et validioribus rem
 esse. consilio dimisso signum pugnae proponitur, con- 12
 festimque in aciem procedunt.

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. 1
 moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, proVectus ante
 signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium no-
 tavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos;
 multitudo quoque maior solita visa est. suspicatus 2
 enim id, quod erat, receptui prope cecinit ac misit
 ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui pos-
 sent et notari oculis, si qui forte adustioris coloris
 ut ex recenti via essent; simul circumvehi procul 3
 castra iubet specularique, num auctum aliqua parte
 sit vallum, et ut attendant, semel bisne signum canat
 in castris. ea cum ordine omnia relata essent, castra 4
 nihil aucta errorem faciebant: bina erant, sicut ante
 adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, al-
 tera L. Porci, neutris quicquam, quo latius tenderetur,
 ad munimenta adiectum. illud veterem ducem adsue- 5
 tumque Romano hosti movit, quod semel in praetoriis
 castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse.
 duos profecto consules esse, et quonam modo alter
 ab Hannibale abscessisset, cura angebat. minime id, 6
 quod erat, suspicari poterat, tantae rei frustratione
 Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset,
 cum quo castra conlata haberet, ignoraret; profecto 7
 haud mediocri clade absterritum insequi non ausum;
 magno opere vereri, ne perditis rebus serum ipse
 auxilium venisset Romanisque eadem iam fortuna in 8
 Italia quae in Hispania esset. interdum litteras suas
 ad eum non pervenisse credere, interceptisque iis con-
 sulem ad sese opprimendum adcelerasse. his anxius

curis extinctis ignibus vigilia prima dato signo, ut
 9 taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. in trepidatione
 et nocturno tumultu duces parum intente adservati,
 alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit,
 alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. ita
 desertum ab ducibus agmen primo per agros palatur,
 fessique aliquot *itinere* ac vigiliis sternunt somno
 corpora passim atque infrequentia relinquunt signa.
 10 Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripa fluminis
 signa ferri iubet, et per tortuosi amnis sinus flexus-
 que cum *iter* errore revolvens haud multum processis-
 set, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset,
 11 transiturus erat. sed cum quantum a mari abscedebat,
 tanto altioribus coercentibus amnem ripis non in-
 veniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequen-
 dum sese hosti.

1 XLVIII. Nero primum cum omni equitatu ad-
 venit, Porcius deinde adsecutus cum levi armatura.
 2 qui cum fessum agmen carperent ab omni parte in-
 cursarentque, et iam omisso itinere, quod fugae simile
 erat, castra metari Poenus in tumulo super fluminis
 3 ripam vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis
 non itineris modo, sed ad conserendum extemplo proe-
 4 lium instructis armatisque. sed ubi omnes copias con-
 iunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in
 cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit, media acies
 5 praetori tuenda data. Hasdrubal omissa munitione
 castrorum postquam pugnandum vidit, in prima acie
 ante signa elephantos locat, circa eos laevo in cornu
 adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum iis
 6 fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat; ipse
 dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque His-
 panis — et ibi maxime in vetere milite spem habebat
 7 — sumpsit; Ligures in medio post elephantos positi.
 sed longior quam latior acies erat; Gallos prominens
 8 collis tegebat. ea frons, quam Hispani tenebant, cum
 sinistro Romanorum cornu concurrat; dextra omnis

acies extra proelium eminens cessabat; collis opposi-
 tus arcebat, ne aut a fronte aut ab latere adgrederentur.
 inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum 9
 certamen erat, atroxque caedes utrimque edebatur. ibi 10
 duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque Ro-
 manorum, ibi Hispani, vetus miles peritusque Roma-
 nae pugnae, et Ligures, durum in armis genus. eodem
 versi elephantum, qui primo impetu turbaverant ante-
 signanos et iam signa moverant loco; deinde crescente 11
 certamine et clamore inpotentius iam regi et inter
 duas acies versari, velut incerti, quorum essent, haud
 dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius 12
 „quid ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi
 sumus“? clamitans militibus, cum in adversum collem
 frustra signa erigere conatus esset, postquam ea re-
 gione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortes 13
 aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis
 segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem 14
 circumducit et non hostibus modo sed etiam suis in-
 opinantibus in dextrum hostium latas incurrit; tanta-
 que celeritas fuit, ut, cum ostendissent se ab latere,
 mox in terga iam pugnarent. ita ex omnibus parti- 15
 bus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur His-
 panis Liguresque, et ad Gallos iam caedes pervenerat.
 ibi minimum certaminis fuit: nam et pars magna ab 16
 signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim
 per agros, et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, in-
 tolerantissima laboris corpora, vix arma umeris gesta-
 bant; et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes 17
 caedendos capiendosque adfatim praebebat. XLIX. ele- 1
 phanti plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste inter-
 lecti. fabrile scalprum cum malleo habebant; id, ubi
 saevire beluae ac ruere in suos coeperant, magister
 inter aures positum, ipso in articulo, quo iungitur
 capiti cervix, quanto maximo poterat ictu adigebat.
 ea celerrima via mortis in tantae molis belua inventa 2
 erat, ubi regentis imperium sprevisset, primusque id

2 *erat*
 Hasdrubal ~~institerat~~ dux cum saepe alias memora-
 3 bilis, tum illa praecipue/pugna. ille pugnantem hortando
 pariterque obendo pericula sustinuit, ille fessos ab-
 4 nuentesque taedio et labore nunc precando nunc casti-
 gando accendit; ille fugientes revocavit omissamque
 pugnam aliquot locis restituit; postremo, cum haud
 dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exer-
 citui, suum nomen secuto, esset, concitato equo se in
 cohortem Romanam inmisit. ibi, ut patre Hamilcare
 et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.
 5 Numquam eo bello una acie tantum hostium
 interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades vel
 6 ducis vel exercitus interitu videbatur, quinquaginta
 sex milia hostium occisa, capta quinque milia et
 7 *erat* quadringenti; magna praeda alia cum omnis generis,
 tum auri etiam argentique. civium etiam Romanorum,
 qui capti apud hostes erant, supra quattuor milia ca-
 pitum recepta. id solacii fuit pro amissis eo proelio
 militibus. nam haudquaquam incruenta victoria fuit;
 8 octo ferme milia Romanorum sociorumque occisa;
 adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat
 satietas, ut postero die, cum esset nuntiatum Livio
 consuli Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio
 non adfuissent aut inter caedem effugissent, uno ag-
 mine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine
 ullo aut imperio; si una equitum ala mittatur, posse
 9 omnes deleri: „supersint“ inquit „aliqui nuntii et hostium
 cladis et nostrae virtutis“.
 1 L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, *pro-*
 2 *fectus* citatiore quam inde venerat agmine die sexto
 ad stativa sua atque ad hostem pervenit. iter eius
 frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius,
 laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae
 3 gaudio essent, celebratum est. nam Romae neuter
 animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo
 incerta expectatione eventus civitas fuerat, nec quo
 4 victoriae famam accepit. numquam per omnis dies,

ex quo Claudium consulem profectum fama attulit,
 ab orto sole ad occidentem aut senator quisquam a
 curia atque ab magistratibus abscessit aut populus e
 foro. matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces 5
 obtestationesque versae, per omnia delubra vagae sup-
 plicii votisque fatigare deos. tam sollicitae ac sus- 6
 pensae civitati fama incerta primo accidit duos Nar-
 nienses equites in castra, quae in faucibus Umbriae
 opposita erant, venisse ex proelio nuntiantes caesos
 hostes. et primo magis auribus quam animis id ac- 7
 ceptum erat ut maius laetiusque, quam quod mente
 capere aut satis credere possent, et ipsa celeritas
 fidem impediabat, quod biduo ante pugnatum dicebatur.
 litterae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris 8
 adferuntur de Narniensium equitum adventu. hae lit- 9
 terae per forum ad tribunal praetoris latae senatum
 curia exciverunt; tantoque certamine ac tumultu populi
 ad fores curiae concursus est, ut adire nuntius non
 posset, sed traheretur a percunctantibus vociferantibus-
 que, ut in rostris prius quam in senatu litterae reci- 10
 tarentur. tandem summoti et coerciti a magistratibus,
 dispensarique laetitia inter inpotentes eius animos
 potuit. in senatu primum, deinde in contione litterae 11
 recitatae sunt; et pro cuiusque ingenio aliis iam cer-
 tum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam
 legatos consulumve litteras audissent. LI ipsos deinde 1
 adpropinquare legatos adlatum est. tunc enim vero
 omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auri-
 busque haurire tantum gaudium cupientes. ad Mul- 2
 vium usque pontem continens agmen pervenit. legati 3
 — ii erant L. Veturius Philo P. Licinius Varus Q. Cae-
 cilius Metellus — circumfusi omnis generis hominum
 frequentia in forum pervenerunt, cum alii ipsos, alii
 comites eorum, quae acta essent, percunctarentur. et 4
 ut quisque audierat exercitum hostium imperatorem-
 que occisum, legiones Romanas incolumes, salvos cons-
 ules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium

5 suum. cum aegre in curiam perventum esset, multo
 aegrius summota turba, ne patribus misceretur, litterae
 in senatu recitatae sunt. inde traducti in contionem
 6 legati. L. Veturius litteris recitatis ipse planius omnia,
 quae acta erant, exposuit cum ingenti adsensu, po-
 stremo etiam clamore universae contionis, cum vix
 7 gaudium animis caperent. discursum inde ab aliis circa
 templa deum, ut grates agerent, ab aliis domos, ut
 coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent.
 8 senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules in-
 columi exercitu ducem hostium legionesque occidissent,
 supplicationem in triduum decrevit. eam supplicatio-
 nem C. Hostilius praetor pro contione edixit, celebra-
 9 taque a viris feminisque est; omniaque templa per
 totum triduum aequalem turbam habuere, cum matro-
 nae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debel-
 latam foret, omni solutae metu deis immortalibus
 10 grates agerent. statum quoque civitatis ea victoria
 movit, ut iam inde haud secus quam in pace res inter
 se contrahere vendendo, emendo, mutuum dando ar-
 gentum creditumque solvendo auderent.

11 C. Claudius consul cum in castra redisset, caput
 Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proci
 ante hostium stationes captivosque Afros vinctos, ut
 erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Han-
 12 nibalem et expromere, quae acta essent, iussit. Hanni-
 bal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, agno-
 13 scere se fortunam Carthaginis fertur dixisse; castrisque
 inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri
 non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios
 contraheret, et Metapontinos, civitatem universam,
 excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suae dicionis
 erant in Bruttium agrum traduxit.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER XXVIII.

PERIOCHA LIBRI XXVIII.

Res in Hispania prospere gestae a Silano Scipionis legato
 et ab L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio procon-
 sule socio Attalo rege Asiae adversus Philippum regem Mace-
 donum pro Aetolis referuntur. cum M. Livio et Claudio Neroni
 consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia
 sua rem gesserat, quadrigis invecus est, Nero, qui in collegae
 provinciam, ut victoriam eius adiuveret, venerat, equo secutus
 est, et in hoc habitu plus gloriae reverentiaeque habuit: nam et
 plus in bello quam collega fecerat, ignis in aede Vestae ne-
 glegentia virginis, quae non custodierat, extinctus est; caesa
 est flagro. P. Scipio in Hispania cum Poenis debellavit XIII
 anno eius belli, quinto post anno quam ierat, praecelsisque
 in totum possessione provinciae eius hostibus Hispanias recepit;
 et a Tarracone in Africam ad Syphacem regem Massylorum
 transvectus foedus iunxit. Hasdrubal Gisgonis ibi cum eo in
 eodem lecto cenavit. munus gladiatorium in honorem patris
 patrique Carthagini nova edidit, non ex gladiatoribus, sed
 ex his, qui aut in honorem ducis aut ex provocatione descende-
 bant; in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. cum
 Gisia urbs obpugnaretur, oppidani liberos et coniuges rogo
 extracto occiderunt et se insuper praecipitaverunt. ipse Scipio,
 dum gravi morbo implicatus est, seditionem in parte exercitus
 motam confirmatus discussit, rebellantesque Hispaniae populos
 coegit in deditionem venire, et amicitia facta cum Masinissa
 rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam traiecisset,
 pollicebatur, cum Gaditanis quoque post discessum inde Ma-
 gonis, cui Carthagine scriptum erat, ut in Italiam traiceret,
 Romam reversus consulque creatus. Africam provinciam pe-
 tenti contradicente Q. Fabio Maximo Sicilia data est, permis-
 sumque, ut in Africam traiceret, si id e re publica esse cen-
 seret. Mago Hamilcaris filius a minore Baliari insula, ubi
 hiemaverat, in Italiam traiecit.

1 I. Cum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam
 2 declinaverat belli, tantum levatae Hispaniae videren-
 tur, renatum ibi subito par priori bellum est. His-
 panias ea tempestate sic habebant Romani Poenique:
 Hasdrubal Gisgonis filius ad Oceanum penitus Gades-
 3 que concesserat; nostri maris ora omnisque ferme
 Hispania, qua in orientem vergit, Scipionis ac Romanae
 4 dicionis erat. novus imperator Hanno, in locum Bar-
 cini Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa trans-
 gressus Magonique iunctus, cum in Celtiberia, quae
 media inter duo maria est, brevi magnum hominum
 5 numerum armasset, Scipio adversus eum M. Silanum
 cum decem haud plus milibus militum, equitibus
 6 quingentis misit. Silanus quantis maximis potuit iti-
 neribus — impediabant autem et asperitates viarum
 et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae
 sunt, inclusae —, tamen non solum nuntios sed etiam
 7 famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex
 Celtiberia transfugis ad hostem pervenit. eisdem auc-
 toribus compertum est, cum decem circiter milia ab
 hoste abessent, bina castra circa viam, qua irent, esse:
 laeva Celtiberos, novum exercitum, supra novem milia
 8 hominum, dextra Punica tenere castra. ea stationibus,
 vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse,
 illa altera soluta neglectaque, ut barbarorum et tiro-
 num et minus timentium, quod in sua terra essent.
 9 ea prius adgredienda ratus Silanus signa quam maxime
 ad laevam iubebat ferri, necunde ab stationibus
 Punicis conspiceretur; ipse praemissis speculatoribus
 1 citato agmine ad hostem pergat. II. tria milia ferme
 aberat, cum haudum quisquam hostium senserat;
 confragosa loca et obsiti virgultis tegebant colles.
 2 ibi in cava valle atque ob id occulta considerare mili-
 tem et cibum capere iubet. interim speculatores trans-
 3 fugarum dicta adfirmantes venerunt. tum sarcinis in
 medium coniectis arma Romani capiunt acieque iusta
 in pugnam vadunt. mille passum aberant, cum ab

hoste conspecti sunt, trepidarique repente coeptum; et
 Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et
 tumultum advehitur. erant in Celtiberorum exercitu
 quattuor milia scutata et ducenti equites; hanc iustam
 4 legionem — et id ferme roboris erat — in prima
 acie locat, ceteros, levem armaturam, in subsidiis
 posuit. cum ita instructos educeret e castris, vixdum
 5 in egressos vallo eos Romani pila coniecerunt. sub-
 6 sidunt Hispani adversus emissa tela ab hoste, inde ad
 mittenda ipsi consurgunt; quae cum Romani conferti,
 ut solent, densatis exceperunt scutis, tum pes cum
 pede conlatus et gladiis geri res coepta est. ceterum
 7 asperitas locorum et Celtiberis, quibus in proelio con-
 cursare mos est, velocitatem inutilem faciebat et haud
 iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae aduetis,
 nisi quod angustiae et internata virgulta ordines diri-
 8 mebant et singuli binique velut cum paribus conserere
 pugnam cogebantur. quod ad fugam impedimento hosti-
 9 bus erat, id ad caedem eos velut vinctos praebat.
 et iam ferme omnibus scutatis Celtiberorum inter-
 10 fectis levis armatura et Carthaginienses, qui ex alteris
 castris subsidio venerant, perculsi caedebantur. duo
 11 haud amplius milia peditum et equitatus omnis vix
 inito proelio cum Magone effugerunt; Hanno, alter
 imperator, cum eis, qui postremi iam profligato proelio
 advenerant, vivus capitur. Magonem fugientem equi-
 12 tatus ferme omnis et quod veterum peditum erat
 secuti decimo die in Gaditanam provinciam ad Has-
 drubalem pervenerunt; Celtiberi, novus miles, in proxi-
 mas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam
 13 conflatum bellum, quanta futuri materia belli, si
 lieuisset iis Celtiberorum gente excita et alios ad arma
 sollicitare populos, oppressa erat. itaque conlaudato
 14 benigne Silano Scipio spem debellandi, si nihil eam
 ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id quod re-
 licuum belli erat in ultimam Hispaniam adversus

15 Hasdrubalem pergit. Poenus cum castra tum forte
 in Baetica ad sociorum animos continendos in fide
 haberet, signis repente sublatis fugae magis quam
 itineris modo penitus ad Oceanum et Gades ducit.
 16 ceterum, quoad continisset exercitum, propositum
 bello se fore ratus, antequam freto Gades traiceret,
 exercitum omnem passim in civitates divisit, ut et
 1 muris se ipsi et armis muros tutarentur. III. Scipio,
 ubi animadvertit dissipatum passim bellum et circum-
 ferre ad singulas urbes arma diutini magis quam
 2 magni esse operis, retro vertit iter. ne tamen hostibus
 eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem cum
 decem milibus peditum mille equitum ad oppugnandam
 opulentissimam in iis locis urbem — Orongin
 3 barbari appellabant — mittit. sita in Maessum
 finibus est, Bastetanae gentis, ager frugifer, argentum
 etiam incolae fodiunt. ea arx fuerat Hasdrubali ad
 4 excursiones circa mediterraneos populos faciendas.
 Scipio castris prope urbem positus priusquam circum-
 vallaret urbem, misit ad portas qui ex propinquo al-
 5 loquio animos temptarent suaderentque, ut amicitiam
 potius quam vim experirentur Romanorum. ubi nihil
 pacati respondebatur, fossa duplicique vallo circumdata
 6 urbe in tres partes exercitum dividit, ut una semper
 pars quietis interim duabus oppugnaret. prima pars
 cum adorta oppugnare est, atrox sane et anceps
 7 proelium fuit: non subire, non scalas ferre ad muros
 prae incidentibus telis facile erat; etiam qui exerant
 ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis de-
 8 trudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in
 periculo essent, ne suspensi in murum extraherentur.
 quod ubi animadvertit Scipio, nimia paucitate suorum
 exaequatum certamen esse, et iam eo superare hostem,
 9 quod ex muro pugnaret, duabus simul partibus, prima
 recepta, urbem est adgressus. quae res tantum pavoris
 iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppi-
 dani moenia repentina fuga desererent, et Punicum

praesidium metu, ne prodita urbs esset, relictis sta-
 tionibus in unum se colligeret. timor inde oppidanos 10
 incessit, ne, si hostis urbem intrasset, sine discrimine,
 Poenus an Hispanus esset, obvii passim caederentur;
 itaque patefacta repente porta frequentes ex oppido 11
 sese eiecerunt, scuta prae se tenentes, ne tela procul
 coicerentur, dextras nudas ostentantes, ut gladios ab-
 iciesse appareret. id utrum parum ex intervallo sit 12
 conspectum an dolus aliquis suspectus fuerit, incom-
 pertum est: impetus hostilis in transfugas factus, nec
 secus quam adversa acies caesi; eademque porta
 signa infesta urbi inlata. et aliis partibus securibus 13
 dolabrisque caedebantur et refringebantur portae, et
 ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum
 — ita enim praeceptum erat — citato equo pergebat;
 additum erat et triariorum equiti praesidium; legio- 14
 narii ceteras partis urbis pervadunt, direptione et caede
 obviorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinerunt.
 Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt, oppi- 15
 danorum quoque trecenti ferme, qui clauseram portas;
 ceteris traditum oppidum, suae redditae res. cecidere 16
 in urbis eius oppugnatione hostium duo milia ferme,
 Romanorum haud amplius nonaginta.

IV. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius 1
 oppugnatio fuit et imperatori ceteroque exercitui; et
 speciosum adventum suum ingentem turbam captivo- 2
 rum prae se agentes fecerunt. Scipio conlaudato fratre
 cum, quanto poterat verborum honore, Carthagini ab se 3
 captae captam ab eo Orongim aequasset, quia et hiems
 instabat, ut nec temptare Gades nec disiectum passim 4
 per provinciam exercitum Hasdrubalis consecrari posset,
 in citeriorem Hispaniam omnes suas copias reduxit,
 dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre 5
 Romam misso et Hannone hostium imperatore ceteris
 que nobilibus captivis ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio 5
 Laevino proconsole ex Sicilia in Africam transmissa

in Uticensi Carthaginiensique agro late populationes
 6 fecit. extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa
 moenia Uticae praedae actae sunt. repetentibus Sici-
 liam classis Punica — septuaginta erant longae naves
 — occurrit. decem et septem naves ex iis captae sunt,
 7 quattuor in alto mersae, cetera fusa ac fugata classis.
 terra marique victor Romanus cum magna omnis generis
 praeda Lilybaeum repetit. tuto inde mari pulsus hostium
 navibus magni conmeatus frumenti Romam subvecti.

1 V. Principio aestatis eius, qua haec sunt gesta,
 P. Sulpicius proconsul et Attalus rex cum Aeginae,
 sicut ante dictum est, hibernassent, Lemnum inde classe
 iuncta — Romanae quinque et viginti quinqueremes,
 2 regiae quinque et triginta erant — transmiserunt. et
 Philippus, ut, seu terra seu mari obviam eundem hosti
 foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetria-
 dem ad mare descendit, Larisam diem ad convenien-
 dum exercitui edixit. undique ab sociis legationes
 4 Demetriadem ad famam regis convenerunt. sustulerant
 enim animos Aetoli cum ab Romana societate tum
 post Attali adventum, finitimosque depopulabantur.
 5 nec Acarnanes solum Boeotique et qui Euboeam in-
 colunt in magno metu erant, sed Achaei quoque, quos
 super Aetolicum bellum Machanidas etiam Lacedae-
 monius tyrannus haud procul Argivorum fine positus
 6 castris terrebat. hi omnes, suis quisque urbibus, quae
 pericula terra marique portenderentur, memorantes
 7 auxilia regem orabant. ne ex regno quidem ipsius
 tranquillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleura-
 tumque motos esse, et Thracum maxime Maedos, si
 quod longinquum bellum regem occupasset, proxima
 8 Macedoniae incursuros. Boeoti quidem et interiores
 Graeciae populi Thermopylarum saltum, ubi angustae
 fauces coartant iter, fossa valloque intercludi ab Aeto-
 lis nuntiabant, ne transitum ad sociorum urbes tuen-
 9 das Philippo darent. vel segnem ducem tot excitare
 tumultus circumfusi poterant. legationes dimittit polli-

citae, prout tempus ac res sineret, omnibus laturum
 se auxilium; in praesentia, quae maxime urgebat res, 10
 Peparethum praesidium urbi mittit, unde allatum erat
 Attalum ab Lemno classe transmissa omnem circum
 urbem agrum depopulatum. Polyphantam cum modica 11
 manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regis
 ducibus cum mille peltastis — pelta caetrae haud
 dissimilis est — Chalcidem mittit; additi quingenti 12
 Agrianum, ut omnes insulae partes tueri posset. ipse
 Scotussam est profectus, eodemque ab Larisa Mace-
 donum copias traduci inssit. eo nuntiatum est concilium 13
 Aetolis Heracleam indictum regemque Attalum ad
 consultandum de summa belli venturum. hunc con- 14
 ventum ut turbaret subito adventu, magnis itineribus
 Heracleam duxit. et concilio quidem dimisso iam venit; 15
 segetibus tamen, quae iam prope maturitatem erant,
 maxime in sinu Aenianum evastatis Scotussam copias
 reducit. ibi exercitu omni relicto cum cohorte regia
 Demetriadem sese recipit. inde ut ad omnes hostium 16
 motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam
 et Peparethum mittit, qui loca alta eligerent, unde
 editi ignes apparerent; ipse in Tisaeo — mons est 17
 in altitudinem ingentem cacuminis editi — speculam
 posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid
 molirentur hostes, momento temporis acciperet.

Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho 18
 Nicaeam traiecerunt; inde classem in Euboeam ad ur-
 bem Oreum tramittunt, quae ab Demetriaco sinu
 Chalcidem et Euripum petenti ad laevam prima ur-
 bium Euboeae posita est. ita inter Attalum ac Sul- 19
 picium convenit, ut Romani a mari, regii a terra
 oppugnarent. VI. quadriduo post quam adpulsa classis 1
 est urbem adgressi sunt. id tempus occultis cum Platore,
 qui a Philippo praepositus urbi erat, colloquiis ab-
 sumptum est. duas arces urbs habet, unam imminen- 2
 tem mari, altera urbis media est; cuniculo inde via
 ad mare ducit, quam a mari turris quinque tabulato-

- 3 rum, egregium propugnaculum, claudebat. ibi primo
atrocissimum contractum est certamen et turre in-
structa omni genere telorum, et tormentis machinis-
4 que ad oppugnandam eam ex navibus expositis. cum
omnium animos oculosque id certamen avertisset, porta
maritumae arcis Plator Romanos accepit, momentoque
arx occupata est. oppidani pulsati inde in mediam ur-
5 bem ad alteram tendere arcem, et ibi positi erant,
qui fores portae obicerent. ita exclusi in medio cae-
6 duntur capiunturque. Macedonum praesidium con-
globatum sub arcis muro stetit nec fuga effuse petita,
7 nec pertinaciter proelio inito. eos Plator venia ab Sul-
picio impetrata in naves impositos ad Demetrium
Phthiotidis exposuit, ipse ad Attalum se recepit.
- 8 Sulpicius tam facili ad Oreum successu elatus
Chalcidem inde protinus victricis classe petit; ubi haud-
9 quaquam ad spem eventus respondit. ex patenti utrim-
que coactum in angustias mare speciem intuenti primo
gemini portus in ora duo versi praebuerit; sed haud
10 facile alia infestior classi statio est. nam et venti ab
utriusque terrae praecaltis montibus subiti ac procel-
losi se deiciunt, et fretum ipsum Euripi non septiens
die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocant, sed
temere in modum venti nunc huc nunc illuc verso
mari velut monte praecipiti devolutus torrens rapi-
tur. ita nec nocte nec die quies navibus datur.
- 11 cum classem tam infesta statio accepit, tum et oppi-
dum alia parte clausum mari, alia ab terra egregie
munitum praesidioque valido firmatum et praecipue
fide praefectorum principumque, quae fluxa et vana
apud Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit.
- 12 id prudenter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit,
quod circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus
tereret, celeriter abstitit incepto classemque inde ad
Cynum Loeridis — emporium id est Opuntiorum urbis
mille passuum a mari sitae — traiecit.
- 1 VII. Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant,

sed serius Platoris fraude ex specula elati; et in pari
maritumis viribus haud facilis erat in insulam classi
accessus. ita res per cunctationem omissa. ad Chalci- 2
dis auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus;
nam et ipsa Chalcis quamquam eiusdem insulae urbs
est, tamen adeo arto interseinditur freto, ut ponte
continenti iungatur terraque aditum faciliorem quam
mari habeat. rediit igitur Philippus ab Demetriade 3
Scotussam. inde de tertia vigilia profectus deiecto
praesidio fuisque Aetolis, qui saltum Thermopylarum
insidebant, cum trepidos hostis Heracliam compulisset,
ipse uno die Phocidis Elatiam milia amplius sexaginta
contendit. eodem ferme die ab Attalo rege Opuntio- 4
rum urbs capta diripiebatur. concesserat eam regi
praedam Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab
Romano milite expertibus regis direptum fuerat.
Romana classis Oreum sese receperat, et Attalus 5
ignarus adventus Philippi pecuniis a principibus ex-
igendis terebat tempus, adeoque improvisa res fuit, 6
ut, nisi Cretensium quidam forte pabulatum ab urbe
longius progressi agmen hostium procul conspexissent,
opprimi potuerit. Attalus inermis atque incompositus 7
cursu effuso mare ac naves petit, et molientibus ab
terra naves Philippus supervenit tumultumque etiam
ex terra nauticis praebuit. inde Opuntem rediit deos 8
hominesque accusans, quod tantae rei fortunam ex
oculis prope raptam amisisset. Opuntii quoque ab 9
eadem ira increpiti, quod, cum trahere obsidionem
in adventum suum potuissent, viso statim hoste prope
in voluntariam deditionem concessissent. compositis
circa Opuntem rebus Thronium est profectus. et At- 10
talus primo Oreum est profectus; inde, cum fama
accidisset Prusian Bithyniae regem in fines regni sui
transgressum, omissis Romanis rebus atque Aetolico
bello in Asiam traiecit. et Sulpicius Aeginam classem 11
recepit, unde initio veris profectus erat. haud maiore 12
certamine, quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus

Thronium cepit. incolebant urbem eam profugi ab Thebis Phthioticis; urbe sua capta a Philippo cum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem iis Aetoli eam dederant urbis vastae ac desertae priore eiusdem Philippi bello. tum ab Thronio, sicut paulo ante dictum est, recepto profectus Tithronion et Drymias, Doridis parva atque ignobilia oppida, cepit. inde Elatiam, iussis ibi se opperiri Ptolemaei Rhodiorumque legatis, venit. ubi cum de finiendo Aetolico bello ageretur — adfuerant enim legati nuper Heracleae concilio Romanorum Aetolorumque —, nuntius adfertur Machanidam Olympiorum sollemne ludicrum parantes Elios adgredi statuisse. praevertendum id ratus legatis cum benigno responso dimissis, se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo aequa et honesta condicione liceat, paci facturum, cum expedito agmine profectus per Boeotiam Megara atque inde Corinthum descendit, unde com meatibus sumptis Phliunta Pheneumque petit. et iam cum Heraeam venisset, audito Machanidam fama adventus sui territum refugisse Lacedaemonem, Aegium se ad concilium Achaeorum recepit, simul classem Punicam, ut mari quoque aliquid posset, accitam ibi ratus se inventurum. paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Poeni; inde portus Acarnanum petierant, cum ab Oreo profectum Attalum Romanosque audissent, veriti, ne ad se iretur et intra Rhium — fauces eae sunt Corinthii sinus — opprimerentur.

VIII. Philippus maerebat quidem et angebatur, cum ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore occurrisset, et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam fortunam. in concilio autem dissimulans aegritudinem elato animo disseruit, testatus deos hominesque se nulli loco nec tempori defuisse, quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo quanta maxima posset celeritate tenderet; sed vix rationem iniri posse, utrum a se audacius an fugacius ab hostibus geratur bellum: sic ab Opunte Attalum, sic Sul-

picium ab Chalceide, sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum. sed non semper felicem esse fugam, nec pro difficili id bellum habendum, in quo si modo congressus cum hostibus sis, viceris. quod primum esset, confessionem se hostium habere nequam pares esse sibi; brevi et victoriam haud dubiam habiturum, nec meliore eventu eos secum quam spe pugnatorios. laeti regem socii audierunt. reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam; Alipheram autem Megalopolitis, quod suorum fuisse finium satis probabant, restituit. inde navibus acceptis ab Achaeis — erant autem tres quadriremes et biremes totidem — Anticyram traiecit. inde quinquere misit septem et lembis viginti amplius, quos ut adiungeret Carthaginiensium classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Erythras Aetolorum, quae prope Eupalium sunt, escensionem fecit. haud fefellit Aetolos: nam hominum quod aut in agris aut in propinquis castellis Potidaniae atque Apolloniae fuit, in silvas montesque refugit; pecora, quae inter festinationem abigi nequiverant, sunt direpta et in naves compulsae. cum iis ceteraque praeda Nicia praetore Achaeorum Aegium misso, cum Corinthum petisset, pedestris inde copias per Boeotiam terra duci iussit. ipse ab Cenchreis praeter terram Atticam super Sunium navigans inter medias prope hostium classes Chalcidem pervenit; inde conlaudata fide ac virtute, quod neque timor nec spes flexisset eorum animos, hortatusque, in posterum ut eadem constantia permanerent in societate, si suam quam Oritanorum atque Opuntiorum fortunam mallent, ab Chalceide Oreum navigat principumque iis, qui fugere capta urbe quam se Romanis tradere maluerant, summa rerum et custodia urbis permissa, ipse Demetriadem ab Euboea, unde primum ad opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreae deinde centum navium longarum carinis positae contractaque ad effectum eius operis multitudine fabrorum navalium,

quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali fecerat et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit, ut Dardanibus bellum inferret.

- 1 IX. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia gesta sunt, cum Q. Fabius Maximus legatus ab M. Livio consule Romam ad senatum missus nuntiasset consulem satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci
2 exercitum consularem posse, patres non M. Livium tantum redire ad urbem, sed conlegam quoque eius
3 C. Claudium iusserunt. id modo in decreto interfuit, quod M. Livi exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas manere in provincia iusserunt.
4 inter consules ita per litteras convenit, ut quem ad modum uno animo rem publicam gessissent, ita, quamquam ex diversis regionibus convenirent, uno tempore
5 ad urbem accederent; Praeneste qui prior venisset, collegam ibi opperiri iussus. forte ita evenit, ut eodem die ambo Praeneste venirent. inde praemisso edicto, ut triduo post frequens senatus ad aedem Bellonae
6 adesset, omni multitudine obviam effusa ad urbem accessere. non salutabant modo universi circumfusi, sed contingere pro se quisque victrices dextras consulum cupientes, alii gratulabantur, alii gratias agebant,
7 quod eorum opera incolumis res publica esset. in senatu cum more omnium imperatorum expositis rebus ab se gestis postulassent, ut pro re publica fortiter feliciterque administrata et deis immortalibus haberetur honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret,
8 se vero ea, quae postularent, decernere patres merito deorum primum, dein secundum deos consulum responderunt; et supplicatione amborum nomine et triumpho utrique decreto, inter ipsos, ne, cum bellum communi animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit,
10 ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset, et eo die, quo pugnatum foret, eius forte auspiciam

fuisset, et exercitus Livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci de provincia non potuisset, ut M. Livium quadrigis urbem ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus inveheretur. ita consociatus
11 triumphus cum utrique tum magis ei, qui, quantum merito anteibat, tantum honore conlegae cesserat, gloriam auxit. illum equitem aiebant sex dierum
12 spatio transcurrisse longitudinem Italiae et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis conlatis pugnasse, quo eum castra adversus sese in Apulia posita habere
Hannibal credidisset: ita unum consulem pro utraque
13 parte Italiae adversus duos duces, duos exercitus hinc consilium suum, hinc corpus opposuisse. nomen Ne-
14 ronis satis fuisse ad continendum castris Hannibalem; Hasdrubalem vero qua alia re quam adventu eius
obrutum atque extinctum esse? itaque iret alter con-
15 sul sublimis curru multiiugis, si vellet, equis; uno equo per urbem verum triumphum vehi, Neronemque, etiam si pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta
eo triumpho gloria memorabilem fore. hi sermones spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti
16 sunt. pecuniae in aerarium tulerunt sestertium triciens, octoginta milia aeris. militibus M. Livius quinquagenos
17 senos asses divisit; tantundem C. Claudius absentibus militibus suis est pollicitus, cum ad exercitum redisset.
notatum est eo die plura carmina militaribus iocis in
18 C. Claudium quam in consulem suum iactata, equites L. Veturium et Q. Caecilium legatos magnis tulisse
19 laudibus hortatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum crearent; adiecisse equitum praerogativae auctoritatem consules postero die in contione,
20 quam forti fidelique duorum praecipue legatorum opera usi essent, commemorantes.

X. Cum comitiorum tempus adpeteret et per dictatorem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M. Livium conlegam dictatorem dixit, Livius Q. Caecilium magistrum equitum. a M. Livio dictatore creati
1
2

consules L. Veturius Q. Caecilius, is ipse, qui tum
erat magister equitum. inde praetorum comitia habita;
3 creati C. Servilius M. Caecilius Metellus Ti. Claudius
Asellus Q. Mamilius Turrinus, qui tum aedilis plebis
4 erat. comitiis perfectis dictator magistratu abdicato
dimissoque exercitu in Etruriam provinciam ex sena-
tus consulto est profectus ad quaestiones habendas,
5 qui Etruscorum Umbrorumve populi defectionis ab
Romanis ad Hasdrubalem sub adventum eius consilia
agitassent quique eum auxiliis aut comiteatu aut ope
6 aliqua iuissent. haec eo anno domi militiaeque gesta.
7 Iudi Romani ter toti instaurati ab aedilibus curulibus
Cn. Servilio Caepione Ser. Cornelio Lentulo; item Iudi
plebei semel toti instaurati ab aedilibus plebis M. Pom-
ponio Mathone et Q. Mamilio Turrino.
8 Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Phi-
lone et Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambo-
9 bus, ut cum Hannibale bellum gererent, provincia de-
creta. praetores exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus
urbanam, Q. Mamilius peregrinam, C. Servilius Sici-
10 liam, Ti. Claudius Sardiniam. exercitus ita divisi:
consulum alteri, quem C. Claudius prioris anni con-
sul, alteri, quem Q. Claudius propraetor — eae binae
11 legiones erant — habuissent exercitum; in Etruria
duas volonum legiones a C. Terentio propraetore
M. Livius proconsul, cui prorogatum in annum im-
12 perium erat, acciperet; et Q. Mamilio, ut collegae
iuris dictione tradita Galliam cum exercitu, cui L.
Porcius propraetor praefuerat, obtineret, decretum est,
iussusque populari agros Gallorum, qui ad Poenos
13 sub adventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio
cum Cannensibus duabus legionibus, sicut C. Mamilius
14 tenuerat, Sicilia tuenda data. ex Sardinia vetus exer-
citus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus; novam
legionem, quam Ti. Claudius traiceret secum, consules
15 conscripserunt. Q. Claudio, ut Tarentum, C. Hostilio
Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, prorogatum

in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui 16
tuendae circa Siciliam maritimae orae praefuerat,
triginta navibus C. Servilio traditis cum cetera omni
classe redire ad urbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, 1
cum omnium secundorum adversorumque causas in
deos verterent, multa prodigia nuntiabantur: Tarraci- 2
nae Iovis aedem, Satrici Matris Matutae de caelo tac-
tam; Satricanos haud minus terrebant in aedem Iovis
foribus ipsis duo perlapsi angues; ab Antio nuntiatum
est cruentas spicas metentibus visas esse; Caere porcus 3
biceps et agnus mas idem feminaque natus erat; et
Albae duo soles visos ferebant et nocte Fregellis lucem
obortam. et bos in agro Romano locutus, et ara Nep- 4
tuni multo manasse sudore in circo Flamio diceba-
tur, et aedes Cereris, Salutis, Quirini de caelo tactae.
prodigia consules hostiis maioribus procurare iussi et 5
supplicationem unum diem habere. ea ex senatus con-
sulto facta. plus omnibus aut nuntiatis peregre aut 6
visis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in
aede Vestae extinctus, caesaque flagro est Vestalis,
cuius custodia eius noctis fuerat, iussu P. Licini pontu-
ficis. id quamquam nihil portendentibus deis ceterum 7
neglegentia humana acciderat, tamen et hostiis ma-
ioribus procurari et supplicationem ad Vestae haberi
placuit.

Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, 8
moniti a senatu sunt, ut in agros reducendae plebis
curam haberent: deum benignitate summotum bellum
ab urbe Romana et Latio esse, et posse sine metu
in agris habitari; minime convenire Siciliae quam
Italiae colendae maiorem curam esse. sed res haud- 9
quaquam erat populo facilis, et liberis cultoribus bello
absumptis et inopia servitiorum et pecore directo
villisque dirutis aut incensis. magna tamen pars aucto-
10 ritate consulum compulsa in agros remigravit. mo-
verant autem huiusce rei mentionem Placentinorum

et Cremonensium legati, quereutes agrum suum ab
 accolis Gallis incurari ac vastari, magnamque partem
 colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentis
 11 se urbēs, agrum vastum ac desertum habere. Mamili
 praetori mandatū, ut colonias ab hoste tueretur;
 consules ex senatus consulto edixerunt, ut qui cives
 Cremonenses atque Placentini essent, ante certam
 diem in colonias reverterentur. principio deinde veris
 et ipsi ad bellum profecti sunt.

12 Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L.
 Veturius a Q. Claudio propraetore accepit novisque
 13 militibus, quos ipse conscripserat, supplevit. in Consen-
 tinum agrum consules exercitum duxerunt passimque
 depopulati, cum agmen iam grave praeda esset, in
 saltu angusto a Bruttiiis iaculatoribusque Numidis
 14 turbati sunt, ita ut non praeda tantum sed armati
 quoque in periculo fuerint. maior tamen tumultus
 quam pugna fuit, et praemissa praeda incolumes legio-
 15 nes in loca culta evasere. inde in Lucanos profecti.
 ea sine certamine tota gens in dicionem populi Ro-
 mani rediit.

1 XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est.
 nam neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere
 publico privatoque neque laccessierunt quietum Ro-
 mani: tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum
 2 ruerent, in uno illo duce censebant. ac nescio an
 3 mirabilior adversis quam secundis rebus fuerit, quippe
qui, cum in hostium terra per annos tredecim tam
 procul ab domo varia fortuna bellum gereret exercitu
 non suo civili, sed mixto ex conlavione omnium gen-
 tium, quibus non lex, non mos, non lingua communis,
 alius habitus, alia vestis, alia arma, alii ritus, alia
 4 sacra, alii prope dei essent, ita quodam uno vinculo
 copulaverit eos, ut nulla nec inter ipsos nec adversus
 5 duces seditio extiterit, cum et pecunia saepe in sti-
 pendium et commeatus in hostium agro deessent,
 quorum inopia priore Punico bello multa infanda inter

duces militesque commissa fuerant. post Hasdrubalis 6
 vero exercitum cum duce, in quibus spes omnis repo-
 sita victoriae fuerat, deletum cedendoque in angulum
 Bruttium cetera Italia concessum, cui non videatur
 mirabile nullum motum in castris factum? nam ad 7
 cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem exer-
 citus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui, ut omnis
 coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat;
 tum magnam partem inventutis abstractam a cultu 8
 agrorum bellum occupaverat et mos vitio etiam in-
 situs genti per latrocinia militiam exercendi. nec ab 9
 domo quicquam mittebatur de Hispania retinenda solli-
 citis, tamquam omnia prospera in Italia essent.

In Hispania res quadam ex parte eandem fortu- 10
 nam, quadam longe disparem habebant: eandem, quod
 proelio victi Carthaginienses duce amisso in ultimam
 Hispaniae oram usque ad Oceanum compulsi erant,
 disparem autem, quod Hispania non quam Italia modo, 11
 sed quam ulla pars terrarum bello reparando aptior
 erat locorum hominumque ingeniis. itaque ergo prima 12
 Romanis inita provinciarum, quae quidem continentis
 sint, postrema omnium, nostra demum aetate, ductu
 auspicioque Augusti Caesaris perdomita est. ibi tum 13
 Hasdrubal Gisgonis, maximus clarissimusque eo bello
 secundum Barcinos dux, regressus ab Gadibus rebel-
 landi spe, adiuvante Magone Hamilcaris filio, dilecti-
 bus per ulteriorem Hispaniam habitis ad quinquaginta
 milia peditum, quattuor milia et quingentos equites 14
 armavit. de equestribus copiis ferme inter auctores
 convenit; peditum septuaginta milia quidam adducta
 ad Silpian urbem scribunt. ibi super campos patentes 15
 duo duces Poeni ea mente, ne detrectarent certamen,
 considerunt. XIII. Scipio, cum ad eum fama tanti 1
 comparati exercitus perlata esset, neque Romanis
 legionibus tantae se fore parem multitudini ratus, ut
 non in speciem saltem opponerentur barbarorum auxilia,
 neque in iis tamen tantum virium ponendum, ut mu- 2

tando fidem, quae cladis causa fuisset patri patruoque,
 3 magnum momentum facerent, praemisso Silano ad
 Culcham duodetriginta oppidis regnantem, ut equites
 peditesque ab eo, quos se per hiemem conscripturum
 4 pollicitus erat, acciperet, ipse ab Tarracone profectus
 protinus ab sociis, qui accolunt viam, modica contra-
 5 hendo auxilia Castulonem pervenit. eo adducta ab
 Silano auxilia tria milia peditum et quingenti equites.
 inde ad Baeculam urbem progressus omni exercitu
 civium sociorum, peditum equitumque quinque et
 6 quadraginta milibus. castra ponentes eos Mago et
 Masinissa cum omni equitatu adgressi sunt, turbassent-
 que munientes, ni abditis post tumultum opportune ad
 id positum ab Scipione equites improviso in effusos
 7 incurrissent. ei promptissimum quemque et proxime
 vallum atque in ipsos munitores primum invectum
 vixdum proelio inito fuderunt. cum ceteris, qui sub
 signis atque ordine agminis incesserant, longior et
 8 diu ambigua pugna fuit. sed cum ab stationibus pri-
 mum expeditae cohortes, deinde ex opere deducti mi-
 lites atque arma capere iussi plures usque et integri
 fessis subirent, magnumque iam agmen armatorum a
 castris in proelium rueret, terga haud dubie vertunt
 9 Poeni Numidaeque. et primo turmatim abibant nihil
 propter pavorem festinationemve confusis ordinibus;
 dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque
 sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores
 passim, qua cuique proximum fuit, in fugam effun-
 10 duntur. et quamquam eo proelio aliquantum et Roma-
 nis aucti et deminuti hostibus animi erant, tamen
 numquam per aliquot insequentis dies ab excursioni-
 bus equitum levisque armaturae cessatum est.

1 XIV. Ubi satis temptatae per haec levia certa-
 mina vires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias
 2 eduxit, deinde et Romani processere. sed utraque
 acies pro vallo stetit instructa, et cum ab neutris
 pugna coepta esset, iam die ad occasum inclinante a

Poenno prius, deinde ab Romano in castra copiae re-
 ductae. hoc idem per dies aliquot factum. prior semper 3
 Poenus copias castris educebat, prior fessis stando
 signum receptui dabat: ab neutra parte procursum
 telumve missum aut vox ulla orta. mediam aciem 4
 hinc Romani illinc Carthaginienses mixti Afris, cornua
 socii tenebant — erant autem utrimque Hispani —;
 pro cornibus ante Punicam aciem elephantum castello-
 rum procul speciem praebebant. iam hoc in utrisque 5
 castris sermonis erat ita, ut instructi stetissent, pugna-
 turos, medias acies Romanum Poenumque, quos inter
 belli causa esset, pari robore animorum armorumque
 concursuros. Scipio ubi haec obstinate credi animad- 6
 vertit, omnia de industria in eum diem, quo pugna-
 turus erat, mutavit. tesseram vesperi per castra dedit, 7
 ut ante lucem viri equique curati et parati essent,
 armatus eques frenatos instratosque teneret equos.
 vixdum satis certa luce equitatum omnem cum levi 8
 armatura in stationes Punicas immisit; inde confestim
 ipse cum gravi agmine legionum procedit, praeter 9
 opinionem destinatam suorum hostiumque Romano
 milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem ac-
 ceptis. Hasdrubal clamore equitum excitatus ut ex 10
 tabernaculo prosiluit tumultumque ante vallum et tre-
 pidationem suorum et procul signa legionum fulgentia
 plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem
 extemplo in equites emittit; ipse cum peditum agmine 11
 castris egreditur nec ex ordine solito quicquam acie
 instruenda mutat. equitum iam diu anceps pugna erat 12
 nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsus, quod
 prope in vicem fiebat, in aciem peditum tutus recep-
 tus erat; sed ubi iam haud plus quingentos passus 13
 acies inter sese aberant, signo receptui dato Scipio
 patefactisque ordinibus equitatum omnem levemque
 armaturam, in medium acceptam divisamque in partes
 duas, in subsidiis post cornua locat. inde, ubi incipien- 14
 dae iam pugnae tempus erat, Hispanos — ea media

15 acies fuit — presso gradu incedere iubet; ipse e dextro
 cornu — ibi namque praeerat — nuntium ad Silanum
 et Marcium mittit, ut cornu extenderent in sinistram
 partem, quem ad modum se tendentem ad dextram
 16 vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius
 pugnam consererent cum hoste, quam coire inter se
 17 mediae acies possent. ita diductis cornibus cum ternis
 peditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc
 velitibus, citato gradu in hostem ducebant, sequenti-
 18 bus in obliquum aliis. sinus in medio erat, qua segnius
 19 Hispanorum signa incedebant. et iam conflixerant
 cornua, cum, quod roboris in hostium acie erat, Poeni
 veterani Afrique nondum ad teli coniectum venissent
 neque in cornua, ut adiuvarent pugnantem, discurrere
 auderent, ne aperirent mediam aciem venienti ex ad-
 20 verso hosti. cornua ancipiti proelio urgebantur: eques
 levisque armatura ac velites, circumductis alis in latera
 incurrebant, cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent
 1 cornua a cetera acie. XV. et cum ab omni parte
 handquaquam par pugna erat, tum quod turba Balia-
 rium tironumque Hispanorum Romano Latinoque
 2 militi obiecta erat; et procedente iam die vires etiam
 deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, oppressos
 matutino tumultu coactosque, priusquam cibo corpora
 3 firmarent, raptim in aciem exire. et ad id sedulo diem
 extraxerat Scipio, ut sera pugna esset: nam ab septima
 demum hora peditum signa a cornibus concurrerunt,
 4 ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna, ita
 ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub
 armis et simul fames sitisque corpora adficerent, quam
 5 manus cum hoste consererent. itaque steterunt scutis
 innixi. iam super cetera elephantum etiam, tumultuoso
 genere pugnae equitum velitumque et levis armaturae
 consternati, e cornibus in mediam aciem sese intu-
 6 lerant. fessi igitur corporibus animisque rettulere pe-
 dem, ordines tamen servantes, haud secus quam si
 7 imperio ducis cederent integra acie. sed cum eo ipso

acrius, ubi inclinatum sensere rem, victores se undique
 inveherent, nec facile impetus sustineri posset, quam- 8
 quam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal,
 ab tergo esse colles tutumque receptum, si modice se
 reciperent, clamitans, tamen vincente metu verecun- 9
 diam, cum proximus quisque hostem caderet, terga
 extemplo data, atque in fugam sese omnes effuderunt.
 ac primo constituere signa in radicibus collium ac 10
 revocare in ordines militem coeperant cunctantibus in
 adversum collem erigere aciem Romanis; deinde, ut
 inferri impigre signa viderunt, integrata fuga in castra
 pavidi compelluntur. nec procul vallo Romanus aberat, 11
 cepissetque tanto impetu castra, ni se ex vehementi
 sole, qualis inter graves imbre nubes effulget, tanta
 vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint
 se victores, quosdam etiam religio ceperit ulterius
 quicquam eo die conandi. Carthaginenses, quamquam 12
 fessos labore ac vulneribus nox imberque ad neces-
 sariam quietem vocabat, tamen, quia metus et pericu- 13
 lum cessandi non dabat tempus, prima luce oppugna-
 turis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis
 vallibus congestis augent vallum, munimento sese,
 quando in armis parum praesidii foret, defensuri. sed 14
 transitio sociorum, fuga ut tutior mora videretur, fecit.
 principium defectionis ab Attene regulo Turdetanorum
 factum est: is cum magna popularium manu trans-
 fugit; inde duo munita oppida cum praesidiis tradita 15
 a praefectis Romano. et ne latius inclinatis semel ad 16
 defectionem animis serperet res, silentio proximae
 noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce qui in stationibus 1
 erant rettulerunt profectos hostes, praemisso equitatu
 signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt, 2
 ut, si via recta vestigia sequentes issent, haud dubie
 adsecuturi fuerint; ducibus est creditum brevius aliud
 esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntes adgre-
 derentur. Hasdrubal clauso transitu fluminis ad Oce- 3

anum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abi-
 bant. itaque ab legionibus Romanis aliquantum inter-
 4 valli fecit, eques levisque armatura nunc ab tergo
 nunc ab lateribus occurrendo fatigabat morabaturque;
 5 sed cum ad crebros tumultus signa consisterent et
 nunc equestria nunc cum velitibus auxiliisque peditum
 6 proelia consererent, supervenerunt legiones. inde non
 iam pugna sed trucidatio velut pecorum fieri, donec
 ipse dux fugae auctor in proximos colles cum sex
 milibus ferme semermium evasit; ceteri caesi captique.
 7 castra tumultuaria raptim Poeni tumulto editissimo
 communiverunt atque inde, cum hostis nequiquam
 subire iniquo ascensu conatus esset, haud difficulter
 8 sese tutati sunt. sed obsidio in loco nudo atque inopi
 vix in paucos dies tolerabilis erat; itaque transitiones
 ad hostem fiebant. postremo dux ipse navibus accitis
 — nec procul inde aberat mare — nocte relicto exer-
 9 citu Gades perfugit. Scipio fuga ducis hostium audita
 decem milia peditum mille equites relinquit Silano ad
 10 castrorum obsidionem; ipse cum ceteris copiis septua-
 gensimis castris protinus causis regulatorum civitatum-
 que cognoscendis, ut praemia ad veram meritorum
 11 aestimationem tribui possent, Tarraconem rediit. post
 profectionem eius Masinissa cum Silano clam con-
 gressus, ut ad nova consilia gentem quoque suam
 oboedientem haberet, cum paucis popularibus in Afri-
 12 cam traiecit, non tam evidenti eo tempore subitae
 mutationis causa, quam documento post id tempus
 constantissimae ad ultimam senectam fidei, ne tum
 13 quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago inde
 remissis ab Hasdrubale navibus Gades petit; ceteri
 deserti ab ducibus, pars transitione, pars fuga dissu-
 pati per proximas civitates sunt, nulla numero aut
 viribus manus insignis.

14 Hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Sci-
 pionis pulsi Hispania Carthaginienses sunt, quarto
 decimo anno post bellum initum, quinto quam P. Scipio

provinciam et exercitum accepit. haud multo post 15
 Silanus debellatum referens Tarraconem ad Scipionem
 rediit. XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis 1
 nuntius receptae Hispaniae Romam est missus; et cum 2
 ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent,
 unus, qui gesserat, inexplabilis virtutis veraeque laudis,
 parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi
 concepisset, receptas Hispanias ducebat: iam Africam 3
 magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque
 velut consummatam eius belli gloriam spectabat. ita 4
 que praemoliendas sibi ratus iam res conciliandosque
 regum gentiumque animos, Syphacem primum regem
 statuit temptare. Masaesuliorum is rex erat: Masaes- 5
 sulii, gens adfinis Mauris, in regionem Hispaniae
 maxime qua sita Nova Carthago est spectant. foedus 6
 ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat; quod 7
 haud gravius ei sanctiusque quam vulgo barbaris,
 quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem
 ad eum C. Laelium cum donis mittit. quibus barbarus 8
 laetus, et quia res tum prosperae ubique Romanis,
 Poenis in Italia adversae, in Hispania nullae iam
 erant, amicitiam se Romanorum accipere annuit: fir-
 mandae eius fidem nec dare nec accipere nisi cum
 ipso coram duce Romano. ita Laelius in id modo fide 9
 ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem
 rediit. magnum in omnia momentum Syphax adfectanti 10
 res Africae erat, opulentissimus eius terrae rex, bello
 iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni
 apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur,
 positus. dignam itaque rem Scipio ratus, quae, quoniam 11
 aliter non posset, magno periculo peteretur, L. Marcio
 Tarracone, M. Silano Carthagine Nova, quo pedibus
 ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium
 Hispaniae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quin- 12
 queremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari
 plurimum remis, interdum et leni adiuvante vento in
 Africam traiecit. forte ita incidit, ut eo ipso tempore 13

Hasdrubal pulsus Hispania, septem triremibus portum
 14 invectus, ancoris positae terrae adplicaret naves, cum
 conspectae duae quinqueremes, haud cuiquam dubio,
 quin hostium essent opprimique a pluribus, priusquam
 portum intrarent, possent, nihil aliud quam tumultum
 ac trepidationem simul militum ac nautarum nequi-
 15 quam armaeque et naves expedientium fecerunt. per-
 cussa enim ex alto vela paulo acriori vento prius in
 portum intulerunt quinqueremes, quam Poeni ancoras
 16 molirentur; nec ultra tumultum cedere quisquam in
 regio portu audebat. ita in terram prior Hasdrubal,
 mox Scipio et Laelius egressi ad regem pergunt.
 1 XVIII. magnificentumque id Syphaci — nec erat aliter
 — visum, duorum opulentissimorum ea tempestate
 duces populorum uno die suam pacem amicitiamque
 2 petentes venisse. utrumque in hospitium invitat; et
 quoniam fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem
 penates voluisset, contrahere ad colloquium dirimen-
 3 darum simultatum causa est conatus, Scipione ab-
 nuente aut privatim sibi ullum cum Poeno odium
 esse, quod colloquendo finiret, aut de re publica se
 quicquam cum hoste agere iniussu senatus posse.
 4 illud magno opere tendente rege, ne alter hospitium
 exclusus mensa videretur, ut in animum induceret ad
 5 easdem venire epulas, haud abnuvit; cenatumque simul
 apud regem est, et eodem etiam lecto Scipio atque
 6 Hasdrubal, quia ita cordi erat regi, accubuerunt. tanta
 autem inerat comitas Scipioni atque ad omnia natu-
 ralis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo, bar-
 barum insuetumque moribus Romanis, sed hostem
 etiam infestissimum facunde adloquendo sibi conciliarit:
 7 mirabilioremque sibi eum virum congresso coram vi-
 sum prae se ferebat quam bello rebus gestis, nec
 dubitare, quin Syphax regnumque eius iam in Roma-
 norum essent potestate: eam artem illi viro ad con-
 9 ciliandos animos esse. itaque non quo modo Hispaniae
 amissae sint quaerendum magis Carthaginensibus esse,

quam quo modo Africam retineant cogitandum. non 10
 peregrinandum neque circa amoenas oras vagantem
 tantum ducem Romanum relicta provincia novae di-
 cionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam
 traiecisse et commisisse sese in hostilem terram, in
 potestatem regiam, in fidem inexpertam, sed potiundae
 Africae spem adfectantem. hoc eum iam pridem volu- 11
 tare in animo, hoc palam fremere, quod non, quem
 ad modum Hannibal in Italia, sic Scipio in Africa
 bellum gereret. Scipio foedere iceto cum Syphace pro- 12
 fectus ex Africa dubiisque et plerumque saevis in
 alto iactatus ventis die quarto Novae Carthaginis
 portum tenuit.

XIX. Hispaniae sicut a bello Punico quietae 1
 erant, ita quasdam civitates propter conscientiam cul-
 pae metu magis quam fide quietas esse apparebat,
 quarum maxime insignes et magnitudine et noxa
 Iiturgi et Castulo erant. Castulo cum prosperis rebus 2
 socii fuissent, post caesos cum exercitibus Scipiones
 defecerat ad Poenos; Iiturgitani prodendis, qui ex
 illa clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus
 etiam defectioni addiderant. in eos populos primo ad- 3
 ventu, cum dubiae Hispaniae essent, merito magis
 quam utiliter saevitum foret; tunc iam tranquillibus 4
 rebus quia tempus expetendae poenae videbatur venisse,
 accitum ab Tarracone L. Marcium cum tertia parte
 copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit; ipse
 cum cetero exercitu quintis fere ad Iiturgin castris 5
 pervenit. clausae erant portae omniaque instructa et
 parata ad oppugnationem arcendam; adeo conscientia,
 quid se meritos scirent, pro indicto eis bello fuerat.
 hinc et hortari milites Scipio orsus est: ipsos clau- 6
 dendo portas indicasse Hispanos, quid ut timerent
 meriti essent. itaque multo infestioribus animis cum
 eis quam cum Carthaginensibus bellum gerendum
 esse; quippe cum illis prope sine ira de imperio et 7
 gloria certari, ab his perfidiae et crudelitatis et sce-

8 leris poenas expetendas esse. venisse tempus, quo et
 nefandam commilitonum necem et in semet ipsos, si
 eodem fuga delati forent, instructam fraudem ulci-
 scerentur, et in omne tempus gravi documento sancir-
 9 ent, ne quis umquam Romanum civem militemve in
 ulla fortuna opportunum iniuriae duceret. ab hac co-
 hortatione ducis incitati scalas electis per manipulos
 viris dividunt; partitoque exercitu ita, ut parti alteri
 Laelius praeeset legatus, duobus simul locis ancipiti
 10 terrore urbem adgrediuntur. non dux unus aut plures
 principes oppidanos, sed suus ipsorum ex conscientia
 culpae metus ad defendendam impigre urbem hortatur;
 11 et meminerant et admonebant *alii* alios supplicium
 ex se, non victoriam peti; ubi quisque mortem oppe-
 teret, id referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars
 communis et victum saepe erigeret et adligeret vic-
 12 torem, an postmodo, cremata et diruta urbe, ante ora
 captarum coniugum liberorumque, inter verbera et
 vincula, omnia foeda atque indigna passi expirarent.
 13 igitur non militaris modo aetas aut viri tantum, sed
 feminae puerique supra animi corporisque vires adsunt,
 propugnantibus tela ministrant, saxa in muros mu-
 14 nientibus gerunt. non libertas solum agebatur, quae
 virorum fortium tantam pectora acuit, sed ultima
 omnium supplicia et foeda mors ob oculos erat. ac-
 cendebantur animi et certamine laboris ac periculi
 15 atque ipso inter se conspectu. itaque tanto ardore
 certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae
 exercitus ab unius oppidi iuventute saepe repulsus a
 16 muris haud satis decore proelio trepidarit. id ubi vidit
 Scipio, veritus, ne vanis tot conatibus suorum et
 hostibus cresceret animus et segnior miles fieret,
 sibimet conandum ac partem periculi capessendam
 esse ratus, increpita ignavia militum ferri scalas iubet
 et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur.
 17 iam subierat haud mediocri periculo moenia, cum
 clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militi-

bus sublatus scalaeque multis simul partibus erigi
 coeptae; et ex altera parte Laelius institit. tum victa 18
 oppidanorum vis, deiectisque propugnatoribus occu-
 pantur muri; arx etiam ab ea parte, qua inexpugna-
 bilis videbatur, inter tumultum capta est. XX. trans- 1
 fugae Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et
 oppidanis in ea tuenda, unde periculum videbatur,
 versis et Romanis subeuntibus contra, qua adire po- 2
 terant, conspexerunt editissimam urbis partem, quia
 rupe praealta tegebatur, neque opere ullo munitam et 3
 ab defensoribus vacuum. levium corporum homines et
 multa exercitatione pernicium clavos secum ferreos 4
 portantes, qua per inaequaliter eminentia rupis pote-
 rant, scandunt. sicubi nimis arduum et leve saxum 5
 occurrebat, clavos per modica intervalla figentes cum
 velut gradus fecissent, primi insequentes extrahentes 6
 manu, postremi sublevantes eos, qui prae se irent, in
 summum evadunt; inde decurrunt cum clamore in
 urbem iam captam ab Romanis. tum vero apparuit 7
 ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse. nemo
 capiendi vivos, nemo patentibus ad direptionem omni-
 bus praedae memor est; trucidant inermes iuxta atque
 armatos, feminas pariter ac viros; usque ad infantium
 caedem ira crudelis pervenit. ignem deinde tectis 8
 iniciunt ac diruunt quae incendio absumi nequeunt;
 adeo vestigia quoque urbis extinguere ac delere me-
 moriam hostium sedis cordi est.

Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam 8
 urbem non Hispani modo convenae, sed Punici etiam
 exercitus ex dissipata passim fuga reliquiae tutaban-
 tur. sed adventum Scipionis praevenerat fama cladis 9
 Iiliturgitanorum, terrorque inde ac desperatio invaserat;
 et in diversis causis cum sibi quisque consultum sine 10
 alterius respectu vellet, primo tacita suspicio, deinde
 aperta discordia secessionem inter Carthaginenses at-
 que Hispanos fecit. his Cerdubelus, propalam dedi- 11
 tionis auctor, Himilco Punicis auxiliariis praeerat;

quos urbemque clam fide accepta Cerdubelus Romano
12 prodit. mitior ea victoria fuit; nec tantundem noxae
admissum erat, et aliquantum irae lenierat voluntaria
deditio.

1 XXI. Marcius inde in barbaros, si qui nondum
perdomiti erant, sub ius dicionemque redigendos mis-
sus; Scipio Carthaginem ad vota solvenda deis munus-
que gladiatorium, quod mortis causa patris patruique
2 paraverat, edendum rediit. gladiatorum spectaculum
fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis com-
parare mos est, servorum de catasta ac liberorum,
3 qui venalem sanguinem habent: voluntaria omnis et
gratuita opera pugnantium fuit. nam alii missi ab re-
gulis sunt ad specimen insitae genti virtutis osten-
4 dendum, alii ipsi professi se pugnuros in gratiam
ducis, alios aemulatio et certamen, ut provocarent,
5 provocative haud abnuerent, traxit; quidam quas
disceptando controversias finire nequierant aut no-
luerant pacto inter se, ut victorem res sequeretur,
6 ferro decreverunt. neque obscuri generis homines, sed
clari inlustresque, Corbis et Orsua patruales fratres,
de principatu civitatis, quam Ibem vocabant, ambi-
7 gentes, ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior
aetate erat; Orsuae pater princeps proxime fuerat, a
fratre maiore post mortem eius principatu accepto.
8 cum verbis disceptare Scipio vellet ac sedare iras,
negatum id ambo dicere cognatis communibus, nec
alium deorum hominumve quam Martem se indicem
9 habituros esse. robore maior, minor flore aetatis ferox,
mortem in certamine, quam ut alter alterius imperio
subiceretur, praeoptantes, cum dirimi ab tanta rabie
nequirent, insigne spectaculum exercitui praebuere do-
cumentumque, quantum cupiditas imperii malum inter
10 mortales esset. maior usu armorum et astu facile
stolidas vires minoris superavit. huic gladiatorum
spectaculo ludii funebres additi pro copia provinciali
et castrensi apparatu.

XXII. Res interim nihilo minus ab legatis gere- 1
bantur. Marcius superato Baete amni, quem incolae 1
Certim appellant, duas opulentas civitates sine cer-
tamine in deditioem accepit. Astapa urbs erat, Car- 2
thaginiensium semper partis; neque id tam dignum
ira erat, quam quod extra necessitates belli praeci- 3
puum in Romanos gerebant odium. nec urbem aut situ
aut munimento tutam habebant, quae ferociores iis
animos faceret; sed ingenia incolarum latrocinio laeta,
ut excursions in finitimum agrum sociorum populi
Romani facerent, impulerant, et vagos milites Roma- 4
nos lixasque et mercatores exciperent. magnum etiam
comitatum, quia paucis parum tutum fuerat, trans- 5
gradientem fines positus insidiis circumventum iniquo
loco interfecerant. ad hanc urbem oppugnandam cum 6
admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum,
quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, ne-
que spes moenibus aut armis tuendae salutis erat,
facinus in se ac suos foedum ac ferum consciscunt.
locum in foro destinant, quo pretiosissima rerum 6
suarum congererent; super eum cumulum coniuges
ac liberos considerare cum iussissent, ligna circa ex-
struunt fascisque virgultorum coniciunt. quinquaginta 7
deinde armatis iuvenibus praecipunt, ut, donec in-
certus eventus pugnae esset, praesidium eo loco for-
tunarum suarum corporumque, quae cariora fortunis
essent, servarent; si rem inclinatam viderent atque 8
in eo iam esse, ut urbs caperetur, scirent omnes, quos
euntes in proelium cernerent, mortem in ipsa pugna
obituros; illos se per deos superos inferosque orare, 9
ut memores libertatis, quae illo die aut morte honesta
aut servitute infami finienda esset, nihil relinquerent,
in quod saevire iratus hostis posset. ferrum ignem- 10
que in manibus esse; amicae ac fideles potius ea,
quae peritura forent, absumerent manus, quam insult-
arent superbo ludibrio hostes. his adhortationibus 11
execratio dira adiecta, si quem a proposito spes molli-

tiave animi flexisset, inde concitato agmine patentibus
 12 portis ingenti cum tumultu erumpunt. neque erat ulla
 satis firma statio opposita, quia nihil minus, quam
 ne egredi obsessi moenibus auderent, timeri poterat.
 13 e castris ad id ipsum emissa occurrit. acrior impetu
 atque animis quam compositior ullo ordine pugna fuit.
 itaque pulsus eques, qui primus se hosti obtulerat,
 terrorem intulit levi armaturae; pugnatumque sub ipso
 vallo foret, ni robur legionum perexiguo ad instruendum
 14 dum dato tempore aciem derexisset. ibi quoque tre-
 pidatum parumper circa signa est, cum caeci furore
 in vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent; dein
 vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax,
 15 caede primorum insequentes suppressit. conatus paulo
 post ultro inferre pedem, ut neminem cedere atque
 obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, pate-
 facta acie, quod ut facere posset multitudo armatorum
 facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in or-
 1 bem pugnantes ad unum omnes occidit. XXIII. atque
 haec tamen *caedes ab impetu* hostium iratorum ac-
 tum maxime dimicantium iure belli in armatos re-
 2 pugnantisque edebatur; foedior alia in urbe trucidatio
 erat, cum turbam feminarum puerorumque inbellem
 inermemque cives sui caederent et in succensum rogam
 semianima pleraque inicerent corpora, rivique sangui-
 nis flammam orientem restinguerent; postremo ipsi,
 caede miseranda suorum fatigati, cum armis medio in-
 3 cendio se iniecerunt. iam caedi perpetratae victores
 Romani supervenerunt. ac primo conspectu tam foedae
 4 rei mirabundi parumper obstupuerunt; dein cum aurum
 argentumque cumulo rerum aliarum interfulgens avi-
 ditate ingenii humani rapere ex igni vellent, correpti
 alii flamma sunt, alii ambusti adflatu vaporis, cum
 receptus primis urgente ab tergo ingenti turba non
 5 esset. ita Astapa sine praeda militum ferro ignique
 absumpta est. Marcius ceteris eius regionis metu in

deditionem acceptis victorem exercitum Carthaginem
 ad Scipionem reduxit.

Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt, 6
 pollicentes urbem Punicumque praesidium, quod in ea
 urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe pro-
 dituros esse. Mago ibi ex fuga substiterat navibusque 7
 in Oceano collectis aliquantum auxiliorum et trans
 fretum ex Africa ora et ex proximis Hispaniae locis
 per Hannonem praefectum coegerat. fide accepta da-
 8 taque perfugis et Marcius eo cum expeditis cohortibus
 et Laelius cum septem triremibus, quinqueremi una
 est missus, ut terra marique communi consilio rem
 gererent.

XXIV. Scipio ipse gravi morbo implicatus, gra- 1
 viore tamen fama, cum ad id quisque quod audierat
 insita hominibus libidine alendi de industria rumores
 adiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longin-
 qua eius turbavit; apparuitque, quantam excitatura 2
 molem vera fuisset clades, cum vanus rumor tantas
 procellas excivisset. non socii in fide, non exercitus
 in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibus, quia 3
 regnum sibi Hispaniae pulsus inde Carthaginensibus
 destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis 4
 popularibus — Lacetani autem erant — et iuventute
 Celtiberorum excita agrum Suessetanum Sedetanum-
 que sociorum populi Romani hostiliter depopulati sunt.
 civilis alius furor in castris ad Suconem ortus. octo 5
 ibi milia militum erant, praesidium gentibus, quae eis
 Hiberum incolunt, inpositum. motae autem eorum 6
 mentes sunt non tum primum, cum de vita imperatoris
 dubii rumores allati sunt, sed iam ante licentia ex
 diutino, ut fit, otio conlecta, et non nihil, quod in
 hostico laxius raptò suetis vivere artiores in pace res
 erant. ac primo sermones tantum occulti serebantur: 7
 si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos
 facere? si debellatum iam et confecta provincia esset,
 cur in Italiam non revehi? flagitatum quoque stipen- 8

dium procacius quam ex more et modestia militari erat, et ab custodibus probra in circumeuntes vigiliis tribunos iacta, et noctu quidam praedatum in agrum circa pacatum ierant; postremo interdiu ac propalam sine com meatu ab signis abibant. omnia libidine ac licentia militum, nihil instituto ac disciplina militiae aut imperio eorum, qui praeerant, gerebatur. forma tamen Romanorum castrorum constabat una ea re, quod tribunos, ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in principibus sinebant et signum ab eis petebant et in stationes ac vigiliis ordine ibant; et ut vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentum, ultro ipsi imperantes, servabant. erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque improbare tribunos ea, quae fierent, et conari obviam ire et propalam abnuere furoris eorum se futuros socios senserunt. fugatis itaque e principibus ac post paulo e castris tribunis, ad principes seditionis, gregarios milites, C. Albinum Calenum et C. Atrium Umbrum, delatum omnium consensu imperium est. qui nequaquam tribunicii contenti ornamentis insignia etiam summi imperii, fasces securesque, attractare ausi; neque venit in mentem suis tergis suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad metum aliorum praeferrent. mors Scipionis falso credita obcaecabat animos, sub cuius vulgatam mox famam non dubitabant totam Hispaniam arsuram bello; in eo tumultu et sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse, et turbatis rebus, cum omnia omnes auderent, minus insignia fore, quae ipsi fecissent. XXV. cum alios subinde recentes nuntios non mortis modo, sed etiam funeris expectarent, neque superveniret quisquam, evanesceretque temere ortus rumor, tum primi auctores requiri coepti. et subtrahente se quoque, ut credidisse potius temere quam finxisse rem talem videri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia et pro vana imagine imperii, quod

gererent, veram iustamque mox in se versuram potestatem horrebant. stupenti ita seditioni, cum vivere primo, mox etiam valere Scipionem certi auctores adferrent, tribuni militum septem ab ipso Scipione missi supervenerunt. ad quorum primum adventum exasperati animi, mox ipsis placido sermone permulcentibus notos, cum quibus congressi erant, leniti sunt. circumeuntes enim tentoria primo, deinde in principibus praetorioque, ubi sermones inter se serentium circulos vidissent, adloquebantur percunctantes magis, quae causa irae consternationisque subitae foret, quam factum accusantes. vulgo stipendium non datum ad diem iactabatur, et, cum eodem tempore, quo scelus Iiturgitanorum exstitisset, post duorum imperatorum duorumque exercituum stragem sua virtute defensorum nomen Romanum ac retenta provincia esset, Iiturgitanos poenam noxae meritam habere, suis recte factis gratiam qui exsolvat non esse. talia querentes aequa orare, seque ea relatueros ad imperatorem respondebant; laetari, quod nihil tristius nec insanabilius esset; et P. Scipionem deum benignitate et rem publicam esse gratiae referendae.

Scipionem bellis adsuetum, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando aut ipse puniendo modum excederet. in praesentia, ut coepisset, leniter agi placuit et missis circa stipendiarias civitates exactoribus stipendii spem propinquam facere; et edictum subinde propositum, ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu carptim partes seu universi mallent. tranquillam seditionem iam per se languescentem repentina quies rebellantium Hispanorum fecit; redierant enim in fines omisso incepto Mandonius et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum est; nec iam erat aut civis aut externus, cum quo furorem suum consociarent. omnia circumspectantes consilia nihil reliqui habebant praeter non tutissimum a malis consiliis receptum, ut

imperatoris vel iustae irae vel non desperandae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus ferro dimicasset; suam seditionem sine vulnere, sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem nec atroci poena dignam, — ut ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda. illa dubitatio erat, singulaene cohortes an universi ad stipendium petendum irent. inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos ire.

XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consultabant, consilium de iis Carthagini erat, certabaturque sententiis, utrum in auctores tantum seditionis — erant autem ii numero haud plus quam quinque et triginta — animadverteretur, an plurium supplicio vindicanda tam foedi exempli defectio magis quam seditio esset. vicit sententia lenior, ut, unde culpa orta esset, ibi poena consisteret; ad multitudinem castigationem satis esse. consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio adversus Mandonium Indibilemque edicitur exercitui, qui Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur. tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam seditionem ierant, obviam exercitui missis quina nomina principum seditionis edita sunt, ut eos per idoneos homines benigno vultu ac sermone in hospitium invitatos sopitosque vino vincirent. haud procul iam Carthagine aberant, cum ex obviis auditum postero die omnem exercitum cum M. Silano in Lacetanos proficisci non metu modo omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed laetitiam ingentem fecit, quod magis habituri solum imperatorem quam ipsi futuri in potestate eius essent. sub occasum solis urbem ingressi sunt exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt. excepti sermonibus de industria compositis, laetum opportunumque adventum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem alterius exercitus venissent, coram pora curant. ab tribunis sine ullo tumultu auctores

seditionis, per idoneos homines perducti in hospitia, comprehensi ac vincti sunt. vigilia quarta impedimenta exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci coepere; sub lucem signa mota et ad portam retentum agmen custodesque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur. vocati deinde ad contionem qui pridie venerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris, ut ultro territi succlamationibus, concurrunt. simul et imperator in tribunal escendit et reducti a portis armati inermi se contioni ab tergo circumfuderunt. tum omnis ferocia concidit, et, ut postea fatebantur, nihil aeque eos terruit quam praeter spem robor et colos imperatoris, quem adfectum visuros crediderant, vultusque, qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. sedit tacitus paulisper, donec nuntiatum est deductos in forum auctores seditionis et parata omnia esse. XXVII. tum silentio per praeconem facto ita coepit: „numquam mihi defuturam orationem, qua exercitum meum adloquerer, credidi, non quo verba unquam potius quam res exercuerim, sed quia prope a pueritia in castris habitus adsueram militaribus ingenii; apud vos quem ad modum loquar, nec consilium nec oratio suppeditat, quos ne quo nomine quidem appellare debeam scio. cives? qui a patria vestra descistis, — an milites? qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti religionem rupistis, — hostes? corpora, ora, vestitum, habitum civium agnosco; facta, dicta, consilia, animos hostium video. quid enim vos, nisi quod Hergetes et Lacetani, aut optastis aliud aut sperastis? et illi tamen Mandonium atque Indibilem, regiae nobilitatis viros, duces furoris secuti sunt; vos auspicium et imperium ad Umbrum Atrium et Calenum Albium detulistis. negate vos id omnes fecisse aut factum voluisse, milites; paucorum eum furorem atque amentiam esse; libenter credam negantibus. nec enim ea sunt commissa, quae, vulgata in omnem exercitum, sine piaculis ingentibus expiari

7 possint. invitus ea tamquam vulnera attingo, sed nisi
 8 tacta tractataque sanari non possunt. equidem pulsus
 Hispania Carthaginiensibus nullum locum tota pro-
 vincia, nullos homines credebam esse, ubi vita invisa
 esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram,
 9 sed etiam adversus hostes. in castris en meis —
 quantum opinio fefellit! — fama mortis meae non
 10 accepta solum, sed etiam expectata est. non quod ego
 vulgari facinus per omnes velim — equidem, si totum
 exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hic
 statim ante oculos vestros morerer, nec me vita iuaret
 11 invisa civibus et militibus meis —; sed multitudo
 omnis sicut natura maris per se immobilis est; ut
 venti et aurae cient, ita aut tranquillum aut procellae
 in vobis sunt; et causa atque origo omnis furoris
 12 penes auctores est, vos contagione insanistis; qui mihi
 ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae pro-
 gressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam
 parentesque ac liberos vestros, quid in deos sacra-
 menti testes, quid adversus auspicia, sub quibus mili-
 tatis, quid adversus morem militiae disciplinamque
 maiorum, quid adversus summi imperii maiestatem ausi
 13 sitis. de me ipso taceo; temere potius quam avide
 credideritis; is denique ego sim, cuius imperii taedere
 exercitum minime mirandum sit: — patria quid de
 vobis meruerat, quam cum Mandonio et Indibili con-
 14 sociando consilia prodebatis? quid populus Romanus,
 cum imperium ablatum ab tribunis suffragio populi
 creatis ad homines privatos detulistis, cum eo ipso
 non contenti, si pro tribunis illos haberetis, fasces
 imperatoris vestri ad eos, quibus servus, cui impera-
 rent, numquam fuerat, Romanus exercitus detulistis?
 15 in praetorio tetenderunt Albius et Atrius, classicum
 apud eos cecinit, signum ab iis petitum est, sederunt
 in tribunali P. Scipionis, licitor apparuit, summoto
 16 incesserunt, fasces cum securibus praelati sunt. lapi-
 des pluere et fulmina iaci de caelo et insuetos fetus

animalia edere vos portenta esse putatis: hoc est
 portentum, quod nullis hostiis, nullis supplicationibus
 sine sanguine eorum, qui tantum ausi facinus sunt,
 expiari possit. XXVIII. atque ego, quamquam nullum
 1 scelus rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quae
 mens, quod consilium vestrum fuerit, scire velim.
 Regium quondam in praesidium missa legio interfectis
 2 per scelus principibus civitatis urbem opulentam per
 decem annos tenuit; propter quod facinus tota legio,
 3 milia hominum quattuor, in foro Romae securi per-
 cussi sunt, sed illi primum non Atrium Umbrum se-
 4 milixam, nominis etiam abominandi ducem, sed D.
 Vibellium tribunum militum secuti sunt, nec cum
 Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus
 5 populi Romani, se coniunxerunt; vos cum Mandonio
 et Indibili et consilia communicastis et arma conso-
 ciaturi fuistis. illi, sicut Campani Capuam Tuscis ve-
 6 teribus cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia
 Messanam, sic Regium habituri perpetuam sedem
 erant, nec populum Romanum nec socios populi Ro-
 7 mani ultro lacessituri bello: — Sucronemue vos domi-
 cilium habituri eratis? ubi si vos decedens confecta
 provincia imperator relinquerem, deum hominumque
 fidem implorare debebatis, quod non rediretis ad con-
 iuges liberosque vestros. sed horum quoque memoriam,
 8 sicut patriae meique, eieceritis ex animis vestris;
 viam consilii scelerati, sed non ad ultimum dementis
 exsequi volo. mene vivo et cetero incolumi exercita,
 9 cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo
 quattuor imperatores, quattuor exercitus Carthaginien-
 sium fudi, fugavi, Hispania expuli, vos octo milia
 hominum, minores certe omnes pretii quam Albius et
 Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam pro-
 vinciam populo Romano erepturi eratis? amolior et
 10 amoveo nomen meum; nihil ultra facile creditam mor-
 tem meam a vobis violatus sim —: quid? si ego
 11 morerer, mecum expiratura res publica, mecum casu-

rum imperium populi Romani erat? ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato deis auctoribus in aeternum conditam fragili huic et mortali corpori aequalem esse. Flaminio, Paulo, Graeco, Postumio Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam praeclaris imperatoribus uno bello absumptis superstes est populus Romanus eritque mille aliis nunc ferro nunc morbo morientibus —: meo unius funere elata populi Romani esset res publica? vos ipsi hic in Hispania patre et patruo meo, duobus imperatoribus, interfectis Septimum Marcium ducem vobis adversus exultantes recenti victoria Poenos delegistis. et sic loquor, tamquam sine duce Hispaniae futurae fuerint —: M. Silanus eodem iure, eodem imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus et C. Laelius legati vindices maiestatis imperii deessent? utrum exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an causa comparari poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma contra patriam, contra cives vestros ferretis? Africam Italiae, Carthaginem urbi Romanae imperare velletis? quam ob noxam patriae? XXIX. Coriolanum quondam damnatio iniusta, miseram et indignum exilium, ut iret ad oppugnandam patriam, impulit; revocavit tamen a publico parricidio privata pietas: vos qui dolor, quae ira incitavit? stipendiumne diebus paucis imperatore aegro serius numeratum satis digna causa fuit, cur patriae indiceretis bellum, cur ad Ilorgetes descisceretis a populo Romano, cur nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis esset? insanistis profecto, milites, nec maior in corpus meum vis morbi quam in vestras mentes invasit. horret animus referre, quid crediderint homines, quid speraverint, quid optaverint: auferat omnia inrita oblivio, si potest; si non, utcumque silentium tegat. non negaverim tristem atrocemque vobis visam orationem meam: quanto creditis facta vestra atrociora

esse quam dicta mea? et me ea, quae fecistis, pati aequum censetis; vos ne dici quidem omnia aequo animo fertis! sed ne ea quidem ipsa ultra exprobrantur. utinam tam facile vos obliviscamini eorum, quam ego obliviscar! itaque quod ad universos vos attinet, si erroris paenitet, satis superque poenarum habeo. Albius Calenus et Atrius UMBER et ceteri nefariae seditionis auctores sanguine luent quod admiserunt; vobis supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum sed laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse: de nullis enim quam de vobis infestius aut inimicius consuluerunt⁶.

Vix finem dicendi fecerat, cum ex praeparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. exercitus, qui corona contionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit; praekonis audita vox citantis nomina damnatorum in consilio; nudi in medium protrahebantur, et simul omnis apparatus supplicii exprohebatur; deligati ad palam virgisque caesi et securi percussi, adeo torpentibus metu qui aderant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem poenae sed ne gemitus quidem exaudiretur. tracti inde de medio omnes, purgatoque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis iurarunt, stipendiumque ad nomen singulis persolutum est. hunc finem exitumque seditio militum coepta apud Sueronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno, praefectus Magonis, missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quattuor milia iuvenum armavit. castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum, quibusdam etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit.

Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius interim freto in Oceanum evectus ad Carteiam classe accessit. urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum

4 e faucibus angustis panditur mare. Gades sine certamine per prodicionem recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur in castra Romana venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. sed patefacta immatura prodicio est, comprehensosque omnes Mago Adherbali praetori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal coniuratis in quinqueremem inpositis, praemissaque ea, quia tardior quam triremis erat, ipse cum octo trimibus modico intervallo sequitur. iam fretum intrabat quinqueremis, cum Laelius et ipse in quinqueremi e portu Carteiae sequentibus septem trimibus evectus in Adherbalem ac triremes invehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto in adversum aestum reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur, an in hostes rostra converteret. ipsa cunctatio facultatem detractandae pugnae ademit; iam enim sub ictu teli erant, et undique instabant hostes. aestus quoque arbitrium moderandi naves ademerat. neque erat navali pugna similis, quippe ubi nihil voluntarium, nihil artis aut consilii esset. una natura freti aestusque, totius certaminis potens, suis, alienis navibus nequiquam remigio in contrarium tendentes invehebat; et fugientem navem videres vertice retro intortam victoribus inlatam, et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo sese avertentem. iam in ipsa pugna haec, cum infesta rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alterius rostri accipiebat; illa, cum transversa obiceretur hosti, repente intorta in proram circumagebatur. cum inter triremes fortuna regente anceps proelium misceretur, quinqueremis Romana seu pondere tenacior, seu pluribus remorum ordinibus scindentibus vertices cum facilius regeretur, duas triremes suppressit, unius praelata impetu lateris alterius remos detersit; ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Adherbal velis in Africam transmisisset.

XXXI. Laelius victor Carteiam repectus auditis, quae acta Gadibus erant, patefactam prodicionem coniuratosque missos Carthaginem, spem ad inritum redactam, qua venissent, nuntiis ad L. Marcium missis, nisi si terere frustra tempus sedendo ad Gades vellent, redeundum ad imperatorem esse, adsentiente Marcio paucos post dies ambo Carthaginem rediere. ad quorum discessum non respiravit modo Mago, cum terra marique ancepiti metu urgeretur, sed etiam audita rebellionem Ibergetum spem recuperandae Hispaniae nactus, nuntios Carthaginem ad senatum mittit, qui simul seditionem civilem in castris Romanis, simul defectionem sociorum in maius verbis extollentes hortarentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset.

Mandonius et Indibilis in fines regressi paulisper, dum, quidnam de seditione statueretur, scirent, suspensi quieverunt, si civium errori ignosceretur, non diffidentes sibi quoque ignosci posse. postquam vulgata est atrocitas supplicii, suam quoque noxam pari poena aestimatam rati, vocatis rursus ad arma popularibus contractisque quae ante habuerant auxiliis in Sedetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habuerant, cum viginti milibus peditum, duobus milibus equitum et quingentis transcenderunt. XXXII. Scipio, cum fide solvendi pariter omnibus noxiis innoxisque stipendii tum vultu ac sermone in omnes placato facile reconciliatis militum animis, priusquam castra ab Carthagine moveret, contione advocata multis verbis in perfidiam rebellantium regulorum invectus, nequam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit. tum se, haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiasset octo milium seu imprudentiam seu noxam; nunc laeto et erecto animo ad caedem Ibergetum ire. non enim eos neque natos in eadem terra nec ulla secum so-

cietate iunctos esse; eam, quae sola fuerit, fidei atque
 6 amicitiae, ipsos per scelus rupisse. in exercitu suo se,
 praeterquam quod omnes cives aut socios Latinique
 nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit
 miles, qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui
 primus Romani nominis in eam provinciam venerit,
 aut a patre consule aut a se sit ex Italia advectus:
 7 Scipionum nomini, auspiciis omnes aduetos, quos se-
 cum in patriam ad meritum triumphum deducere velit,
 quos consulatum petenti, velut si omnium communis
 8 agatur honos, ad futuros speret. quod ad expeditionem
 attineat, quae instet, immemorem esse rerum suarum
 gestarum, qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi,
 qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano
 9 insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem
 curam esse quam Ilergetum; quippe illic et ducem
 Carthaginiensem et quantumcumque Punicum prae-
 sidium esse, hic latrones latronumque duces, quibus
 ut ad populandos finitimorum agros tectaue urenda
 et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac signis
 conlatis nullam esse; magis velocitate ad fugam quam
 10 armis fretos pugnatos esse. itaque non quod ullum
 inde periculum aut semen maioris belli videat, ideo
 se, priusquam provincia decedat, opprimendos Ilergetes
 11 duxisse, sed primum, ne inpunita tam scelerata defectio
 esset, deinde, ne quis in provincia simul virtute tanta
 et felicitate perdomita relictus hostis dici posset.
 12 proinde deis bene iuvantibus sequerentur non tam ad
 bellum gerendum — neque enim cum pari hoste cer-
 tamen esse — quam ad expetendas ab hominibus
 scelestis poenas.
 1 XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se
 comparare in diem posterum iubet, profectusque de-
 cumis castris pervenit ad Hiberum flumen. inde su-
 perato anni die quarto in conspectu hostium posuit
 2 castra. campus ante montibus circa saeptus erat. in
 eam vallem Scipio cum pecora, rapta pleraque ex

ipsorum hostium agris, propelli ad inritandam ferita-
 tem barbarorum iussisset, velites subsidio misit, a 3
 quibus ubi per procursationem commissa pugna esset,
 Laelium cum equitatu impetum ex occulto facere
 iubet. mons opportune prominens equitum insidias 4
 texit; nec ulla mora pugnae facta est. Hispani in
 conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda 5
 occupatos incurere. primo missilibus territavere, deinde
 missis levibus telis, quae inritare magis quam decer- 6
 nere pugnam poterant, gladios nudant, et conlato
 pede res coepta geri est; ancepsque pedestre cer- 7
 tamen erat, ni equites supervenissent. neque ex ad- 8
 verso tantum inlati obvios obtrivere, sed circumvecti
 etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut pleros- 9
 que intercluderent, obiecerunt, maiorque caedes fuit,
 quam quantam edere levia per excursiones proelia
 solent. ira magis accensa adverso proelio barbaris est, 7
 quam imminuti animi. itaque ne percussi viderentur,
 prima luce postero die in aciem processere. non 8
 capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum est,
 valles; duae ferme peditum partes et omnis equitatus
 in aciem descendit; quod relicum peditum erat, obli- 9
 quo constituerunt colle. Scipio, pro se esse loci an-
 gustias ratus, et quod in arto pugna Romano aptior 9
 quam Hispano militi futura videbatur, et quod in
 eum locum detracta hostium acies esset, qui non
 omnem multitudinem eorum caperet, novo etiam con- 10
 silio adiecit animum: equitem nec se posse circum-
 dare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem 10
 cum pedito deduxisset, inutilem fore. itaque imperat 11
 Laelio, ut per colles quam occultissimo itinere circum-
 ducat equites segregetque, quantum possit, equestrem
 a pedestri pugnam; ipse omnia signa peditum in 12
 hostes vertit; quattuor cohortes in fronte statuit, quia
 latius pandere aciem non poterat. moram pugnandi 13
 nullam fecit, ut ipso certamine averteret ab conspectu
 transeuntium per colles equitum. neque ante circum-

ductos sensere, quam tumultum equestris pugnae ab
 14 tergo acceperere. ita duo diversa proelia erant: duae
 peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi,
 quia misceri ex genere utroque proelium angustiae
 15 non patiebantur, pugnabant. Hispanorum cum neque
 pedes equiti nec eques pediti auxilio esset, pedes fiducia
 equitis temere commissus campo caederetur, eques
 circumventus nec peditem a fronte — iam enim stratae
 pedestres copiae erant — nec ab tergo equitem susti-
 neret, et ipsi, cum diu in orbem sese stantibus equis
 defendissent, ad unum omnes caesi sunt, nec quisquam
 peditum equitumve superfuit, qui in valle pugnauerunt.
 16 tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum
 quam ad partem pugnae capessendam steterat, et
 17 locum et tempus ad fugiendum habuit. inter eos et
 reguli ipsi fugerunt, priusquam tota circumveniretur
 1 acies inter tumultum elapsi. XXXIV. castra eodem
 die Hispanorum praeter ceteram praedam cum tribus
 2 ferme milibus hominum capiuntur. Romani sociique
 ad mille et ducenti eo proelio ceciderunt, vulnerata
 amplius tria milia hominum. minus cruenta victoria
 fuisset, si patientiore campo et ad fugam capessen-
 dam facili foret pugnatum.
 3 Indibilis abiectis belli consiliis, nihil tutius in
 afflictis rebus experta fide et clementia Scipionis
 4 ratus, Mandonium fratrem ad eum mittit; qui advolu-
 tus genibus fatalem rabiem temporis eius accusat,
 cum velut contagione quadam pestifera non Illegetes
 modo et Lacetani, sed castra quoque Romana insa-
 5 nierint. suam quidem et fratris et reliquorum popu-
 larium eam condicionem esse, ut aut, si ita videatur,
 reddant spiritum P. Scipioni ab eodem illo acceptum,
 aut servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum
 6 deoveant. antea in causa sua fiduciam sibi fuisse
 nondum experta clementia eius; nunc contra nullam
 in causa, omnem in misericordia victoris spem repo-
 7 sitam habere. mos vetustus erat Romanis, cum quo

nec foedere nec aequis legibus iungeretur amicitia,
 non prius imperio in eum tamquam pacatum uti,
 quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides
 accepti, arma adempta, praesidia urbibus imposita
 forent. Scipio multis invectus in praesentem Mando-
 8 nium absentemque Indibilem verbis, illos quidem
 merito perisse ipsorum maleficio ait, victuros suo at-
 que populi Romani beneficio. ceterum se neque arma
 9 iis adempturum *neque obsides imperaturum* — quippe
 ea pignera timentium rebellionem esse —; se libera
 arma relinquere, solutos animos; neque se in obsides
 10 innoxios, sed in ipsos, si defecerint, saeviturum, nec
 ab inermi, sed ab armato hoste poenas expetiturum.
 utramque fortunam expertis permittere sese, utrum
 propitios an iratos habere Romanos mallent. ita di-
 11 missus Mandonius pecunia tantummodo imperata, ex
 qua stipendium militi praestari posset. ipse Marcio in
 12 ulteriorem Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem
 remisso paucos moratus dies, dum imperatam pecuniam
 Illegetes pernumerarent, cum expeditis Marcium iam
 adpropinquantem Oceano adsequitur.

XXXV. Incohata res iam ante de Masinissa aliis
 1 atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum
 ipso utique congregi Scipione volebat atque eius dextra
 fidem sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii
 causa Scipioni fuit. Masinissa cum Gadibus esset,
 2 certior adventare eum a Marcio factus, causando cor-
 rumpi equos inclusos in insula penuriamque omnium
 rerum et facere ceteris et ipsos sentire, ad hoc equitem
 marcescere desidia, *Magonem* perpulit, ut se traicere
 3 in continentem ad depopulandos proximos Hispaniae
 agros pateretur. transgressus tres principes Numida-
 4 rum praemittit ad tempus locumque conloquio statuen-
 dum. duos pro obsidibus retineri ab Scipione iubet;
 remisso tertio, qui quo iussus erat adduceret Masi-
 5 nissam, cum paucis in conloquium venerunt. ceperat
 iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admiratio

virī, substitueratque animo speciem quoque corporis
 6 amplam ac magnificam; ceterum maior praesentis
 veneratio cepit; et, praeterquam quod suapte natura
 multa maiestas inerat, adornabat promissa caesaries
 habitusque corporis non cultus munditiis, sed virilis
 7 vere ac militaris, et aetas erat in medio virium ro-
 bore, quod plenius nitidiusque ex morbo velut reno-
 8 vatus flos iuventae faciebat. prope attonitus ipso con-
 gressu Numida gratias de fratris filio remisso agit.
 ex eo tempore adfirmat eam se quaesisse occasionem,
 quam tandem oblatam deum immortalium beneficio
 9 non omiserit; cupere se illi populoque Romano operam
 navare ita, ut nemo unus externus magis enixe adiu-
 10 verit rem Romanam. id se, etiamsi iam pridem vellet,
 minus praestare in Hispania, aliena atque ignota terra,
 potuisse; in qua autem genitus educatusque in spem
 11 paterni regni esset, facile praestaturum. si quidem
 eundem Scipionem ducem in Africam Romani mittant,
 12 satis sperare perbrevis aevi Carthaginem esse. laetus
 eum Scipio vidit andivitque, cum caput rerum in omni
 hostium equitatu Masinissam fuisse sciret, et ipse
 iuvenis specimen animi prae se ferret. fide data ac-
 ceptaque profectus retro Tarraconem est. Masinissa
 permissu Romanorum, ne sine causa traiecisset in
 continentem videretur, populatus proximos agros
 Gades rediit.

1 XXXVI. Magoni desperatis in Hispania rebus,
 in quarum spem seditio primum militaris, deinde de-
 fectio Indibilis animos eius sustulerant, paranti traicere
 in Africam nuntiatum ab Carthagine est iubere sena-
 tum, ut classem, quam Gadibus haberet, in Italiam
 2 traiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta
 maxima posset iuventute coniungeret se Hannibali
 neu senescere bellum maximo impetu, maiore fortuna
 3 coeptum sineret. ad eam rem et a Carthagine pecunia
 Magoni advecta est, et ipse quantam potuit a Gadi-
 tanis exegit, non aerario modo eorum sed etiam

templis spoliatis, et privatim omnibus coactis aurum
 argentumque in publicum conferre. cum praetervehere-
 4 tur Hispaniae oram, haud procul Carthagine Nova
 expositis in terram militibus proximos depopulatus
 agros, inde ad urbem classem adpulit. ibi cum inter-
 5 diu milites in navibus tenuisset, nocte in litus exposi-
 tos ad partem eam muri, qua capta Carthago ab Ro-
 manis fuerat, ducit, nec praesidio satis valido urbem
 teneri ratus et aliquos oppidanorum ad spem novandi
 res aliquid moturos. ceterum nuntii ex agris trepidi
 6 simul populationem agrestiumque fugam et hostium
 adventum adtulerant, et visa interdiu classis erat, nec
 7 sine causa electam ante urbem stationem apparebat.
 itaque instructi armatique intra portam ad stagnum
 ac mare versam continebantur. ubi effusi hostes, mixta
 8 inter milites navalis turba, ad muros tumultu maiore
 quam vi subierunt, patefacta repente porta Romani
 cum clamore erumpunt turbatosque hostes et ad pri-
 9 mum incursum coniectumque telorum aversos usque
 ad litus cum multa caede persequuntur; nec, nisi
 10 naves litori adpulsae trepidos accepissent, superfuisset
 fugae aut pugnae quisquam. in ipsis quoque trepida-
 11 tum navibus est, dum, ne hostes cum suis simul in-
 rumperent, trahunt scalas, orasque et ancoras, ne in
 moliendo mora esset, praecidunt; multique adnantes
 12 navibus, incerto prae tenebris, quid aut peterent aut
 vitarent, foede interierunt. postero die cum classis
 13 inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad
 octingentos homines caesi inter murum litusque et
 ad duo milia armorum inventa.

XXXVII. Mago cum Gades repetisset, exclusus
 1 inde, ad Cimbios — haud procul a Gadibus is locus
 abest — classe adpulsa, mittendis legatis querendoque,
 quod portae sibi socio atque amico clausae forent,
 purgantibus iis multitudinis concursu factum, infestae
 2 ob directa quaedam ab conscendentibus naves militi-
 bus, ad colloquium sufetes eorum, qui summus Poenis

est magistratus, cum quaestore elicit, laceratosque
 3 verberibus cruci adfigi iussit; inde navibus ad Pity-
 usam insulam centum milia ferme a continenti —
 4 Poeni tum eam incolebant — traiecit. itaque classis
 bona cum pace accepta est, nec commeatus modo
 benigne praebiti, sed in supplementum classis iuven-
 tus armaque data. quorum fiducia Poenus in Baliares
 insulas — quinquaginta inde milia absunt — tramisit.
 5 duae sunt Baliares insulae; maior altera atque opu-
 lentior armis virisque; et portum habet, ubi commode
 hibernaturum se — et iam extremum autumnus erat —
 6 credebat. ceterum haud secus, quam si Romani eam
 insulam incolerent, hostiliter classi occursum est.
 fundis ut nunc plurimum, ita tum solo eo telo ute-
 bantur, nec quisquam alterius gentis unus tantum ea
 arte quantum inter alios omnes Baliares excellunt.
 7 itaque tanta vis lapidum creberrimae grandinis modo
 in propinquantem iam terrae classem effusa est, ut
 intrare portum non ausi averterent in altum naves.
 8 in minorem inde Baliarium insulam traiecerunt, fer-
 9 tilem agro, viris armis haud aequae validam. itaque
 egressi navibus super portum loco munito castra
 locant; ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus
 milibus auxiliarium inde conscriptis missisque Cartha-
 10 ginem, adhibernandum naves subduxerunt. post Magonis
 ab Oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur.
 1 XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu
 auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Ac-
 2 idino provincia tradita decem navibus Romam rediit
 et senatu extra urbem dato in aede Bellonae, quas
 res in Hispania gessisset, disseruit, quotiens signis
 conlatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepis-
 set, quas gentes in dicionem populi Romani redegisset:
 3 adversus quattuor se imperatores, quattuor victores
 exercitus in Hispaniam isse, neminem Carthaginien-
 4 sem in iis terris reliquisse. ob has res gestas magis
 temptata est triumphus spes quam petita pertinaciter, quia

neminem ad eam diem triumphasse, qui sine magi-
 stratu res gessisset, constabat. senatu misso urbem est 5
 ingressus argentique prae se in aerarium tulit decem
 quattuor milia pondi trecenta quadraginta duo et
 signati argenti magnum numerum. comitia inde crean- 6
 dis consulibus habuit L. Veturius Philo, centuriaeque
 omnes ingenti favore P. Scipionem consulem dixerunt;
 collega additur ei P. Licinius Crassus pontifex maxi- 7
 mus. ceterum comitia maiore quam ulla per id bellum
 celebrata frequentia proditum memoriae est: con- 8
 venerant undique non suffragandi modo, sed etiam
 spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum
 frequentes et in Capitolium ad immolantem eum,
 cum centum bubus votis in Hispania Iovi sacrificaret,
 despondebantque animis, sicut C. Lutatius superius 9
 bellum Punicum finisset, ita id, quod instaret, P. Cor-
 nelium finitum atque, uti Hispania omni Poenos 10
 expulisset, sic Italia pulsura esse, Africamque ei,
 perinde ac debellatum in Italia foret, provinciam des-
 tinabant. praetoria inde comitia habita. creati duo, 11
 qui tum aediles plebis erant, Sp. Lucretius et Cn. Oc-
 tavius, et ex privatis Cn. Servilius Caepio et L. Aemi-
 lius Papus.

Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius 12
 Scipio et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt,
 nominatae consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni
 extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura
 pontificem maximum in Italia retinebat, Bruttii Crasso.
 tum praetoriae provinciae in sortem coniectae. urbana 13
 Cn. Servilio obtigit, Ariminum — ita Galliam appel-
 labant — Sp. Lucretio, Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio
 Sardinia.

Senatus in Capitolio habitus. ibi referente P. Sci- 14
 pione senatus consultum factum est, ut, quos ludos
 inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex
 ea pecunia, quam ipse in aerarium detulisset, faceret.
 XXXIX. tum Saguntinorum legatos in senatum intro- 1

duxit. ex eis maximus natu: „etsi nihil ultra malorum est, patres conscripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem vobis praestaremus, tamen ea vestra merita imperatorumque vestrorum erga nos fuerunt, 2 ut nos cladum nostrarum non paeniteat. bellum propter nos suscepistis, susceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis, ut saepe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis et populum Carthaginiensem adduxeritis. cum in Italia tam atrox bellum et Hannibalem 3 hostem haberetis, consulem cum exercitu in Hispaniam velut ad conligendas reliquias naufragii nostri misistis. 4 P. et Cn. Cornelii, ex quo in provinciam venerunt, nullo tempore destiterunt, quae nobis secunda quaeque 5 adversa hostibus nostris essent, facere. iam omnium primum oppidum nobis restituerunt, per omnem Hispaniam cives nostros venum datos, dimissis qui conquirent, ex servitute in libertatem restituerunt. 6 cum iam prope esset, ut optabilem ex miserrima fortunam haberemus, P. et Cn. Cornelii imperatores vestri luctuosius nobis prope quam vobis perierunt. 7 tum vero ad hoc retracti ex distantibus locis in sedem antiquam videbamus, ut iterum periremus et alterum 8 excidium patriae videremus, nec ad perniciem nostram Carthaginiensi utique aut duce aut exercitu opus esse; ab Turdulis nos, veterrimis hostibus, qui prioris quoque 9 excidii causa nobis fuerant, extingui posse: cum ex insperato repente misistis nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium Saguntinorum videmus quia consulem declaratum videmus ac vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem, opem, salutem 10 nostram; qui cum plurimas hostium vestrorum cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum numero excretos Saguntinos in patriam remisit; postremo Turdetaniam, adeo infestam nobis, ut illa gente incolumi stare Saguntum non posset, ita bello afflixit, ut non modo nobis, sed — absit verbo invidia — 12 ne posteris quidem timenda nostris esset. deletam

urbem cernimus eorum, quorum in gratiam Saguntam deleverat Hannibal; vectigal ex agro eorum capimus, quod nobis non fructu iucundius est quam ultione. ob 13 haec, quibus maiora nec sperare nec optare ab dis immortalibus poteramus, gratias actum nos decem legatos Saguntinus senatus populusque ad vos misit, simul gratulatum, quod ita res per hos annos in Hispania atque Italia gessistis, uti Hispaniam non Hiberio 14 amne tenus, sed qua terrarum ultimus finis Oceanus, domitam armis habeatis, Italiae, nisi quatenus vallum castrorum cingit, nihil reliqueritis Poeno. Iovi optimo 15 maximo, praesidi Capitolinae arcis, non grates tantum ob haec agere iussi sumus, sed donum hoc etiam, si vos permitteretis, coronam auream in Capitolium victoriae ergo ferre. id uti permittatis quaesumus, utique, 16 si vobis ita videretur, quae nobis imperatores vestri commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctoritate vestra faciatis. senatus legatis Saguntinis respondit et dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrimque servatae documentum omnibus gentibus fore; suos imperatores recte et ordine et ex voluntate 18 senatus fecisse, quod Saguntum restituerint civesque Saguntinos servitio exemerint; quaeque alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri; donum permittere ut in Capitolio ponerent. locus inde lautique 19 legatis praebere iussa, et muneris ergo in singulos dari ne minus dena milia aeris. legationes deinde ceterae in senatum introductae auditaque. et petentibus Saguntinis, ut, quatenus tuto possent, Italiam spectatum irent, duces dati litteraeque per oppida missae, ut Hispanos comiter acciperent.

Tum de re publica, de exercitibus scribendis, de 22 provinciis relatum. XL. cum Africam novam provinciam extra sortem P. Scipioni destinari homines fama ferrent, et ipse nulla iam modica gloria contentus non ad gerendum modo bellum, sed ad finiendum diceret se consulem declaratum esse, neque aliter id 2

fieri posse, quam si ipse in Africam exercitum transportasset, et acturum se id per populum aperte ferret, si senatus adversaretur, — id consilium haudquaquam primoribus patrum cum placeret, ceteri per metum aut
 3 ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam: „scio multis vestrum videri, patres con-
 scripti, rem actam hodierno die agi, et frustra habi-
 4 tarum orationem, qui tamquam de integra re de Africa provincia sententiam dixerit. ego autem pri-
 mum illud ignoro, quem ad modum certa iam provin-
 5 cia Africa consulis viri fortis ac strenui sit, quam nec senatus censuit in hunc annum provinciam esse
 nec populus iussit. deinde, si est, consulem peccare
 arbitror, qui de re transacta simulando se referre
 6 senatum ludibrio habet, non senatorem, qui de quo consulitur suo loco dicit sententiam. atque ego cer-
 tum habeo dissentienti mihi ab ista festinatione in
 7 Africam traiciendi duarum rerum subeundam opinionem esse: unius, insitae ingenio meo cunctationis, quam
 metum pigritiamque homines adulescentes sane appel-
 8 lent, dum me *ne* paeniteat adhuc aliorum speciosiora primo aspectu consilia semper visa, mea usu meliora;
 9 alterius, obtreccionis atque invidiae adversus crescen- tem in dies gloriam fortissimi consulis. a qua suspi-
 cione si me neque vita acta et mores mei neque dic-
 10 tatura cum quinque consulatibus tantumque gloriae belli domique partae vindicat, ut propius fastidium
 eius sim quam desiderium, aetas saltem liberet. quae enim mihi aemulatio cum eo esse potest, qui ne filio
 11 quidem meo aequalis sit? me dictatorem, cum vigerem adhuc viribus et in cursu maximarum rerum essem,
 recusantem nemo aut in senatu aut apud populum
 12 audivit, quo minus insectanti me magistro equitum, quod fando numquam ante auditum erat, imperium
 mecum aequaretur; rebus quam verbis adsequi malui,
 ut qui aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox
 confessione me sibi praeferret; nedum ego perfunctus

honoribus certamina mihi atque aemulationes cum adulescente florentissimo proponam: videlicet ut mihi 13
 iam vivendo, non solum rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa provincia decernatur. cum ea gloria, quae parta est, vivendum atque moriendum est.
 vincere ego prohibui Hannibalem, ut a vobis, quorum 14
 vident nunc vires, etiam vinci posset. XLI. illud te 1
 mihi ignoscere, P. Corneli, aequum erit, si, cum in me ipso numquam pluris famam hominum quam rem publicam fecerim, ne tuam quidem gloriam bono publico praeponam; quamquam, si aut bellum nullum 2
 in Italia aut is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae quaereretur, qui te in Italia retineret, etsi id bono publico faceret, simul cum bello materiam gloriae tuae isse ereptum videri posset. cum vero Hannibal 8
 hostis incolumi exercitu quartum decimum annum Italiam obsideat, paenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae, si hostem eum, qui tot funerum, tot cladum nobis causa fuit, tu consul Italia expuleris et, sicut penes C. Lutatium prioris Punici perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? nisi aut Hamilcar 4
 Hannibali dux est praeferendus aut illud bellum huic, aut victoria illa maior clariorque quam haec — modo contingat, ut te consule vincamus — futura est. ab 5
 Drepanis aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia expulisse Poenos atque Hannibalem malis? ne tu 6
 quidem, etsi magis partam quam speratam gloriam amplecteris, Hispania potius quam Italia bello liberata gloriatu fueris. nondum is est Hannibal, quem non 7
 magis timuisse videatur quam contempsisse, qui aliud bellum maluerit. quin igitur ad hoc accingeris nec per 8
 istos circumitus, ut, cum in Africam traieceris, secuturum te illuc Hannibalem speres potius quam recto hinc itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendis, si egregiam istam palmam belli Punici patradi petis? hoc et natura prius est, tua cum defenderis, aliena 9
 ire oppugnatum; pax ante in Italia quam bellum in

Africa sit, et nobis prius decedat timor quam ultro
 10 aliis inferatur. si utrumque tuo ductu auspicioque fieri
 potest, Hannibale hic victo illic Carthaginem expugna;
 si altera utra victoria novis consulibus relinquenda
 est, prior cum maior clariorque, tum causa etiam in-
 11 sequentis fuerit. nam nunc quidem, praeterquam quod
 et in Italia et in Africa duos diversos exercitus alere
 12 aerarium non potest, praeterquam quod, unde classes
 tueamur, unde com meatibus praebendis sufficiamus,
 nihil reliqui est, quid? periculi tandem quantum
 13 adeatur, quem fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio
 bellum in Africa geret: quid? si — quod omnes dei
 omen avertant et dicere etiam reformidat animus, sed
 quae acciderunt accidere possunt — victor Hannibal
 ire ad urbem perget, tum demum te consullem ex
 Africa, sicut Q. Fulvium a Capua, arcessemus? quid?
 14 quod in Africa quoque Mars communis belli erit?
 domus tibi tua, pater patruusque intra triginta dies
 15 cum exercitibus caesi documento sint, ubi per aliquot
 annos maxumis rebus terra marique gerendis amplis-
 simum nomen apud exteras gentes populi Romani
 16 vestraeque familiae fecerant. dies me deficiat, si reges
 imperatoresque temere in hostium terram transgressos
 cum maximis cladibus suis exercituumque suorum
 17 enumerare velim. Athenienses, prudentissima civitas,
 bello domi relicto, auctore aequae inpigro ac nobili
 iuvene magna classe in Siciliam tramissa, una pugna
 navali florentem rem publicam suam in perpetuum
 1 adfixerunt. XLII. externa et nimis antiqua repeto;
 Africa eadem ista et M. Atilius, insigne utriusque
 2 fortunae exemplum, nobis documento sint. ne tibi,
 P. Corneli, cum ex alto Africam conspexeris, ludus
 et iocus fuisse Hispaniae tuae videbuntur! quid enim
 3 simile? pacato mari praeter oram Italiae Galliaeque
 vectus Emporias in urbem sociorum classem adpulisti;
 expositos milites per tutissima omnia ad socios et
 4 amicos populi Romani Tarraconem duxisti; ab Tarra-

cone deinde iter per praesidia Romana; circa Hiberum
 exercitus patris patruisque tui post amissos imperatores
 ferociores calamitate ipsa facti, et dux tumultuarius
 quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad tempus
 lectus, ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent,
 claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata 5
 per summum otium Carthago nullo trium Punicorum
 exercituum socios defendente; cetera, neque ea elevo, 6
 nullo tamen modo Africo bello comparanda, ubi non
 portus ullus classi nostrae apertus, non ager pacatus,
 non civitas socia, non rex amicus, non consistendi
 usquam locus, non procedendi; quacumque circum- 7
 spexeris, hostilia omnia atque infesta. an Syphaci
 Numidisque credis? satis sit semel creditum: non
 semper temeritas est felix, et fraus fidem in parvis
 sibi praestruit, ut, cum operae pretium sit, cum merce-
 8 cede magna fallat. non hostes patrem patruumque tuum
 armis prius quam Celtiberi socii fraude circumvenerunt;
 nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale, hostium duci-
 bus, quantum ab Indibili et Mandonio, in fidem ac-
 9 ceptis, periculi fuit. Numidis tu credere potes, defec-
 tionem militum tuorum expertus? et Syphax et
 Masinissa se quam Carthaginenses malunt potentes
 in Africa esse, Carthaginenses quam quemquam
 alium. nunc illos aemulatio inter se et omnes causae 10
 certaminum acuunt, quia procul externus metus est;
 ostende Romana arma et exercitum alienigenam, iam
 velut ad commune restinguendum incendium concurrent.
 aliter eidem illi Carthaginenses Hispaniam defen- 11
 derunt, aliter moenia patriae, templa deum, aras et
 focos defendent, cum euntes in proelium pavida pro-
 sequetur coniunx et parvi liberi occursabunt. quid 12
 porro, si satis confisi Carthaginenses consensu Africae,
 fide sociorum regum, moenibus suis, cum tuo exerci-
 tusque tui praesidio nudatam Italiam viderint, ultro
 ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa mise-
 rint, aut Magonem, quem a Baliaribus classe trans- 13

missa iam praeter oram Ligurum Alpinorum vectari
 14 constat, Hannibali se coniungere iusserint? nempe in
 eodem terrore erimus, in quo nuper fuimus, cum Has-
 drubal in Italiam transcendit, quem tu, qui non solum
 Carthaginem sed omnem Africam exercitu tuo es
 15 clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti. victum
 a te dices: eo quidem minus vellem, et id tua, non
 rei publicae solum causa, iter datum victo in Italiam
 esse. patere nos omnia, quae prospera tibi ac populi
 Romani imperio evenere, tuo consilio adsignare, ad-
 16 versa casibus incertis belli et fortunae delegare: quo
 melior fortiorque es, eo magis talem praesidem sibi
 patria atque universa Italia retinet. non potes ne ipse
 quidem dissimulare, ubi Hannibal sit, ibi caput atque
 arcem huius belli esse, quippe qui prae te feras eam
 tibi causam traiciendi in Africam esse, ut Hannibalem
 17 eo trahas: sive hic igitur sive illic, cum Hannibale
 est tibi futura res. utrum tandem ergo firmior eris
 in Africa solus an hic tuo conlegaeque tui exercitu
 coniuncto? ne Claudius quidem et Livius consules
 tam recenti exemplo, quantum id intersit, documento
 18 sunt? quid? Hannibalem utrum tandem extremus an-
 gulus agri Bruttii, frustra iam diu poscentem ab domo
 auxilia, an propinqua Carthago et tota socia Africa
 19 potentior armis virisque faciet? quod istud consilium
 est, ibi malle decernere, ubi tuae dimidio minores
 copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus
 exercitibus adversus unum tot proeliis et tam diuturna
 20 ac gravi militia fessum pugnandum sit? quam compar
 consilium tuum parentis tui consilio sit, reputa. ille
 consul profectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus
 descendenti occurreret, in Italiam ex provincia rediit:
 tu, cum Hannibal in Italia sit, relinquere Italiam
 21 paras, non quia rei publicae id utile, sed quia tibi
 amplam et gloriosum censes esse, sicut cum provincia
 et exercitu relicto sine lege, sine senatus consulto
 duabus navibus populi Romani imperator fortunam

publicam et maiestatem imperii, quae tum in tuo capite
 periclitabantur, commisisti. ego P. Cornelium rei 22
 publicae nobisque, non sibi ipsi privatim creatum
 consulem existimo, exercitusque ad custodiam urbis
 atque Italiae scriptos esse, non quos regio more per
 superbiam consules, quo terrarum velint, traiciant.“

XLIII. Cum oratione ad tempus parata Fabius 1
 tum auctoritate et inveterata prudentiae fama magnam
 partem senatus et seniores maxime cum movisset,
 pluresque consilium senis quam animum adolescentis
 ferocem laudarent, Scipio ita locutus fertur: „et ipse 2
 Q. Fabius principio orationis, patres conscripti, com-
 memoravit in sententia sua posse obtrectationem
 suspectam esse; cuius ego rei non tam ipse ausim 3
 tantum virum insimulare, quam ea suspicio, vitio ora-
 tionis an rei, haud sane purgata est. sic enim honores 4
 suos et famam rerum gestarum extulit verbis ad ex-
 stinguendum invidiae crimen, tamquam mihi ab in-
 fimo quoque periculum sit, ne mecum aemuletur, et
 non ab eo, qui, quia super ceteros excellat, quoque 5
 niti non dissimulo, me sibi aequari nolit. sic senem
 se perfunctumque et me infra aetatem filii etiam sui 6
 posuit, tamquam non longius, quam quantum vitae
 humanae spatium est, cupiditas gloriae extendatur
 maximaque pars eius in memoriam ac posteritatem
 promineat. maximo cuique id accidere animo certum 7
 habeo, ut se non cum praesentibus modo sed cum
 omnis aevi claris viris comparent. equidem haud dis-
 simulo me tuas, Q. Fabi, laudes non adsequi solum 8
 velle, sed — bona venia tua dixerim —, si possim,
 etiam exsuperare. illud nec tibi in me nec mihi in 9
 minoribus natu animi sit, ut nolimus quemquam
 nostri similem evadere civem; id enim non eorum
 modo, quibus inviderimus, sed rei publicae et paene
 omnis generis humani detrimentum sit. commemoravit,
 quantum essem periculi aditurus, si in Africam trai-
 cerem, ut meam quoque, non solum rei publicae et

10 exercitus vicem videretur sollicitus. unde haec repente
de me cura exorta? cum pater patruusque meus inter-
fecti, cum duo exercitus eorum prope occisione occisi
essent, cum amissae Hispaniae, cum quattuor exerci-
tus Poenorum quattuorque duces omnia metu armis-
11 que tenerent, cum quaesitus ad id bellum imperator
nemo se ostenderet praeter me, nemo profiteri nomen
ausus esset, cum mihi quattuor et viginti annos nato
12 detulisset imperium populus Romanus, quid ita tum
nemo aetatem meam, vim hostium, difficultatem belli,
patris patruisque recentem cladem commemorabat?
utrum maior aliqua nunc in Africa calamitas accepta
13 est, quam tunc in Hispania erat? an maiores nunc
sunt exercitus in Africa et duces plures melioresque,
quam tunc in Hispania fuerunt? an aetas mea tunc
14 maturior bello gerendo fuit, quam nunc est? an cum
Carthaginensi hoste in Hispania quam in Africa
bellum geri aptius est? facile est post fusos fugatos-
que quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi cap-
tas aut metu subactas in dicionem, post perdomita
15 omnia usque ad Oceanum, tot regulos, tot saevas
gentes, post receptam totam Hispaniam ita, ut vesti-
gium belli nullum reliquum sit, elevare meas res gestas,
16 tam hercule, quam, si victor ex Africa redierim, ea
ipsa elevare, quae nunc retinendi mei causa, ut terri-
17 bilia eadem videantur, verbis extolluntur. negat aditum
esse in Africam, negat ullos patere portus; M. Atilium
captum in Africa commemorat, tamquam M. Atilius
primo accessu ad Africam offenderit, neque recordatur
illi ipsi tam infelici imperatori patuisse tamen portus
Africae, et res egregie primo anno gessisse et, quan-
tum ad Carthaginenses duces adtinet, invictum ad
18 ultimum permansisse. nihil igitur me isto exemplo
terraeris. si hoc bello, non priore, si nuper et non
annis ante quadraginta ista clades accepta foret, qui
ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus
19 occisis in Hispaniam traicerem? nec felicius Xanthip-

pum Lacedaemonium Carthagini quam me patriae
meae sinerem natum esse, cresceretque mihi ex eo
ipso fiducia, quod posset in hominis unius virtute
tantum momenti esse. at etiam Athenienses audiendi 20
sunt, temere in Siciliam omisso domi bello transgressi:
cur ergo, quoniam Graecas fabulas enarrare vacat, 21
non Agathoclem potius Syracusanum regem, cum diu
Sicilia Punico bello ureretur, transgressum in hanc
eandem Africam avertisse eo bellum, unde venerat,
refers? XLIV. sed quid ultro metum inferre hosti et 1
ab se remoto periculo alium in discrimen adducere
quale sit, veteribus externisque exemplis admonere
opus est? maius praesentiusve ullum exemplum esse
quam Hannibal potest? multum interest, alienos po- 2
pulari fines an tuos uri et excindi videas; plus animi
est inferenti periculum quam propulsanti; ad hoc
maior ignotarum rerum est terror; bona malaque 3
hostium ex propinquo ingressus fines aspicias. non 4
speraverat Hannibal fore, ut tot in Italia populi ad
se deficerent, quot defecerunt post Cannensem cladem;
quanto minus quicquam in Africa Carthaginensibus
firmum aut stabile sit, infidis sociis, gravibus ac super- 5
bis dominis! ad hoc nos, etiam deserti ab sociis, viri-
bus nostris, milite Romano stetimus; Carthaginensi
nihil civilis roboris est, mercede paratos milites
habent, Afros Numidasque, levissima fidei mutandae 6
ingenia. hic modo nihil morae sit: una et traiecisse
me audietis et ardere bello Africam [et molientem
hinc Hannibalem] et obsideri Carthaginem. laetiores
et frequentiores ex Africa expectate nuntios quam 7
ex Hispania accipiebatis. has mihi spes subicit for-
tuna populi Romani, di foederis ab hoste violati
testes, Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei
ita innitar, ut bene tutus a perfidia sim. multa, quae 8
nunc ex intervallo non apparent, bellum aperiet. et
id est viri et ducis, non deesse fortunae praebenti se
et oblata casu flectere ad consilium. habebo, Q. Fabi, 9

parem, quem das, Hannibalem; sed illum ego potius traham, quam ille me retineat; in sua terra cogam pugnare eum, et Carthago potius praemium victoriae erit quam semirutae Bruttiorum castella. ne quid interim, dum traicio, dum expono exercitum in Africa, dum castra ad Carthaginem promoveo, res publica hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, cum victor tota volitaret Italia Hannibal, potuisti praestare, hoc vide ne contumeliosum sit concusso iam et paene fracto Hannibale negare posse P. Licinium consulem, virum fortissimum, praestare, qui, ne a sacris absit pontifex maximus, ideo in sortem tam longinquaе provinciae non venit. si hercules nihilo maturius hoc, quo ego censeo, modo perficeretur bellum, tamen ad dignitatem populi Romani famamque apud reges gentesque externas pertinebat, non ad defendendam modo Italiam, sed ad inferenda etiam Africae arma videri nobis animum esse, nec hoc credi vulgarique, quod Hannibal ausus sit, neminem ducem Romanum audere, et priore Punico bello tum, cum de Sicilia certaretur, totiens Africam ab nostris exercitibusque et classibus oppugnatam, nunc, cum de Italia certetur, Africam pacatam esse. requiescat aliquando vexata tam diu Italia, uratur evasteturque in vicem Africa; castra Romana potius Carthaginis portis immineant, quam nos iterum vallum hostium ex moenibus nostris videamus; Africa sit reliqui belli sedes, illuc terror fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum, ceterae belli clades, quae in nos per quattuordecim annos ingruerunt, vertantur. quae ad rem publicam pertinent et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur, dixisse satis est; illa longa oratio nec ad vos pertinens sit, si, quem ad modum Q. Fabius meas res gestas in Hispania elevavit, sic ego contra gloriam eius eludere et meam verbis extollere velim. neutrum faciam, patres conscripti, et, si nulla alia re, modestia certe et temperando linguae adulescens senem vicero.

ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione, quam vestra sponte conceptam animis haberetis, facile contentus essem.

XLV. Minus aequis animis auditus est Scipio, quia vulgatum erat, si apud senatum non obtinisset, ut provincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. itaque Q. Fulvius, qui consul quater et censor fuerat, postulavit a consule, ut palam in senatu diceret, permetteretne patribus, ut de provinciis decernerent, staturusque eo esset, quod censuissent, an ad populum laturus. cum Scipio respondisset se quod e re publica esset facturum, tum Fulvius: „non ego ignarus, quid responsurus facturusve esses, quaesivi, quippe cum prae te feras temptare te magis quam consulere senatum, et, ni provinciam tibi, quam volueris, extemplo decernamus, paratam rogationem habeas. itaque a vobis, tribuni plebis, postulo“ inquit, „ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul, auxilio sitis“. inde altercatio orta, cum consul negaret aequum esse tribunos intercedere, quo minus suo quisque loco senator rogatus sententiam diceret. tribuni ita decreverunt: „si consul senatui de provinciis permittit, stari eo, quod senatus censuerit, placet, nec de ea re ferri ad populum patiemur; si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere, auxilio erimus“. consul diem ad conloquendum cum collega petiit. postero die permissum senatui est. provinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae naves, quas C. Servilius superiore anno habuisset, permissumque, ut in Africam, si id e re publica esse censeret, traiceret; alteri Bruttii et bellum cum Hannibale cum eo exercitu, quem *mallet ex duobus, qui ibi essent*. L. Veturius et Q. Caecilius sortirentur inter se compararentve, uter in Bruttiiis duabus legionibus, quas consul reliquisset, rem gereret, imperiumque in annum prorogaretur cui ea provincia evenisset. et

- ceteris praeter consules praetoresque, qui exercitibus provinciisque praefuturi erant, prorogata imperia.
- 11 Q. Caecilio sorti evenit, ut cum consule in Bruttiiis adversus Hannibalem bellum gereret.
- 12 Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore spectantium celebrati. legati Delphos ad donum ex praeda Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius Matho et Q. Cadius. tulerunt coronam auream ducentum pondo et simulacra spoliiorum ex mille pondo argenti facta.
- 13 Scipio cum, ut dilectum haberet, neque impetrasset neque magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere
- 14 sibi milites liceret, tenuit et, quia inpensae negaverat rei publicae futuram classem, ut quae ab sociis darentur ad novas fabricandas naves acciperet. Etruriae primum populi pro suis quisque facultatibus consulem
- 15 adiuturos polliciti: Caerites frumentum sociis navalibus commeatumque omnis generis, Populonienses ferum, Tarquinienses lintea in vela, Volaterrani in-
- 16 teramenta navium et frumentum, Arretini tria milia scutorum, galeas totidem, pila gaesa hastas longas, milium quinquaginta summam pari cuiusque generis numero expleturos, secures rura falces alveolos molas,
- 17 quantum in quadraginta longas naves opus esset, tritici centum et viginti milia modium, et in viaticum
- 18 decurionibus remigibusque conlaturos; Perusini Clusini Russellani abietem in fabricandas naves et frumenti magnum numerum; abiete ex publicis silvis
- 19 est usus. Umbriae populi et praeter hos Nursini et Reatini et Amiternini Sabinusque omnis ager milites polliciti; Marsi Paeligni Marrucinique multi vo-
- 20 luntarii nomina in classem dederunt. Camertes cum aequo foedere cum Romanis essent, cohortem armata
- 21 tam sescentorum hominum miserunt. triginta navium carinae, viginti quinqueremes, decem quadriremes, cum essent positae, ipse ita institit operi, ut die quadragesimo quinto, quam ex silvis detracta materia erat,

naves instructae armataeque in aquam deductae sint. XLVI. profectus in Siciliam est triginta navibus longis 1 voluntariorum septem ferme milibus in naves impositis. et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus consulares venit. ex iis eum sibi sumpsit, quem L. Veturius consul habuerat; Metello, ut, quibus praefuisset 2 legionibus, iis praeesset, facilius cum adsuetis imperio rem gesturum ratus, permisit. et praetores diversi in 3 provincias profecti. et quia pecunia ad bellum deerat, agri Campani regionem a fossa Graeca ad mare versam 4 vendere quaestores iussi, indicio quoque permissio, qui ager civis Campani fuisset, uti is publicus populi 5 Romani esset; indici praemium constitutum quantae pecuniae ager indicatus esset pars decuma. et Cn. Servilio praetori urbano negotium datum, ut Campani 6 cives, ubi cuique ex senatus consulto liceret habitare, ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi habitarent.

Eadem aestate Mago Hamilcaris filius ex minore 7 Balarium insula, ubi hibernarat, inventute lecta in classem imposita, in Italiam triginta ferme rostratis navibus et multis onerariis duodecim milia peditum, 8 duo ferme equitum traiecit. Germanamque nullis praesidiis maritumam oram tutantibus repentino adventu cepit. inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos ibi 9 motus facere posset, classem appulit. Ingauni — Ligurum ea gens est — bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis Montanis. igitur Poenus Savone, oppido 10 Alpino, praeda deposita et decem longis navibus in statione ad praesidium relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritumam oram, quia fama erat Scipionem traiecturum, ipse societate cum Ingaunis, 11 quorum gratiam malebat, composita Montanos instituit oppugnare. et crescebat exercitus in dies, ad famam nominis eius Gallis undique confluentibus. ea res lit- 12 teris cognita Sp. Lucreti, ne frustra Hasdrubale cum exercitu deleto biennio ante forent laetati, si par

aliud inde bellum, duce tantum mutato, oreretur, curam
 13 ingentem accendit patribus. itaque et M. Livium pro-
 consulem ex Etruria volonum exercitum admovere
 Ariminum iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium
 datum, ut, si e re publica censeret esse, duas ur-
 banas legiones, imperio cui videretur dato, ex urbe
 duci iuberet. M. Valerius Laevinus Arretium eas
 legiones duxit.

14 Eisdem diebus naves onerariae Poenorum ad octo-
 ginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae
 praeerat, captae. eas Coelius frumento misso ad Han-
 nibalem commeatuque onustas, Valerius praedam Etrus-
 cam Ligurumque Montanorum captivos Carthaginem
 15 portantes captas tradit. in Bruttis nihil ferme anno
 eo memorabile gestum. pestilentia incesserat pari clade
 in Romanos Poenosque, nisi quod Punicum exercitum
 16 super morbum etiam fames adfecit. propter Iunonis
 Laciniae templum aetatem Hannibal egit, ibique aram
 condidit dedicavitque cum ingenti rerum ab se gesta-
 rum titulo, Punicis Graecisque litteris insculpto.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXIX.

PERIOCHA LIBRI XXIX.

Ex Sicilia C. Laelius in Africam a Scipione missus in-
 gentem praedam reportavit et mandata Masinissae Scipioni
 exposuit querentis, quod nondum exercitum in Africam traie-
 cisset. bellum in Hispania finitum victore Romano, quod Inde-
 bilis excitaverat; ipse in acie occisus, Mandonius, expositibus
 Romanis a suis deditus. Magoni, qui Albinganni in Liguribus
 erat, ex Africa et militum ampla manus missa et pecuniae,
 quibus auxilia conduceret, praeceptumque, ut se Hannibali
 coniungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios traiecit et Loeros
 pulso Punico praesidio fugatoque Hannibale recepit. pax cum
 Philippo facta est. mater Idaea deportata, est Romam a Pes-
 sinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento,
 pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata
 Romam esset, tradita est autem Romanis per Attalum regem
 Asiae. Iapis erat, quem matrem deum incolae dicebant. excepit
 P. Scipio Nasica Cn. filius, eius, qui in Hispania perierat, vir
 optimus a senatu iudicatus, adolescens nondum quaestorius,
 quoniam ita responsum iubebat, ut id numen ab optimo viro
 reciperetur consecrareturque. Locrenses legatos Romam mise-
 runt, qui de impudentia Plemini legati quererentur, qui pecu-
 niam Proserpinae sustulerat et liberos eorum ac coniuges
 stupraverat. in catenis Romam perductus in carcere est mor-
 tuus, cum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Si-
 cilia erat, in urbem perlatus esset, tamquam ibi luxuriaretur,
 missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent, an ea vera
 essent, purgatus infamia Scipio in Africam permissu senatus
 traiecit. Syphax accepta in matrimonium filia Hasdrubalis Gis-
 gonis amicitiae, quam cum Scipione iunxerat, renuntiavit.
 Masinissa rex Massylorum, dum pro Carthaginiensibus in His-

pania militat, amisso patre Gala de regno exciderat. quo per bellum saepe repetito aliquot proeliis a Syphaeae rege Numidarum victus in totum privatus est, et cum ducentis equitibus exul Scipioni se innoxius et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum ampla manu interemit. Scipio adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui prope cum centum milibus armatorum venerant, ab obsidione Uticae depulsus hiberna communit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prospere adversus Hannibalem pugnavit, inter censores M. Livium et Claudium Neronem notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegae equum ademit, quod a populo damnatus actusque in exilium fuerat, et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset et quod non bona fide secum in gratiam redisset. idem omnes tribus extra unam aeras reliquit, quod et innocentem se damnasset et posthac consulem censoremque fecissent. Iustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita CCXIII.

1 I. Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios
2 milites ordinavit centuriavitque. ex iis trecentos iu-
venes, florentes aetate et virium robore, inermes circa
3 se habebat, ignorantes, quem ad usum neque centu-
riati neque armati servarentur. tum ex totius Siciliae
4 iuniorum numero principes genere et fortuna trecen-
tos equites, qui secum in Africam traicerent, legit,
5 diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati
6 adessent, edixit. gravis ea militia procul domo terra
7 marioque labores multos magna pericula allatura vide-
8 batur; neque ipsos modo sed parentes cognatosque
9 eorum ea cura angebat. ubi dies, quae edicta erat,
10 advenit, arma equosque ostenderunt. tum Scipio re-
11 nuntiari sibi dixit quosdam equites Siculorum tam-
12 quam gravem et duram horrere eam militiam; si qui
13 ita animati essent, malle eos sibi iam tum fateri,
14 quam postmodo querentes segnes atque inutiles mili-
15 tes rei publicae esse; expromerent, quid sentirent;
16 cum bona venia se audireturum. ubi ex iis unus ausus
17 est dicere se prorsus, si sibi, utrum vellet, liberum
18 esset, nolle militare, tum Scipio ei: „quoniam igitur,
19 adulescens, quid sentires, non dissimulasti, vicarium

tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera instru-
menta militiae tradas et tecum hinc extemplo domum
ducas, exerceas, docendum cures equo armisque.
laeto condicionem accipienti unum ex trecentis, quos
9 inermes habebat, tradit. ubi hoc modo exanctoratum
equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se
quisque excusare et vicarium accipere. ita trecentis
10 Siculis Romani equites substituti sine publica impensa.
docendorum atque exercendorum curam Siculi ha-
buerunt, quia edictum imperatoris erat, ipsum milita-
11 turum, qui ita non fecisset. egregiam hanc alam equi-
tum evasisse ferunt multisque proeliis rem publicam
adiuvisse. Legiones inde cum inspiceret, plurimorum
12 stipendiorum ex iis milites delegit, maxime qui sub
duce Marcello militaverant, quos cum optima dis-
13 ciplina institutos credebat, tum etiam ab longa Syra-
cusarum obsidione peritissimos esse urbium oppu-
gnandarum: nihil enim parvum, sed Carthaginis iam
excidia agitabat animo. inde exercitum per oppida
14 dispertit; frumentum Siculorum civitatibus imperat,
ex Italia advecto parcat; veteres naves reficit et cum
iis C. Laelium in Africam praedatum mittit; novas
Panhormi subducit, quia ex viridi materia raptim fac-
tae erant, ut in sicco hibernarent.

Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas non-
15 dum ex magnis belli motibus satis tranquillas venit.
Graeci res a quibusdam Italici generis, eadem vi, qua
16 per bellum ceperant, retinentibus, concessas sibi ab
senatu repetebant. omnium primum ratus tueri publi-
17 cam fidem, partim edicto partim iudiciis etiam in
pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis suas res
Syracusanis restituit. non ipsis tantum ea res, sed
18 omnibus Siciliae populis grata fuit, eoque enixius ad
bellum adiuverunt.

Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum
19 conciente Ilergete Indibili, nulla alia de causa quam
per admirationem Scipionis contemptu imperatorum

20 aliorum orto. eum superesse unum ducem Romanis
 ceteris ab Hannibale interfectis rebatur: eo nec in
 Hispaniam caesis Scipionibus alium, quem mitterent,
 habuisse, et postquam in Italia gravius bellum ur-
 21 gueret, adversus Hannibalem eum accessitum. praeter-
 quam quod nomina tantum ducum in Hispania Romani
 haberent, exercitum quoque inde veterem deductum;
 trepida omnia ut inconditam turbam tironum esse.
 22 numquam talem occasionem liberandae Hispaniae fore.
 23 servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus aut Ro-
 manis, nec in vicem his aut illis, sed interdum utris-
 24 que simul. pulsos ab Romanis Carthaginienses; ab
 Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab
 omni externo imperio soluta in perpetuum Hispania
 25 in patrios rediret mores ritusque. haec taliaque di-
 cendo non populares modo, sed Ausetanos quoque,
 vicinam gentem, concitat et alios finitimos sibi atque
 26 illis populos. itaque intra paucos dies triginta milia
 peditum, quattuor ferme equitum in Sedetanum agrum,
 quo edictum erat, convenerunt.

1 II. Romani quoque imperatores L. Lentulus et
 L. Manlius Acidinus, ne glisceret prima neglegendo
 2 bellum, iunctis et ipsi exercitibus per agrum Ause-
 tanum hostico tamquam pacato clementer ductis mili-
 3 tibus ad sedem hostium pervenere et trium milium spa-
 tio procul a castris eorum posuerunt castra. primo per
 legatos nequiquam temptatum, ut discederetur ab
 armis; dein, cum in pabulatores Romanos impetus
 repente ab equitibus Hispanis factus esset, summisso
 4 ab statione Romana equitatu equestre proelium fuit
 haud sane memorando in partem ullam eventu. sole
 oriente postero die armati instructique omnes mille
 ferme passus procul a castris Romanis aciem osten-
 5 dere. medii Ausetani erant; cornua dextrum Hergetes,
 laevum ignobiles tenebant Hispani populi; inter cor-
 nua et mediam aciem intervalla patentia satis late
 fecerant, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent.

et Romani more suo exercitum cum instruxissent, id 6
 modo hostium imitati sunt, ut inter legiones et ipsi
 patentes equiti relinquerent vias. ceterum Lentulus 7
 ei parti usum equitis fore ratus, quae prior in de-
 hiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset,
 Ser. Cornelio tribuno militum imperat, equites per 8
 patentes in hostium acie vias permittere equos iubeat.
 ipse coepta parum prospere pedestri pugna, tantum 9
 moratus, dum cedenti duodecimae legioni, quae in
 laevo cornu adversus Hergetes locata erat, tertiam
 decumam legionem ex subsidiis in primam aciem fir-
 mamentum ducit, postquam aequata ibi pugna est,
 ad L. Manlium inter prima signa hortantem ac sub- 10
 sidia quibus res postulabat locis inducentem venit;
 indicat tuta ab laevo cornu esse; iam missum ab se 11
 Ser. Cornelium procella equestri hostes circumfusurum.
 vix haec dicta dederat, cum Romani equites in medios 12
 investiti hostes simul pedestres acies turbarunt, simul
 equitibus Hispanorum viam immittendi equos clause-
 runt. itaque omissa pugna equestri ad pedes Hispani 13
 descenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium
 ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia
 viderunt signa, hortantur, orant milites, ut percussos
 invadant neu restitui aciem patiantur. non sustinissent 14
 tam infestum impetum barbari, ni regulus ipse Indi-
 bilis cum equitibus ad pedes degressis ante prima si-
 gna peditum se obiecisset. ibi aliquamdiu atrox pugna 15
 stetit; tandem, postquam ii, qui circa regem semine-
 cem restantem, deinde pilo terrae adfixum pugnabant,
 obruti telis occubuerunt, tum fuga passim coepta.
 plures caesi, quia equos conscendendi equitibus spatium 16
 non fuerat, et quia percussis acriter institerunt Ro-
 mani; nec ante abscessum est, quam castris quoque
 exuerunt hostem. decem tria milia Hispanorum caesa 17
 eo die, mille octingenti ferme capti; Romanorum so-
 ciorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo
 cornu, ceciderunt. pulsus castris Hispani aut qui ex 18

proelio effugerant sparsi primo per agros, deinde in suas quisque civitates redierunt.

1 III. Tum a Mandonio evocati in concilium con-
questique ibi clades suas increpitis auctoribus belli
legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque
2 faciendam censuere. quibus culpam in auctorem belli
Indibilem ceterosque principes, quorum plerique in
acie cecidissent, conferentibus tradentibusque arma et
3 deditibus sese responsum est in deditionem ita ac-
cipi eos, si Mandonium ceterosque belli concitores
tradidissent vivos; si minus, exercitum se in agrum
4 Hergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum popu-
lorum inducturos. haec dicta legatis renuntiataque in
5 concilium. ibi Mandonius ceterique principes compre-
hensi et traditi ad supplicium. Hispaniae populis red-
dita pax; stipendium eius anni duplex et frumentum
sex mensum imperatum sagaque et togae exercitui;
et obsides ab triginta ferme populis accepti.
6 Ita Hispaniae rebellantis tumultu haud magno
motu intra paucos dies concito et compresso in Afri-
7 cam omnis terror versus. C. Laelius nocte ad Hipponem
Regium cum accessisset, luce prima ad populandum
agrum sub signis milites sociosque navales duxit.
8 omnibus pacis modo incuriose agentibus magna clades
inlata; nuntiique trepidi Carthaginem terrore ingenti
conplevere, classem Romanam Scipionemque impera-
torem — et fama fuerat iam in Siciliam transgressum
9 — advenisse. nec quot naves vidissent, nec quanta
manus agros popularetur, satis gnari omnia in maius
metu augente accipiebant. itaque primo terror pavor-
10 que, dein maestitia animos incessit: tantum fortunam
mutasse, ut, qui modo ipsi exercitum ante moenia
Romana habuissent victores stratisque tot hostium
exercitibus omnes Italiae populos aut vi aut voluntate
11 in deditionem accepissent, ii verso Marte Africae po-
pulationes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequa-
quam pari ad patienda ea robore ac Romani fuissent.

illis Romanam plebem, illis Latium iuventutem prae- 12
buisse maiorem semper frequentioremq; pro tot caesis
exercitibus subolescentem; suam plebem inbellem in 13
urbe, inbellem in agris esse; mercede parari auxilia ex
Afris, gente ad omnem auram spei mobili atque infida. 14
iam reges, Syphacem post colloquium cum Scipione
alienatum, Masinissam aperta defectione infestissimum
hostem. nihil usquam spei, nihil auxilii esse. nec Ma- 15
gonem ex Gallia movere tumultus quicquam nec con-
iungere sese Hannibali, et Hannibalem ipsum iam et
fama senescere et viribus. IV. in haec deflenda pro- 1
lapsos ab recenti nuntio animos rursus terror instans
revocavit ad consultandum, quonam modo obviam
praesentibus periculis iretur. dilectus raptim in urbe 2
agrisque haberi placet, mittere ad conducenda Afrorum
auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela
arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem
adversus Romanam classem. iam haec agentibus nun- 3
tius tandem venit Laelium, non Scipionem, copiasque,
quantae ad incursiones agrorum satis sint, transvectas;
summae belli molem adhuc in Sicilia esse. ita respi- 4
ratum, mittique legationes ad Syphacem aliosque re-
gulos firmandae societatis causa coeptae. ad Philippum
quoque missi, qui ducenta argenti talenta polliceren-
tur, ut in Siciliam aut in Italiam traiceret. missi et 5
ad suos imperatores in Italiam, ut omni terrore Sci-
pionem retinerent; ad Magonem non legati modo, sed 6
viginti quinque longae naves, sex milia peditum,
octingenti equites, septem elephantum, ad hoc magna
pecunia ad conducenda auxilia, quibus fretus propius
urbem Romanam exercitum admoveret coniungeretque
7 se Hannibali. haec Carthagine parabant agitabantque.
ad Laelium praedas ingentes ex agro inermi ac nudo
praesidiis agentem Masinissa, fama Romanae classis
excitus, cum equitibus paucis venit. is segniter rem 8
agi ab Scipione questus, quod non iam exercitum in
Africam traiecisset, percussis Carthaginiensibus, Sy-

phace impedito finitumis bellis, quem certum habere, si spatium ad sua, ut velit, componenda detur, nihil
 9 sincera fide cum Romanis acturum. hortaretur, stimulare Scipionem, ne cessaret; se, quamquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis copiis adfuturum peditum equitumque. nec ipsi Laelio morandum in Africa esse; classem credere profectam a Carthagine, cum qua absente Scipione non satis tutum esse contrahi certamen. V. ab hoc sermone dimisso Masinissa Laelius postero die naves praeda onustas ab Hippone solvit revectorum in Siciliam mandata Masinissae Scipioni exposuit.

2 Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine ad Magonem missae erant, inter Albingaunos Ligures
 3 Genuamque accesserunt. in iis locis tum forte Mago tenebat classem; qui legatorum auditis verbis iubentium exercitus quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligurum — namque utriusque gentis
 4 ingens ibi multitudo erat — concilium habuit, et missum se ad eos vindicandos in libertatem ait, et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo praesidia; sed quantis viribus, quanto exercitu id bellum geratur, in
 5 eorum potestate esse. duos exercitus Romanos, unum in Gallia, alterum in Etruria esse; satis scire Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum; multa milia armanda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus
 6 Romanis resistatur. Galli summam ad id suam voluntatem esse dicere; sed cum una castra Romana intra fines, altera in finitima terra Etruria prope in conspectu habeant, si palam fiat auxiliis adiutum ab se esse Poenum, extemplo infestos utrimque exercitus in agrum suum incursuros: ea ab Gallis desideraret, quibus occulte adiuvari posset. Liguribus, quod procul agro
 7 urbibusque eorum castra Romana sint, libera consilia esse; illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum aequum esse. Ligures haud abnuere, tempus modo duorum mensum petere ad dilectus habendos.

interim Mago milites Gallos dimissis clam per agros
 8 eorum mercede conducere; commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallicis populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex Etruria in Galliam
 9 traducit iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus propius urbem moveat, obviam ire parat, si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laeli et Scipione
 1 stimulado Masinissae adhortationibus et militibus, praedam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiciendum quam primum, intervenit maiori minor cogitatio Locros urbem recipiendi, quae sub defectionem Italiae desciverat et ipsa ad
 2 Poenos. spes autem adfectandae eius rei ex minima re adfuit. latrociniiis magis quam iusto bello in
 3 Bruttiis gerebantur res, principio ab Numidis facto et Bruttiis non societate magis Punica quam suo ingenio congruentibus in eum morem; postremo Romani quoque milites contagione quadam rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in
 4 hostium agros facere. ab iis egressi quidam urbe Locrenses circumventi Regiumque abstracti fuerant. in eo captivorum numero fabri quidam fuere, adsueti
 5 forte apud Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. hi cogniti ab Locrensi principibus, qui pulsi ab adversa factione, quae Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant, cum cetera percunctantibus,
 6 ut mos est, qui diu absunt, quae domi agerentur exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi forent, arcem se iis tradituros; ibi se habitare, fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginienses esse. itaque, ut qui simul desiderio patriae angerentur, simul
 7 cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis extemplo iis remissisque, cum ordinem agenda rei
 8 composuissent signaque, quae procul edita observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars

exulum erat, referentes ibi promissa captivorum cum
 spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent,
 9 tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus
 missi iussique ab Regio tria milia militum Locros
 ducere; et Q. Pleminio propraetori scriptum, ut rei
 10 agenda adesset. profecti ab Regio, scalas ad editam
 altitudinem arcis fabricatas portantes, media ferme
 nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere
 11 proditoribus arcis; qui parati intentique et ipsi scalas
 ad id ipsum factas cum demisissent pluribusque simul
 locis scandentes acceperunt, priusquam clamor orere-
 tur, in vigiles Poenorum, ut in nullo tali metu sopi-
 12 tos, impetus est factus. quorum gemitus primo morien-
 tium exauditus, dein subita consternatio ex somno et
 tumultus, cum causa ignoraretur, postremo certior res
 13 aliis excitantibus alios. iamque ad arma pro se quis-
 que vocabat: hostes in arce esse et caedi vigiles; op-
 pressique forent Romani nequaquam numero pares,
 ni clamor ab iis, qui extra arcem erant, sublatus in-
 certum, unde accidisset, omnia vana augente nocturno
 14 tumultu, fecisset. itaque velut plena iam hostium arce
 territi Poeni omisso certamine in alteram arcem —
 15 duae sunt, haud multum inter se distantes — con-
 fugiunt. oppidani urbem habebant victoribus praemium
 in medio positam; ex arcibus duabus proeliis cotidie
 16 levibus certabatur. Q. Pleminius Romano, Hamilcar
 Punico praesidio praeerat; arcessentes ex propinquis
 17 locis subsidia copias augebant. ipse postremo veniebat
 Hannibal; nec sustinuissent Romani, nisi Locrensium
 multitudo, exacerbata superbia atque avaritia Poenorum,
 ad Romanos inclinasset.

1 VII. Scipioni ut nuntiatum est in maiore dis-
 crimine Locris rem verti ipsumque Hannibalem adven-
 2 tare, ne praesidio etiam periclitaretur, haud facili inde
 receptu, et ipse a Messana L. Scipione fratre in prae-
 sidio ibi relicto, cum primum aestu fretum inclinatum
 3 est, naves mari secundo misit. et Hannibal a Buloto

amni — haud procul is ab urbe Locris abest — nuntio
 praemisso, ut sui luce prima summa vi proelium cum
 Romanis ac Locrensibus consererent, dum ipse aversis
 omnibus in eum tumultum ab tergo urbem incautam
 adgrederetur, ubi luce coeptam invenit pugnam, ipse 4
 nec in arcem se includere, turba locum artum in-
 pediturus, voluit, neque scalas, quibus scanderet muros,
 attulerat. sarcinis in acervum coniectis cum haud 5
 procul muris ad terrorem hostium aciem ostendisset,
 cum equitibus Numidis circumequitat urbem, dum
 scalae quaeque alia ad oppugnandum opus erant pa-
 rantur, ad visendum, qua maxime parte adgrederetur.
 progressus ad murum, scorpione icto, qui proximus 6
 eum forte steterat, territus inde tam periculoso casu
 receptui canere cum iussisset, castra procul ab ictu
 teli communit. classis Romana a Messana Locros ali- 7
 quot horis die superante accessit; expositi omnes e
 navibus et ante occasum solis urbem ingressi sunt.
 postero die coepta ex arce a Poenis pugna, et Han- 8
 nibal iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem
 paratis subibat muros, cum repente in eum nihil
 minus quam tale quicquam timentem patefacta porta
 erumpunt Romani. ad ducentos improvidos cum in- 9
 vasissent occidunt; ceteros Hannibal, ut consulem
 adesse sensit, in castra recipit, nuntioque misso ad
 eos, qui in arce erant, ut sibimet ipsi consulerent,
 nocte motis castris abiit. et qui in arce erant, igni 10
 iniecto tectis, quae tenebant, ut is tumultus hostem
 moraretur, agmen suorum fugae simili cursu ante
 noctem adsecuti sunt. VIII. Scipio ut et arcem re- 1
 lictam ab hostibus et vacua vidit castra, vocatos ad
 contionem Locrenses graviter ob defectionem incusavit;
 de auctoribus supplicium sumpsit bonaque eorum al- 2
 terius factionis principibus ob egregiam fidem adver-
 sus Romanos concessit. publice nec dare nec eripere 3
 se quicquam Locrensibus dixit; Romam mitterent le-
 gatos; quam senatus aequum censuisset, eam fortunam

4 habituros. illud satis scire, etsi male de populo Ro-
mano meriti essent, in meliore statu sub iratis Ro-
manis futuros, quam sub amicis Carthaginensibus
5 fuerint. ipse Pleminio legato praesidioque, quod arcem
ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat
copiis Messanam traiecit.

6 Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab
Carthaginensibus post defectionem ab Romanis fuerant,
ut modicas iniurias non aequo modo animo pati sed
7 prope libenti possent; verum enim vero tantum Ple-
minius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum prae-
sidiarii milites Romani Poenos scelere atque avaritia
superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur cer-
8 tari. nihil omnium, quae inopi inuisas opes potentioris
faciunt, praetermissum in oppidanos est ab duce aut
a militibus; in corpora ipsorum, in liberos, in con-
9 iuges infandae contumeliae editae. iam avaritia ne
sacrorum quidem spoliatio abstinuit, nec alia modo
templa violata, sed Proserpinae etiam intacti omni
aevo thesauri, praeterquam quod a Pyrrho, qui cum
magno piaculo sacrilegii sui manubias rettulit, spoliati
10 dicebantur. ergo sicut ante regiae naves laceratae
nafragiis nihil in terram integri praeter sacram pe-
11 cuniam deae, quam asportaverant, extulerunt, tum
quoque alio genere cladis eadem illa pecunia omnibus
contactis ea violatione templi furorem obiecit atque
inter se ducem in ducem, militem in militem rabie
hostili vertit.

1 IX. Summae rei Pleminius praecerat; militum pars
sub eo, quam ipse ab Regio adduxerat, pars sub tri-
2 bunis erat. rapto poculo argenteo ex oppidani domo
Plemini miles fugiens sequentibus, quorum erat, ob-
vius forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit;
3 cui cum iussu tribunorum ademptum poculum esset,
iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter
Plemini milites tribunorumque, ut suis quisque op-
portunus advenerat, multitudine simul ac tumultu cre-

sciente. victi Plemini milites cum ad Pleminium, cru- 4
orem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione 4
atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum
iactata in iurgiis referentes, accensus ira domo sese
proripuit vocatosque tribunos nudari ac virgas expe-
diri iubet. dum spoliandis iis — repugnabant enim 5
militumque fidem implorabant — tempus teritur, re-
pente milites feroces recenti victoria ex omnibus locis,
velut adversus hostes ad arma conclamatum esset,
concurrerunt; et cum violata iam virgis corpora tri- 6
bunorum vidissent, tum vero in multo inpotentiorum
subito rabiem accensi, sine respectu non maiestatis
modo sed etiam humanitatis, in legatum impetum
lictioribus prius indignum in modum mulcatis faciunt;
tam ipsum ab suis interceptum et seclusum hostiliter 7
lacerant et prope exsanguem naso auribusque mutilatis
relinquunt. his Messanam nuntiatis Scipio post paucos 8
dies Locros hexeri advectus cum causam Plemini et
tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque
in eiusdem loci praesidio, tribunis sontibus iudicatis
et in vincla coniectis, ut Romam ad senatum mitte-
rentur, Messanam atque inde Syracusas rediit. Ple- 9
minius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis
leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam 10
aestimare alium eam litem posse, nisi qui atrocitatem
eius patiendo sensisset, tribunos adtrahi ad se iussit
laceratosque omnibus, quae pati corpus ullam potest,
supplicii interfecit nec satiatum vivorum poena inse-
pultos proiecit. simili crudelitate et in Locrensi- 11
principes est usus, quos ad conquerendas iniurias ad
P. Scipionem profectos audivit; et quae antea per 12
lubidinem atque avaritiam foeda exempla in socios
ediderat, tunc ab ira multiplicia edere, infamiae atque
invidiae non sibi modo sed etiam imperatori esse.

X. Iam comitiorum adpetebat tempus, cum a P. 1
Licinio consule litterae Romam allatae, se exercitum-
que suum gravi morbo adflectari, nec sisti potuisse,

ni eadem vis mali aut gravior etiam in hostes in-
 2 gruisset; itaque, quoniam ipse venire ad comitia non
 posset, si ita patribus videretur, se Q. Caecilium Me-
 tellum dictatorem comitorum causa dicturum; exer-
 3 citum Q. Caecili dimitti e re publica esse; nam neque
 usum eius ullum in praesentia esse, cum Hannibal
 iam in hiberna suos receperit, et tanta incesserit in
 ea castra vis morbi, ut, nisi mature dimittantur, nemo
 omnium superfuturus videatur. ea consuli a patribus
 facienda, ut e re publica fideque sua duceret, permissa.

4 Civitatem eo tempore repens religio invaserat
 invento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius
 5 eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis
 alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli
 Italia vincique posse, si mater Idaea a Pessinunte
 6 Romam advecta foret. id carmen ab decemviris inven-
 tum eo magis patres movit, quod et legati, qui donum
 Delphos portaverant, referebant et sacrificantibus ipsis
 Pythio Apollini laeta exta fuisse et responsum oraculo
 editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex
 7 spoliis dona portarent, adesse populo Romano. in
 eiusdem spei summam conferebant P. Scipionis velut
 praesagientem animum de fine belli, quod depoposcisset
 8 provinciam Africam. itaque, quo maturius fatis, omni-
 nibus oraculisque portendentis sese victoriae compotes
 fierent, id cogitare atque agitare, quae ratio transpor-
 1 tandae Romam deae esset. XI. nullas dum in Asia
 socias civitates habebat populus Romanus; tamen
 memores Aesculapium quoque ex Graecia quondam
 haud dum ullo foedere sociata valetudinis populi causa
 2 arcessitum, tunc iam cum Attalo rege propter com-
 mune adversus Philippum bellum coeptam amicitiam
 esse, facturum eum, quae posset, populi Romani causa,
 3 legatos ad eum decernunt, M. Valerium Laevinum,
 qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M.
 Caecilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Gal-
 bam aedilicium, duos quaestorios, Cn. Tremellium

Flaccum et M. Valerium Faltonem. iis quinque naves 4
 quinqueremes, ut ex dignitate populi Romani adirent
 eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini Ro-
 mano esset, decernunt. legati Asiam petentes protinus 5
 Delphos cum escendissent, oraculum adierunt consu-
 lentes, ad quod negotium domo missi essent, perfici-
 endi eius quam sibi spem populoque Romano por-
 tenderet. responsum esse ferunt per Attalum regem 6
 compotes eius fore, quod peterent; cum Romam deam
 devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir optimus
 Romae esset, hospitio acciperet. Pergamum ad regem 7
 venerunt. is legatos comiter acceptos Pessinuntem in
 Phrygiam deduxit sacrumque iis lapidem, quam ma-
 trem deum esse incolae dicebant, tradidit ac deportare
 Romam iussit. praemissus ab legatis M. Valerius 8
 Falto nuntiavit deam adportari; quaerendum virum
 optimum in civitate esse, qui eam rite hospitio acciperet.

Q. Caecilium Metellus dictator ab consule in 9
 Bruttis comitorum causa dictus, exercitusque eius
 dimissus, magister equitum L. Veturius Philo. comitia 10
 habita per dictatorem. consules facti M. Cornelius
 Cethegus, P. Sempronius Tuditanus absens, cum pro-
 vinciam Graeciam haberet. praetores inde creati Ti. 11
 Claudius Nero, M. Marcius Ralla, L. Scribonius Libo,
 M. Pomponius Matho. comitiis perfectis dictator sese
 magistratu abdicavit.

Ludi Romani ter, plebei septiens instaurati. cu- 12
 rules erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli; Lucius
 Hispaniam provinciam habebat; absens creatus absens
 eum honorem gessit. Ti. Claudius Asellus et M. Iunius 13
 Pennus plebei aediles fuerunt. aedem Virtutis eo anno
 ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit septimo
 decimo anno, postquam a patre eius primo consulatu
 vota in Gallia ad Clastidium fuerat. et flamen Mar- 14
 tialis eo anno est mortuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae eo biennio res in Graecia erant. 1
 itaque Philippus Aetolos desertos ab Romano, cui

uni fidebant, auxilio, quibus voluit condicionibus ad
 2 petendam et paciscendam subegit pacem. quod nisi
 omni vi perficere maturasset, bellantem eum cum
 Aetolis P. Sempronius proconsul, successor imperii
 missus Sulpicio cum decem milibus peditum et mille
 equitibus et triginta quinque rostratis navibus, haud
 3 parvum momentum ad opem ferendam sociis, oppres-
 sisset. vixdum pace facta nuntius regi venit Romanos
 Dyrrachium venisse, Parthinosque et propinquas gentes
 alias motas esse ad spem novandi res, Dimallumque
 4 oppugnari. eo se verterant Romani ab Aetolorum, quo
 missi erant, auxilio, irati, quod sine auctoritate sua
 5 adversus foedus cum rege pacem fecissent. ea cum
 audisset Philippus, ne qui motus maior in finitimis
 gentibus populisque oreretur, magnis itineribus Apol-
 loniam contendit, quo Sempronius se receperat, misso
 Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim
 6 navibus in Aetoliam ad visendas res pacemque, si
 posset, turbendam. Philippus agros Apolloniatium
 vastavit et ad urbem admotis copiis potestatem pugnae
 7 Romano fecit; quem postquam quietum muros tan-
 tummodo tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem
 oppugnaret, et cum Romanis quoque, sicut cum Aetolis,
 cupiens pacem, si posset, si minus, indutias facere,
 8 nihil ultra inritatis novo certamine odiis in regnum
 se recepit. per idem tempus taedio diutini belli Epi-
 rotae temptata prius Romanorum voluntate legatos
 9 de pace communi ad Philippum misere, satis confidere
 conventuram eam adfirmantes, si ad colloquium cum
 10 P. Sempronio imperatore Romano venisset. facile im-
 petratum — neque enim ne ipsius quidem regis ab-
 11 horrebat animus —, ut in Epirum transiret. Phoenice
 urbs est Epiri; ibi prius conlocutus rex cum Aeropo
 et Derda et Philippo Epirotarum praetoribus, postea
 12 cum P. Sempronio congreditur. adfuit colloquio Amy-
 nander Athamanum rex et magistratus alii Epirotarum
 et Acarnanum. primus Philippus praetor verba fecit

et petit simul ab rege et ab imperatore Romano, ut
 finem belli facerent darentque eam Epirotis veniam.
 P. Sempronius condiciones pacis dixit, ut Parthini et 13
 Dimallum et Bargillum et Eugenium Romanorum
 essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu
 impetrasset, ut Macedoniae accederet. in has condi- 14
 ciones cum pax conveniret, ab rege foederi adscripti
 Prusia Bithyniae rex, Achaei, Boeoti, Thessali, Acar-
 nanes, Epirotae, ab Romanis Iienses, Attalus rex,
 Pleuratus, Nabis Lacedaemoniorum tyrannus, Elei,
 Messenii, Athenienses. haec conscripta consignataque 15
 sunt, et in duos menses indutiae factae, donec Romam
 mitterentur legati, ut populus in has condiciones
 pacem iuberet. iusseruntque omnes tribus, quia verso 16
 in Africam bello omnibus aliis in praesentia levare
 bellis volebant. P. Sempronius pace facta ad consula-
 tum Romam decessit.

XIII. M. Cornelio P. Sempronio consulibus — 1
 quintus decimus is annus belli Punici erat — pro-
 vinciae Cornelio Etruria cum vetere exercitu, Sem-
 pronio Bruttii, ut novas scriberet legiones, decretae.
 praetoribus M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni 2
 peregrina et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Si-
 cilia, Ti. Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni 3
 cum eo exercitu, cum ea classe, quam habebat, pro-
 rogatum in annum imperium est; item P. Licinio, ut
 Bruttios duabus legionibus obtineret, quoad eum in
 provincia cum imperio morari consuli e re publica
 visum esset; et M. Livio et Sp. Lucretio cum binis 4
 legionibus, quibus adversus Magonem Galliae prae-
 sidio fuissent, prorogatum imperium est, et Cn. Oc- 5
 tavio, ut cum Sardiniam legionemque Ti. Claudio
 tradidisset, ipse navibus longis quadraginta mariti-
 mam oram, quibus finibus senatus censuisset, tutaretur.
 M. Pomponio praetori in Sicilia Cannensis ex- 6
 exercitus, duae legiones decretae; T. Quinctius Tarentum,
 C. Hostilius Tubulus Capuam pro praetoribus, sicut

priore anno, cum vetere uterque praesidio obtinerent. de Hispaniae imperio, quos in eam provinciam duos pro consulibus mitti placeret, latam ad populum est, omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum, pro consulibus, sicut priore anno tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt. consules dilectum habere instituerunt et ad novas scribendas in Bruttios legiones et in ceterorum — ita enim iussi ab senatu erant — exercituum supplementum.

XIV. Quamquam nondum aperte Africa provincia decreta erat, occultantibus id, credo, patribus, ne praesciscerent Carthaginienses, tamen in eam spem erecta civitas erat, in Africa eo anno bellatum iri finemque bello Punico adesse. impleverat ea res superstitionum animos, pronique et ad nuntianda et ad credenda prodigia erant. eo plura vulgabantur: duos soles visos, et nocte interluxisse, et facem Setiae ab ortu solis ad occidentem porrigi visam; Tarracinae portam, Anagninae et portam et multis locis murum de caelo tactum; in aede Iunonis Sospitae Lanuvi cum horrendo fragore strepitum editum. eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit; et novendiale sacrum, quod de caelo lapidatum esset, factum. eo accessit consultatio de matre Idaea accipienda, quam praeterquam quod M. Valerius, unus ex legatis, praegressus actutum in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius aderat Tarracinae iam esse. haud parvae rei iudicium senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset; veram certe victoriam eius rei sibi quisque mallet quam ulla imperia honoresve suffragio seu patrum seu plebis delatos. P. Scipionem Cn. f. eius, qui in Hispania ceciderat, adulescentem nondum quaestorium, indicaverunt in tota civitate virum honorum optimum esse. id quibus virtutibus inducti ita iudicant, sicut traditum a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetustate obrutam non

interponam. P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam obviam ire deae iussus, isque eam de nave accipere et in terram elatam tradere ferendam matronis, postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus deam accepit extulitque in terram. matronae priores civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae insigne est nomen, acceperunt; cui dubia, ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam fecit. eae per manus succedentes deinde aliae aliis, omni obviam effusa civitate, turibulis ante ianuas positis, qua praeferebatur, atque accenso ture, precantes, ut volens propitiaque urbem Romanam iniret, in aedem Victoriae, quae est in Palatio, pertulere deam pr. non. Apr., isque dies festus fuit. populus frequens dona deae in Palatium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalensia appellata.

XV. Cum de supplemento legionum, quae in provinciis erant, ageretur, tempus esse a quibusdam senatoribus subiectum est, quae dubiis in rebus utcumque tolerata essent, ea dempto iam tandem deum benignitate metu non ultra pati. erectis expectatione patribus subiecerunt colonias Latinas duodecim, quae Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme sextum vacationem militiae quasi honoris et beneficii causa habere, cum interim boni oboedientesque socii pro fide atque obsequio in populum Romanum continuis omnium annorum dilectibus exhausti essent. sub hanc vocem non memoria magis patribus renovata rei prope iam oblitteratae, quam ira irritata est. itaque nihil prius referre consules passi decreverunt, ut consules magistratus denosque principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseolis, Sora, Suessa, Setia, Circeis, Narnia, Interamna — hae namque coloniae in ea causa erant — Romam excirent; iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset

populo Romano, ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites 7 centenos vicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset, pro equite uno tres pedites liceret dare; pedites equitesque quam locupletissimi legerentur mitterenturque, ubicumque extra Italiam supplemento opus esset; si qui ex iis recusarent, retineri eius coloniae magistratus legatosque placere, neque, si postulerent, senatum dari, priusquam imperata fecissent; stipendium praeterea iis coloniis in milia aeris asses singulos imperari exigique quotannis, censumque in iis coloniis agi ex formula ab Romanis censoribus data — dari autem placere eandem quam populo Romano — deferrique Romam ab iuratis censoribus coloniarum, priusquam magistratu abirent. ex hoc senatus consulto accitis Romam magistratibus primoribusque earum coloniarum consules cum milites stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare 12 ac reclamare; negare tantum militum effici posse; vix, si simplum ex formula imperetur, enisuros; orare atque obsecrare, ut sibi senatum adire ac deprecari 13 liceret. nihil se, quare perire merito deberent, admisisse; sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum neque iram populi Romani, ut plus militum darent, 14 quam haberent, posse efficere. consules obstinati legatos manere Romae iubent, magistratus ire domos ad dilectus habendos: nisi summa militum, quae imperata esset, Romam adducta, neminem iis senatum 15 daturum. ita praecisa spe senatum adeundi deprecandique dilectus in iis duodecim coloniis, per longam vacationem numero iuniorum aucto, haud difficulter est perfectus.

1 XVI. Altera item res, prope aequae longo neglecta silentio, relata a M. Valerio Laevino est, qui privatis conlatas pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi 2 tandem aequum esse dixit; nec mirari quemquam debere in publica obligata fide suam praecipuam curam

esse; nam praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius anni, quo conlatae pecuniae essent, pertineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse inopio aerario nec plebe ad tributum sufficiente. grata ea 3 patribus admonitio fuit, iussisque referre consulibus decreverunt, ut tribus pensionibus ea pecunia solveretur; primam praesentem ii, qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.

Omnes deinde alias curas una occupavit, postquam Loerensium clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant, legatorum adventu vulgatae sunt. nec tam 5 Plemini scelus quam Scipionis in eo aut ambitio aut negligentia iras hominum irritavit. decem legati Loerensium, obsiti squalore et sordibus, in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicum, ramos oleae, ut Graecis mos est, porgentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt. quaerentibus 7 consulibus Loerenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato Romanisque militibus, quae patine Carthaginienses quidem velit populus Romanus; orare, uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent.

XVII. Senatu dato maximus natus ex iis: „scio, 1 quanti aestimentur nostrae apud vos querellae, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse, si probe sciatis, et quo modo proditi Locri Hannibali sint et quo modo pulso Hannibalis praesidio restituti in dicionem vestram; quippe si et culpa defectionis procul 2 a publico consilio absit, et reditum in vestram dicionem appareat non voluntate solum, sed ope etiam ac virtute nostra, magis indignemini bonis ac fidelibus sociis tam indignas iniurias ab legato vestro militibusque fieri. sed ego causam utriusque defectionis nostrae 3 in aliud tempus differendam arbitror esse duarum rerum gratia, unius, ut coram P. Scipione, qui Locros 4 recepit et omnium nobis recte perperamque factorum est testis, agatur; alterius, quod, qualescumque sumus,

5 tamen ea, quae passi sumus, pati non debuimus. non
 possumus dissimulare, patres conscripti, nos, cum prae-
 sidium Punicum in arce nostra haberemus, multa
 foeda et indigna et a praefecto praesidii Hamilcare
 et ab Numidis Afrisque passos esse; sed quid illa sunt
 6 conlata cum iis, quae hodie patimur! cum bona venia,
 quaeso, audiatis, patres conscripti, id, quod invitus
 dicam. in discrimine est nunc humanum omne genus,
 utrum vos an Carthaginienses principes orbis terrarum
 7 videat. si ex iis, quae Locrenses aut ab illis passi
 sumus aut a vestro praesidio nunc cum maxime pati-
 mur, aestimandum Romanum ac Punicum imperium
 sit, nemo non illos sibi quam vos dominos praeoptet.
 8 et tamen videte, quem ad modum in vos Locrenses
 animati sint. cum a Carthaginiensibus iniurias tanto
 minores acciperemus, ad vestrum imperatorem con-
 fugimus; cum a vestro praesidio plus quam hostilia
 patiamur, nusquam alio quam ad vos querellas de-
 9 fulimus. aut vos respicietis perditas res nostras, patres
 conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus, quod
 10 precemur, quicquam superest. Q. Pleminius legatus
 missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthagi-
 niensibus Locros et cum eodem ibi relictus est prae-
 sidio. in hoc legato vestro — dant enim animum ad
 11 loquendum libere ultimae miseriae — nec hominis
 quicquam est, patres conscripti, praeter figuram et
 speciem neque Romani civis praeter habitum vestitum-
 12 que et sonum Latinae linguae: pestis ac belua inmanis,
 quales fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur, ad
 perniciem navigantium circumsedisse fabulae ferunt.
 13 ac si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exer-
 cere in socios vestros satis haberet, unam profundam
 quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus;
 14 nunc omnes centuriones militesque vestros — adeo
 in promiscuo licentiam atque improbitatem esse voluit
 15 — Pleminius fecit; omnes rapiunt, spoliant, verberant,
 vulnerant, occidunt, constuprant matronas, virgines,

ingenuos raptos ex complexu parentium; cotidie capitur 16
 urbs nostra, cotidie diripitur; dies noctesque omnia
 passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque
 asportantur, ploratibus sonant. miretur, qui sciat, quo 17
 modo aut nos ad patiendum sufficiamus, aut illos,
 qui faciunt, nondum tantarum iniuriarum satietas
 ceperit. neque ego exsequi possum nec vobis operae
 est audire, singuli quae passi sumus; communiter
 omnia amplectar. nego domum ullam Locris, nego 18
 quemquam hominem expertem iniuriae esse, nego ullum
 genus sceleris, libidinis, avaritiae superesse, quod in
 ullo, qui pati potuerit, praetermissum sit. vix ratio 19
 iniri potest, uter casus civitati sit detestabilior, cum
 hostes bello urbem cepere, an cum exitiabilis tyrannus
 vi atque armis oppressit. omnia, quae captae urbes 20
 patiuntur, passi sumus et cum maxime patimur, patres
 conscripti; omnia, quae crudelissimi atque inportunis-
 simi tyranni scelera in oppressos cives edunt, Plemi-
 nius in nos liberosque nostros et coniuges edidit.
 XVIII. unum est, de quo nominatim et nos queri 1
 religio infixis animis cogat et vos audire et exsolvere
 rem publicam vestram religione, si ita vobis videbitur,
 velimus, patres conscripti. vidimus enim, cum quanta 2
 caerimonia non vestros solum colatis deos, sed etiam
 externos accipiatis. fanum est apud nos Proserpinae, 3
 de cuius sanctitate templi credo aliquam famam ad
 vos pervenisse Pyrrhi bello, qui, cum ex Sicilia re- 4
 diens Locros classe praeterveheretur, inter alia foeda,
 quae propter fidem erga vos in civitatem nostram
 facinora edidit, thensauros quoque Proserpinae intactos
 ad eam diem spoliavit; atque ita, pecunia in naves
 inposita, ipse terra est profectus. quid ergo evenit, 5
 patres conscripti? classis postero die foedissima tem-
 pestate lacerata, omnesque naves, quae sacram pecu-
 niam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt. qua 6
 tanta clade edoctus tandem deos esse superbissimus
 rex pecuniam omnem conquisitam in thensauros Pro-

serpinae referri iussit. nec tamen illi umquam postea
 prosperi quicquam evenit, pulsusque Italia ignobili
 atque inhonesta morte temere nocte ingressus Argos
 7 occubuit. haec cum audisset legatus vester tribunique
 militum et mille alia, quae non augendae religionis
 causa, sed praesenti deae numine saepe conperta nobis
 8 maioribusque nostris referebantur, ausi sunt nihilo
 minus sacrilegas admovere manus intactis illis then-
 sauris et nefanda praeda se ipsos ac domos conta-
 9 minare suas et milites vestros. quibus, per vos fidem
 vestram, patres conscripti, priusquam eorum scelus
 expietis, neque in Italia neque in Africa quicquam
 rei gesseritis, ne, quod piaculi commiserunt, non suo
 10 solum sanguine sed etiam publica clade luant. quam-
 quam ne nunc quidem, patres conscripti, aut in duci-
 bus aut in militibus vestris cessat ira deae: aliquo-
 tiens iam inter se signis conlatis concurrerunt; dux
 alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni militum
 erant. non acrius cum Carthaginensibus quam inter
 11 se ipsi ferro dimicaverunt, praebuissentque occasionem
 furore suo Loeros recipiendi Hannibali, nisi accitus
 12 ab nobis Scipio intervenisset. at hercule milites con-
 tactos sacrilegio furor agitat; in ducibus ipsis punien-
 13 dis nullum deae numen apparuit. immo ibi praesens
 maxime fuit: virgis caesi tribuni ab legato sunt; lega-
 tus deinde insidiis tribunorum interceptus, praeter-
 quam quod toto corpore laceratus, naso quoque auri-
 14 busque decisis exsanguis est relictus; recreatus dein
 legatus ex vulneribus tribunos militum in vincla con-
 iectos, dein verberatos servilibusque omnibus suppliciis
 cruciatos occidit, mortuos deinde prohibuit sepeliri.
 15 has dea poenas a templi sui spoliatoribus habet, nec
 ante desinet omnibus eos agitare furiis, quam repo-
 16 sita sacra pecunia in thesauris fuerit. maiores quon-
 dam nostri gravi Crotoniensium bello, quia extra
 urbem templum est, transferre in urbem eam pecuniam
 voluerunt. noctu audita ex delubro vox est, ab-

stinerent manus: deam sua templa defensuram. quia 17
 movendi inde thesauros religio incussa erat, muro
 circumdare templum voluerunt. ad aliquantum iam
 altitudinis excitata erant moenia, cum subito conlapsa
 ruina sunt. sed et nunc et tunc et saepe alias dea 18
 suam sedem suumque templum aut tutata est aut a
 violatoribus gravia piacula exegit; nostras iniurias
 nec potest nec possit alius ulcisci quam vos, patres
 conscripti; ad vos vestramque fidem supplices con- 19
 fugimus. nihil nostra interest, utrum sub illo legato,
 sub illo praesidio Loeros esse sinatis, an irato Han-
 nibali et Poenis ad supplicium dedatis. non postula-
 mus, ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta
 causa credatis; veniat, coram ipse audiat, ipse diluat. 20
 si quicquam sceleris, quod homo in homines edere
 potest, in nos praetermisit, non recusamus, quin et
 nos omnia eadem iterum, si pati possumus, patiamur,
 et ille omni divino humanoque liberetur scelere."

XIX. Haec cum ab legatis dicta essent, quae 1
 sissetque ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querellas
 ad P. Scipionem, responderunt missos legatos esse,
 sed eum belli apparatu occupatum esse et in Africam
 aut iam traiecisse aut intra paucos dies traiecturum;
 et legati gratia quanta esset apud imperatorem, ex- 2
 pertos esse, cum inter eum et tribunos cognita causa
 tribunos in vincla coniecero, legatum aequae sontem
 aut magis etiam in ea potestate reliquerit. iussis ex- 3
 cedere templo legatis, non Pleminius modo, sed etiam
 Scipio principum orationibus lacerari. ante omnes
 Q. Fabius natum eum ad conrumpendam disciplinam
 4 militarem arguere; sic et in Hispania plus prope
 per seditionem militum quam bello amissum. externo
 et regio more et indulgere licentiae militum et sae- 5
 vire in eos. sententiam deinde aequae truce orationi
 adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari
 placere et ex vinculis causam dicere ac, si vera forent,
 quae Loerenses quererentur, in carcere necari bona-

6 que eius publicari; P. Scipionem, quod de provincia
decessisset iniussu senatus, revocari, agique cum tri-
7 bunis plebis, ut de imperio eius abrogando ferrent ad
populum; Locrensibus coram senatum respondere,
quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque sena-
tum neque populum *Romanum* factas velle, viros bonos
sociosque et amicos eos appellari, liberos, coniuges
quaeque alia erepta essent, restitui; pecuniam, quanta
8 ex thensauris Proserpinae sublata esset, conquiri, du-
plamque pecuniam in thensauros reponi, et sacrum
piaculare fieri, ita ut prius ad conlegium pontificum
referretur, quod sacri thensauri moti violati essent,
quae piacula, quibus deis, quibus hostiis fieri placeret;
9 milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam trans-
portari; quattuor cohortes sociorum Latini nominis in
10 praesidium Locros adduci. perrogari eo die sententiae
accensis studiis pro Scipione et adversus Scipionem
11 non potuere. praeter Plemini facinus Locrensiisque
cladem ipsius etiam imperatoris non Romanus modo
12 sed ne militaris quidem cultus iactabatur: cum pal-
lio crepidisque inambulare in gymnasio, libellis eum
palaestraeque operam dare; aequae segniter molliter-
que cohortem totam Syracusarum amoenitate frui;
13 Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria;
exercitum omnem licentia corruptum, qualis Suerone
in Hispania fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis
quam hosti metuendum.

1 XX. Haec quamquam partim vera partim mixta
eoque similia veris iactabantur, tamen vicit Q. Metelli
sententia, qui de ceteris Maximo adsensus de Scipio-
2 nis causa dissensit: qui enim convenire, quem modo
civitas iuvenem admodum unum recuperandae His-
paniae delegerit ducem, quem recepta ab hostibus
Hispania ad imponendum Punico bello finem creaverit
consulem, spe destinaverit Hannibalem ex Italia de-
3 tracturum, Africam subacturum, eum repente, tamquam
Q. Pleminium, indicta causa prope damnatum, ex pro-

vincia revocari, cum ea, quae in se nefarie facta Lo-
crenses quererentur, ne praesente quidem Scipione
facta dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor,
quod legato pepercisset, insimulari posset? sibi pla-
4 cere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia
sorti evenisset, triduo proximo in provinciam pro-
ficisci; consules decem legatos, quos iis videretur, ex
senatu legere, quos cum praetore mitterent, et duos
tribunos plebei atque aedilem; cum eo consilio pra-
torem cognoscere; si ea, quae Locrensibus facta quere-
5 rentur, iussu aut voluntate P. Scipionis facta essent,
ut eum de provincia decedere iuberent; si P. Scipio
6 iam in Africam traiecisset, tribuni plebis atque aedilis
cum duobus legatis, quos maxime idoneos praetor
censuisset, in Africam proficiscerentur, tribuni atque
aedilis, qui reducerent inde Scipionem, legati, qui ex-
ercitum praessent, donec novus imperator ad eum
7 exercitum venisset; si M. Pomponius et decem legati
8 comperissent neque iussu neque voluntate P. Scipionis
ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret bellum-
que, ut proposuisset, gereret. hoc facto senatus con-
9 sulto cum tribunis plebis actum est, aut compararent
inter se aut sorte legerent, qui duo cum praetore ac
legatis irent; ad conlegium pontificum relatum est de
10 expiandis, quae Locris in templo Proserpinae tacta
ac violata elataque inde essent. tribuni plebis cum
11 praetore et decem legatis profecti M. Claudius Mar-
cellus et M. Cincius Alimentus; aedilis plebis datus
est, quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non
esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, prendere
tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis redu-
cerent. prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Plemi-
1 nium attinet. alii, auditis, quae Romae acta essent, in
exilium Neapolim euntem forte in Q. Metellum, unum
ex legatis, incidisse et ab eo Regium vi retractum
tradunt; alii ab ipso Scipione legatum cum triginta
2

nobilissimis equitum missum, qui Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes conicerent. ii omnes, seu ante Scipionis seu tum praetoris iussu, traditi in custodiam Reginis sunt. praetor legatique Locros profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuere: omnem enim sacram pecuniam, quaeque apud Pleminium quaeque apud milites erat, conquisitam, cum ea, quam ipsi secum attulerant, in thesauris reposuerunt ac piaculare sacrum fecerunt.

tum vocatos ad contionem milites praetor signa extra urbem efferre iubet castraque in campo locat cum gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut secum extulisset quod suum non esset; Locrensibus se permittere, ut, quod sui quisque cognosset, prenderet, si quid non compareret, repeteret. ante omnia libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui; non levi defuncturum poena, qui non restituisset. Locrensi-um deinde contionem habuit atque iis libertatem legesque suas populum Romanum senatumque restituere dixit; si qui Pleminium aliumve quem accusare vellet, Regium se sequeretur; si de P. Scipione publice queri vellent ea, quae Locris nefarie in deos hominesque facta essent, iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Messanam; ibi se cum consilio cogniturum. Locrenses praetori legatisque et senatui ac populo Romano gratias egerunt; se ad Pleminium accusandum ituros; Scipionem, quamquam parum iniuriis civitatis suae doluerit, eum esse virum, quem amicum sibi quam inimicum malint esse; pro certo se habere neque iussu neque voluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa; sed aut Pleminio nimium, sibi parum creditum, aut natura insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint, quam satis animi ad vindicanda peccata habeant. et praetori et consilio haud mediocre onus demptum erat de Scipione cognoscendi; Pleminium et ad duo et triginta homines cum eo damnaverunt atque in catenis

Romam miserunt. ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque, quae vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque disciplina militiae, comperta oculis referrent Romam.

XXII. Venientibus iis Syracusas Scipio res, non verba ad purgandum sese paravit. exercitum omnem eo convenire, classem expediri iussit, tamquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. quo die venerunt hospitio comiter acceptis, postero die terrestrem navalemque exercitum, non instructos modo, sed hos decurrentes, classem in portu simulacrum et ipsam edentem navalis pugnae, ostendit; tum circa armamentaria et horrea bellicae alium apparatus visendum praetor legatique ducti; tantaque admiratio singularum universarumque rerum incussa, ut satis crederent aut illo duce atque exercitu vinci Carthaginiensem populum aut nullo alio posse, iuberentque, quod di bene verterent, traicere et spei conceptae, quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent, primo quoque tempore compotem populum Romanum facere; adeoque laetis inde animis profecti sunt, tamquam victoriam, non belli magnificum apparatus nuntiaturi Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, postquam Romam est ventum, extemplo in carcerem conditi. ac primo producti ad populum ab tribunis apud praecoccupatos Locrensi-um clade animos nullum misericordiae locum habuerunt; postea cum saepius producerentur, iam senescente invidia molliabantur irae, et ipsa deformitas Plemini memoriaque absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. mortuus tamen prius in vinclis est, quam iudicium de eo populi perficeretur. hunc Pleminium Clodius Licinus in libro tertio rerum Romanarum refert ludis votivis, quos Romae Africanus iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio corruerat, aliquot locis urbem incendere, ut effringendi carceris fugiendique haberet

occasione; patefacto dein scelere delegatum in Tullianum ex senatus consulto. de Scipione nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni, classem, exercitum ducemque verbis extollentes, effecerunt, ut senatus censeret primo quoque tempore in Africam traiciendum Scipionique permetteretur, ut ex iis exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse eligeret, quos in Africam secum traiceret, quos provinciae relinqueret praesidio.

XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Carthaginienses quoque, cum speculis per omnia promunturia positis percunctantes paventesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem egissent, haud parvum et ipsi tuendae Africae momentum adiecerunt societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia traieciendum in Africam Romanum crediderant. erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante dictum est, cum ex Hispania forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal convenerunt, sed mentio quoque inchoata adfinitatis, ut rex duceret filiam Hasdrubalis. ad eam rem consummandam tempusque nuptiis statuendum — iam enim nubilis erat virgo — profectus Hasdrubal ut accensum cupiditate — et sunt ante omnes barbaros Numidae effusi in Venerem — sensit, virginem a Carthagine arcessit maturatque nuptias; et inter aliam gratulationem, ut publicum quoque foedus privato adiceretur, societas inter populum Carthaginiensium regemque, data ultro citroque fide eosdem amicos inimicosque habituros, iure iurando affirmatur. ceterum Hasdrubal, memor et cum Scipione in Italiae regi societatis et quam vana et mutabilia barbarorum ingenia essent, veritus, ne, si traiecisset in Africam Scipio, parvum vinculum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore Numidam habet, perpellit blanditiis quoque puellae adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat, per quos moneat eum, ne prioribus suis promissis fretus in Africam

traiciat: se et nuptiis civis Carthaginiensis, filiae Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico etiam foedere cum populo Carthaginiensi iunctum optare primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse certaminibus eorum armae aut haec aut illa, abnuentem alteram societatem, sequi necesse sit; si non abstineat Africa Scipio et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium fore et pro terra Africa, in qua et ipse sit genitus, et pro patria coniugis suae proque parente ac penatibus dimicare.

XXIV. Cum iis mandatis ab rege legati ad Scipionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio quamquam magno momento rerum in Africa gerendarum magna spe destitutus erat, legatis propere, priusquam res vulgaretur, remissis in Africam litteras dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, ne iura hospitii secum neu cum populo Romano in Italiae societatis neu fas, fidem, dexteras, deos testes atque arbitros conventorum fallat. ceterum quando neque celari adventus Numidarum poterat — vagati enim in urbe obversatique praetorio erant — et, si sileretur, quid petentes venissent, periculum erat, ne vera eo ipso, quod celarentur, sua sponte magis emanarent, timorque in exercitum incideret, ne simul cum rege et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis praecoccupando mentes hominum et vocatis ad contionem militibus non ultra esse cunctandum ait; instare, ut in Africam quam primum traiciat, socios reges; Masinissam prius ipsum ad C. Laelium venisse querentem, quod cunctando tempus tereretur; nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem, quae tam diuturnae morae sit causa, postulantemque, ut aut traiciatur tandem in Africam exercitus aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac regno suo possit consulere. itaque satis iam omnibus instructis paratisque, et re iam non ultra recipiente

cunctationem in animo sibi esse, Lilybaeum classe traducta eodemque omnibus peditum equitumque copiis contractis, quae prima dies cursum navibus daret, deis bene iuvantibus in Africam traicere. litteras ad M. Pomponium mittit, ut, si ei videretur, Lilybaeum veniret, ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam traiceret. item circum oram omnem maritimam misit, ut naves onerariae comprehensae Lilybaeum omnes contraherentur. quidquid militum naviumque in Sicilia erat, cum Lilybaeum venisset, et nec urbs multitudinem hominum neque portus naves caperet, tantum omnibus ardor erat in Africam traiciendi, ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae praemia. praecipue qui superabant ex Cannensi exercitu milites illo, non alio duce credebant navata rei publicae opera finire se militiam ignominiosam posse. et Scipio minime id genus militum aspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum cladem acceptam sciret neque ullos aequae veteres milites in exercitu Romano esse, expertosque non variis proeliis modo sed urbibus etiam oppugnandis. quinta et sexta Cannenses erant legiones; eas se traiecturum in Africam cum dixisset, singulos milites inspexit, relictisque, quos non idoneos credebat, in locum eorum subiecit, quos secum ex Italia adduxerat, supplevitque ita eas legiones, ut singulae sena milia et ducenos pedites, trecenos haberent equites. sociorum item Latini nominis pedites equitesque de exercitu Cannensi legit.

1 XXV. Quantum militum in Africam transportatum sit, non parvo numero inter auctores discrepat.

2 alibi decem milia peditum, duo milia et ducentos equites, alibi sedecim milia peditum, mille et sexcentos equites, alibi parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta milia peditum equitumque in

3 naves imposita *invenio*. quidam non adiecere numerum, inter quos me ipse in re dubia poni malim. Coelius

ut abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget: volucres ad terram delapsas clamore militum ait, tantamque multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium aut in Italia aut in Sicilia relinqui videretur.

Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscenderent, ipse eam sibi curam sumpsit; nauticos C. Laelius, qui classis praefectus erat, in navibus, ante conscendere coactos, continuit; commeatus imponendi M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta, imposita. ut omnes iam in navibus erant, scaphas circummisit, ut ex omnibus navibus gubernatoresque et magistri navium et bini milites in forum convenirent ad imperia accipienda. postquam convenerunt, primum ab iis quaesivit, si aquam hominibus iumentisque in totidem dies, quot frumentum, imposuissent. ubi responderunt aquam dierum quinque et quadraginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda bene oboedientes praestarent. cum viginti rostratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, ab laevo totidem rostratas et C. Laelium praefectum classis cum M. Porcio Catone — quaestor is tum erat — onerariis futurum praesidio. lumina in navibus singula rostratae, bina onerariae haberent; in praetoria nave insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent, gubernatoribus edixit. fertilissimus ager eoque abundans omnium copia rerum est regio, et inbellis, quod plerumque in uberi agro evenit, barbari sunt, priusque, quam ab Carthagine subveniretur, opprimi videbantur posse. iis editis imperiis redire ad naves iussi et postero die deis bene iuvantibus signo dato solvere naves.

XXVI. Multae classes Romanae e Sicilia atque ipso illo portu profectae erant; ceterum non eo bello solum — nec id mirum, praedatum enim tantummodo

pleraeque classes ierant —, sed ne priore quidem ulla
 2 profectio tanti spectaculi fuit; quamquam, si magni-
 tudine classes aestimares, et bini consules cum binis
 exercitibus ante traiecerant et prope totidem rostratae
 3 in illis classibus fuerant, quot onerariis Scipio
 tum traiciebat; nam praeter quadraginta longas naves
 4 quadringentis ferme onerariis exercitum travexit. sed
 et bellum bello secundum priori ut atrocius Romanis
 videretur, cum quod in Italia bellabatur, tum ingentes
 strages tot exercituum simul caesis ducibus effecerant,
 5 et Scipio dux partim factis fortibus partim suapte
 fortuna quadam ingenti ad incrementa gloriae cele-
 6 bratus converterat animos, simul et mens ipsa trai-
 ciendi nulli ante eo bello duci temptata, quod ad
 Hannibalem detrahendum ex Italia transferendumque
 et finiendum in Africa bellum se transire vulgaverat.
 7 concurrerat ad spectaculum in portum omnium turba
 non habitantium modo Lilybaei, sed legationum om-
 nium ex Sicilia, quae et ad prosequendum Scipionem
 officii causa convenerant et praetorem provinciae
 8 M. Pomponium secutae fuerant; ad hoc legiones, quae
 in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commili-
 tones processerant; nec classis modo prospectantibus
 e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba
 spectaculo navigantibus erat.

1 XXVII. Ubi illuxit, Scipio e praetoria nave si-
 lentio per praeconem facto „divi divaeque“, inquit
 „qui maria terrasque colitis, vos precor quaeque,
 2 uti quae in meo imperio gesta sunt, geruntur postque
 gerentur, ea mihi, populo plebique Romanae, sociis
 nominique Latino, qui populi Romani quique meam
 sectam, imperium auspiciamque terra mari [amnis]-
 que secuntur, bene verruncent, eaque vos omnia bene
 3 iuvetis, bonis auctibus auxitis; salvos incolumesque
 victis perduellibus victores, spoliis decoratos, praeda
 onustos triumphantisque mecum domos reduces si-
 statis; inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam

faxitis; quaeque populus Carthaginiensis in civitatem 4
 nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque
 Romano in civitatem Carthaginensium exempla edendi
 facultatem detis“. secundum has preces cruda exta 5
 caesa victima, uti mos est, in mare proiecit tubaque
 signum dedit proficiscendi. vento secundo vehementi 6
 satis profecti celeriter e conspectu terrae ablati sunt;
 et a meridie nebula excepit ita, vix ut concursus na-
 vium inter se vitarent; lenior ventus in alto factus.
 noctem insequentem eadem caligo obtinuit; sole orto 7
 est discussa, et addita vis vento. iam terram cerne-
 bant. haud ita multo post gubernator Scipioni ait 8
 non plus quinque milia passuum Africam abesse, Mer-
 curi promunturium se cernere; si iubeat eo dirigi,
 iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in con- 9
 spectu terra fuit, precatus deos, uti bono rei publicae
 suoque Africam videret, dare vela et alium infra na-
 vibus accessum petere iubet. vento eodem ferebantur; 10
 ceterum nebula sub idem ferme tempus, quo pridie,
 exorta conspectum terrae ademit, et ventus premente
 nebula cecidit. nox deinde incertiora omnia fecit. ita- 11
 que ancoras, ne aut inter se concurrerent naves aut
 terrae inferrentur, iecere. ubi inluxit, ventus idem 12
 coortus nebula disiecta aperuit omnia Africae litora.
 Scipio, quod esset proximum promunturium, percuncta-
 tus cum Pulchri promunturium id vocari audisset,
 „placet omen“ inquit; „huc dirigite naves“. eo classis 13
 decurrit, copiaeque omnes in terram expositae sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu
 fuisse permultis Graecis Latinisque auctoribus credidi.
 Coelius unus, praeterquam quod non mersas fluctibus 14
 naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores,
 postremo abreptam tempestate ab Africa classem ad
 insulam Aegimurum, inde aegre correctum cursum ex- 15
 ponit, et prope obrutis navibus iniussu imperatoris
 scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine ar-
 mis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

1 XXVIII. Expositis copiis Romani castra in pro-
 2 ximis tumultis metantur. iam non in maritimos modo
 agros conspectu primum classis, dein tumultu egre-
 3 dientium in terram pavor terrorque pervenerat, sed
 in ipsas urbes. neque enim hominum modo turba,
 mulierum puerorumque agminibus immixta, omnes
 passim compleverat vias, sed pecora quoque prae se
 4 agrestes agebant, ut relinqui subito Africam diceres.
 urbibus vero ipsis maiorem, quam quem secum attu-
 lerant, terrorem inferebant; praecipue Carthagini prope
 5 ut captae tumultus fuit. nam post M. Atilium Regu-
 lum et L. Manlium consules, annis prope quinquaginta,
 nullum Romanum exercitum viderant praeter
 praedatorias classes, quibus escensiones in agros ma-
 6 ritimos factae erant, raptisque, quae obvia fors fecerat,
 prius recursum semper ad naves, quam clamor agrestes
 7 conciret, fuerat; eo maior tum fuga pavorque in urbe
 fuit. et hercule neque exercitus domi validus neque
 dux, quem opponerent, erat. Hasdrubal Gisgonis filius
 genere, fama, divitiis, regia tum etiam adfinitate longe
 8 primus civitatis erat; sed eum ab ipso illo Scipione
 aliquot proeliis fusum pulsumque in Hispania memi-
 nerant, nec magis ducem duci parem quam tumultua-
 9 rium exercitum suum Romano exercitui esse. itaque,
 velut si urbem extemplo adgressurus Scipio foret, ita
 conclamatum ad arma est, portaeque raptim clausae
 et armati in muris vigiliaeque et stationes dispositae,
 10 ac nocte insequenti vigilatum est. postero die quin-
 genti equites, speculatum ad mare turbandosque egre-
 dientes ex navibus missi, in stationes Romanorum
 11 inciderunt. iam enim Scipio classe Uticam missa ipse
 haud ita multum progressus a mari tumultos proximos
 ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat
 1 et per agros miserat praedatum. XXIX. hi cum Car-
 thaginiensi equitatu proelium cum commisissent, pau-
 cos in ipso certamine, plerosque fugientes persecuti,
 in quibus praefectum quoque Hannonem, nobilem

iuvenem, occiderunt. Scipio non agros modo circa
 vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum satis
 opulentam cepit, ubi praeter cetera, quae extemplo in
 3 naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant,
 octo milia liberorum servorumque capitum sunt capta.
 laetissimus tamen Romanis in principio rerum geren-
 4 darum adventus fuit Masinissae; quem quidam cum
 ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum
 milium equitatu tradunt venisse. ceterum cum longe
 5 maximus omnium aetatis suae regum hic fuerit plu-
 rimumque rem Romanam iuverit, operae pretium vide-
 tur excedere paulum ad enarrandum, quam varia fortuna
 usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.

Militanti pro Carthaginensibus in Hispania pater
 6 ei moritur; Galae nomen erat. regnum ad fratrem
 regis Oezalceen pergrandem natu — ita mos apud
 Numidas est — pervenit. haud multo post Oezalce
 7 quoque mortuo maior ex duobus filiis eius Capussa,
 puero admodum altero, paternum imperium accepit.
 ceterum cum magis iure gentis quam auctoritate inter
 8 suos aut viribus obtineret regnum, extitit quidam
 Mazaetullus nomine, non alienus sanguine regibus,
 familiae semper inimicae ac de imperio varia fortuna
 cum iis, qui tum obtinebant, certantis. is concitatis
 9 popularibus, apud quos invidia regum magnae aucto-
 ritatis erat, castris palam positis descendere regem in
 aciem ac dimicare de regno coegit. in eo proelio Ca-
 10 pussa cum multis principum cecidit; gens Maesuliorum
 omnis in dicionem imperiumque Mazaetulli concessit.
 regio tamen nomine abstinuit contentusque nomine
 11 modico tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis regiae
 supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem
 12 feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime
 Oezalci regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit spe
 Carthaginensium societatis et cum Syphace hospitium
 13 vetustum legatis missis renovat, omnia ea auxilia
 praeparans adversus Masinissam.

1 XXX. Et Masinissa, audita morte patrum, dein
 nece fratris patruelis, ex Hispania in Mauretanium
 — Baga ea tempestate rex Maurorum erat — traiecit.
 2 ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quo-
 niam bello non poterat, quattuor milia Maurorum im-
 3 petravit. cum iis, praemisso nuntio ad paternos suos-
 que amicos, cum ad fines regni pervenisset, quingenti
 4 ferme Numidae ad eum convenerunt. igitur Mauris
 inde, sicut convenerat, retro ad regem remissis, quam-
 quam aliquanto minor spe multitudo nec cum qua
 5 tantam rem adgredi satis auderet, convenerat, ratus
 agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid
 conlecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazae
 6 regulo ad Thapsum occurrit. trepidum agmen cum in
 urbem refugisset, et urbem Masinissa primo impetu
 capit et ex regni alios tradentes se recipit, alios vim
 parantes occidit; pars maxima cum ipso puero inter
 tumultum ad Syphacem, quo primum intenderant iter,
 7 pervenerunt. fama huius modicae rei in principio re-
 rum prospere actae convertit ad Masinissam Numidas,
 adfluebantque undique ex agris vicisque veteres mili-
 tes Galae et incitabant iuvenem ad recipiendum
 8 paternum regnum. numero militum aliquantum Ma-
 zaetullus superabat; nam et ipse eum exercitum, quo
 Capussam vicerat, et ex receptis post caedem regis
 aliquot habebat, et puer Lacumazes ab Syphace au-
 9 xilia ingentia adduxerat. quindecim milia peditum
 Mazaetullo, decem milia equitum erant, quibus cum
 Masinissa nequaquam tantum peditum equitumve
 habente acie conflixit. vicit tamen et veterum mili-
 tum virtus et prudentia inter Romana et Punica
 10 arma exercitati ducis; regulus cum tutore et exigua
 Masaesuliorum manu in Carthaginiensem agrum per-
 fugit. ita recuperato regno paterno Masinissa, quia
 sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem restare
 dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre pa-
 11 truele gratiam reconciliare, missis qui et puero spem

facerent, si in fidem Masinissae sese permisisset, fu-
 turum eum in eodem honore, quo apud Galam Oezalces
 quondam fuisset, et [qui] Mazaetullo praeter inpuni- 12
 tatem sua omnia cum fide restitui sponderent, ambo
 praeoptantes exilio modicam domi fortunam, omnia,
 ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus,
 ad sese perduxit.

XXXI. Hasdrubal tum forte, cum haec gereban- 1
 tur, apud Syphacem erat; qui Numidae, haud sane
 multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacu-
 mazen an Masinissam regnum Maesuliorum esset, falli 2
 eum magnopere ait, si Masinissam eisdem contentum
 fore, quibus patrem Galam aut patruum eius Oezalces,
 credat: multo maiorem indolem in eo animi ingenii-
 que esse, quam in ullo gentis eius umquam fuisset;
 saepe eum in Hispania rarae inter homines virtutis 3
 specimen dedisse sociis pariter hostibusque. et Sypha-
 cem et Carthaginienses, nisi orientem illum ignem
 oppressissent, ingenti mox incendio, cum iam nullam
 opem ferre possent, arsuros; adhuc teneras et fragi- 4
 les vires eius esse, vixdum coalescens foventis regnum.
 instando stimulandoque pervincit, ut exercitum ad
 fines Maesuliorum admoveat atque in agro, de quo 5
 saepe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed
 etiam armis certatum fuerat, tamquam haud dubie
 iuris sui, castra locet: si quis arceat, quod maxime 6
 opus sit, acie dimicaturum; sin per metum agro ee-
 datur, in medium regnum eundum; aut sine certamine
 concessuros in dicionem eius Maesulios aut nequa- 7
 quam pares futuros armis. his vocibus incitatus Sy-
 phax Masinissae bellum infert, et primo certamine
 Maesulios fundit fugatque. Masinissa cum paucis equi-
 tibus ex acie in montem — Bellum incolae vocant —
 8 perfugit. familiae aliquot cum mapalibus pecoribus-
 que suis — ea pecunia illis est — persecuti sunt
 regem; cetera Maesuliorum multitudo in dicionem Sy-
 9 phacis concessit. quem ceperant exules montem her-

bidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo erat, hominum quoque carne ac lacte vescentium
 10 abunde sufficiebat alimentis. inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, deinde aperto latrocinio infesta omnia circa esse; maxime uri Carthaginensis ager, quia et plus praedae, quam inter Numidas, et latro-
 11 cinium tutius erat. iamque adeo licenter eludebant, ut ad mare devectam praedam venderent mercatoribus appellentibus naves ad id ipsum, pluresque quam iusto saepe in bello Carthaginenses caderent caperenturque.
 12 deplorabant ea apud Syphacem Carthaginenses infensumque et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant. sed vix regium videbatur latronem vagum
 1 in montibus consecrari; XXXII. Bucar ex praefectis regis, vir acer et inpiger, ad id delectus. ei data quattuor milia peditum, duo equitum; praemiorumque ingentium spe oneratus, si caput Masinissae rettulisset aut vivum — id vero inaestimabile gaudium fore —
 2 cepisset. palatos incurioseque agentes improviso adortus, pecorum hominumque ingenti multitudine a praesidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum cum paucis in verticem montis compellit. inde prope ut iam debellato, nec praeda modo pecorum hominumque captorum missa ad regem, sed copiis etiam, ut aliquanto maioribus quam pro reliquiis belli, remissis,
 4 cum quingentis haud amplius peditibus ducentisque equitibus degressum iugis Masinissam persecutus in valle arta faucibus utrimque obsessis inclusit, ubi
 5 ingens caedes Maesuliorum facta. Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per anfractus
 6 montis ignotos sequentibus se eripuit; tenuit tamen vestigia Bucar adeptusque eum patentibus prope Clupeam urbem campis ita circumvenit, ut praeter quattuor equites omnes ad unum interfecerit. cum iis ipsum quoque Masinissam saucium prope e manibus
 7 inter tumultum amisit. in conspectu erant fugientes; ala equitum dispersa lato campo, quibusdam, ut oc-

currerent, per obliqua tendentibus, quinque hostes sequebatur. amnis ingens fugientes accepit — neque enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant equos — raptique gurgite in obliquum praelati. duobus in conspectu hostium in praerapidum
 9 gurgitem haustis ipse, perisse creditus, ac duo reliqui equites cum eo inter virgulta ulterioris ripae emergerunt. is finis Bucari sequendi fuit nec ingredi flumen auso nec habere credenti se iam, quem sequeretur. inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem
 10 rediit, missique, qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent; totaque Africa fama mortis Masinissae repens allata varie animos adfecit.

Masinissa in spelunca occulta cum herbis curaret 11 vulnus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit. ubi primum ducta cicatrix, patique posse visus
 12 iactationem, audacia ingenti perguit ire ad regnum repetendum; atque in ipso itinere haud plus quadraginta equitibus conlectis cum in Maesulios palam iam, quis esset, ferens venisset, tantum motum cum favore
 13 pristino tum gaudio insperato, quod, quem perisse crediderant, incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies sex milia peditum armatorum, quattuor equitum ad eum convenirent, iamque non in possessione
 14 modo paterni regni esset, sed etiam socios Carthaginensium populos Masaesuliorumque fines — id Syphacis regnum erat — vastaret. inde irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis opportunorum ad omnia montium consedit. XXXIII. ma-
 1 iorem igitur iam rem Syphax ratus, quam ut per praefectos ageret, cum filio iuvene — nomen Vermina erat — parte exercitus missa imperat, ut circumducto
 2 agmine in se intentum hostem ab tergo invadat. nocte profectus Vermina, qui ex occulto adgressurus erat; Syphax autem interdum aperto itinere, ut qui signis conlatis acie dimicaturus esset, movit castra. ubi tem-
 3 pus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri

poterant, et ipse leni elivo ferente ad hostem, cum
 4 per adversum montem erectam aciem ducit. Masinissa
 fiducia maxime loci, quo multo aequiore pugnaturus
 erat, et ipse derigit suos. atrox proelium et diu anceps
 fuit, loco et virtute militum Masinissam, multitudine,
 5 quae nimio maior erat, Syphacem iuvante. ea multi-
 tudo divisa, cum pars a fronte urgeret, pars ab tergo
 se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci de-
 dit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte,
 6 hinc ab tergo inclusis. itaque ceteri pedites equites-
 que caesi aut capti; ducentos ferme equites Masinissa
 circa se conglobatos divisosque turmatim in tres partes
 erumpere iubet, loco praedicto, in quem ex dissipata
 7 convenirent fuga. ipse, qua intenderat, inter media
 tela hostium evasit; duae turmae haesere; altera metu
 dedita hosti, pertinacior in repugnando telis obruta et
 8 confixa est. Verminam prope vestigiis instantem in
 alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et
 desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit;
 ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim per-
 9 venit. ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni
 paterni inter Punica Emporia gentemque Garamantum
 omne tempus usque ad C. Laeli classisque Romanae
 10 adventum in Africam consumpsit. haec animum in-
 clinant, ut cum modico potius quam cum magno prae-
 sidio equitum ad Scipionem quoque postea venisse
 Masinissam credam; quippe illa regnanti multitudo,
 haec paucitas exulis fortunae conveniens est.

1 XXXIV. Carthaginenses ala equitum cum prae-
 facto amissa, alio equitatu per novum dilectum com-
 2 parato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Has-
 drubalem subinde ac Syphacem per litteras nuntiosque,
 postremo etiam per legatos arcessunt; Hasdrubalem
 opem ferre prope circumsessae patriae iubent; Sypha-
 cem orant, ut Carthagini, ut universae Africae sub-
 3 veniat. ad Uticam tum castra Scipio, mille ferme

passus ab urbe, habebat, tralata a mari, ubi paucos
 dies stativa coniuncta classi fuerant. Hanno nequa- 4
 quam satis valido non modo ad lacessendum hostem
 sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros
 equitatu accepto, id omnium primum egit, ut per
 5 conquisitionem numerum equitum augetet; nec aliarum
 gentium aspernatus, maxime tamen Numidas — id
 longe primum equitum in Africa est genus — con-
 ducit. iam ad quattuor milia equitum habebat, cum 6
 Salaecam nomine urbem occupavit quindecim ferme
 milia ab Romanis castris. quod ubi Scipioni relatum 7
 est, „aestiva sub tectis equitatus“¹ inquit: „sint vel
 plures, dum talem ducem habeant“². eo minus sibi ces- 8
 sandum ratus, quo illi segnus rem agerent, Masinissam
 cum equitatu praemissum portis obequitare atque
 hostem ad pugnam elicere iubet; ubi omnis multitudo
 se effudisset graviorque iam in certamine esset, quam
 ut facile sustineri posset, cederet paulatim; se in tem-
 pore pugnae obventurum. tantum moratus, quantum 9
 satis temporis praegresso visum ad eliciendos hostes,
 cum Romano equitatu secutus, tegentibus tumultis, qui
 peropportune circa viae flexus oppositi erant, occultus
 processit. Masinissa ex composito nunc terrentis nunc 10
 timentis modo aut ipsis obequitabat portis aut cedendo,
 cum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad in-
 sequendum temere eliciebat. nondum omnes egressi 11
 erant, varieque dux fatigabatur alios vino et somno
 graves arma capere et frenare equos cogendo, aliis,
 ne sparsi et inconditi sine ordine, sine signis omnibus
 portis excurrerent, obsistendo. primo incaute se in 12
 vehentes Masinissa excipiebat; mox plures simul con-
 ferti porta effusi aequaverant certamen; postremo iam
 omnis equitatus proelio cum adesset, sustineri ultra
 nequiere. non tamen effusa fuga Masinissa, sed cedendo 13
 sensim impetus eorum excipiebat, donec ad tumulos
 tegentes Romanum equitatum pertraxit. inde exorti 14
 equites et ipsi integris viribus et recentibus equis

Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis se circumfudere; et Masinissa flexis subito equis in pugnam rediit. mille ferme, qui primi agminis fuerant, quibus haud facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque interfecti sunt; ceteros, ducis praecipue terribis caede, effuse fugientes per triginta milia passuum victores secuti ad duo praeterea milia equitum aut ceperunt aut occiderunt. inter eos satis constabat non minus ducentos Carthaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere illustres.

1 XXXV. Eodem forte, quo haec gesta sunt, die naves, quae praedam in Siciliam vexerant, cum com-
meatu rediere, velut ominatae ad praedam alteram
2 repetendam sese venisse. Duos eodem nomine Carthaginiensium duces duobus equestribus proeliis interfectos non omnes auctores sunt, veriti, credo, ne falleret bis relata eadem res; Coelius quidem et Valerius captum Hannonem tradunt.

3 Scipio praefectos equitesque, prout cuiusque opera fuerat, ante omnes Masinissam, insignibus donis donat;
4 et firmo praesidio Salaecae imposito ipse cum cetero exercitu profectus, non agris modo, quacumque incedebat, populatis, sed urbibus etiam quibusdam vicis-
5 que expugnatis, late fuso terrore belli, septimo die, quam profectus erat, magnam vim hominum et pecoris et omnis generis praedae trahens in castra redit gravesque iterum hostilibus spoliis naves dimittit.
6 inde omissis expeditionibus parvis populationibusque ab oppugnandam Uticam omnes belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera exsequenda
7 habiturus. simul et a classe navales socii, qua ex parte urbs mari adluitur, [simul] et terrestres exercitus ab imminente prope ipsis moenibus tumulo est
8 admotus. tormenta machinasque et advexerat secum et ex Sicilia missa cum commeatu erant et nova in armamentario, multis talium operum artificibus de industria inclusis, fiebant. Uticensibus tanta undique

mole circumsessis in Carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem, spes omnis erat; sed desiderio indigentium auxilii tardius cuncta movebantur. Hasdrubal intentissima 10 conquisitione cum ad triginta milia peditum, tria equitum confecisset, non tamen ante adventum Syphacis castra propius hostem movere est ausus. Syphax cum 11 quinquaginta milibus peditum, decem equitum advenit, confestimque motis a Carthagine castris haud procul Utica munitionibusque Romanis consedit. quo- 12 rum adventus hoc tamen momenti fecit, ut Scipio, cum quadraginta ferme dies nequiquam omnia experiens obsedisset Uticam, abscederet inde inrito incepto. et — iam enim hiems instabat — castra hiberna in 13 promunturio, quod tenui iugo continenti adhaerens in aliquantum maris spatium extenditur, communit; uno vallo et navalia castra amplectitur. iugo medio 14 legionum castris inpositis latus ad septentrionem versum subductae naves navalesque socii tenebant, meridiamam vallem ad alterum litus devexam equitatus. haec in Africa usque ad extremum autumnii gesta. 15

XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis 1 circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia ab Ti. Claudio praetore, cuius ea provincia erat, ingentem vim frumenti advexit; horreaque non solum 2 ea, quae iam facta erant, repleta, sed nova aedificata. vestimenta exercitui deerant; id mandatum Octavio, ut cum praetore ageret, si quid ex ea provincia comparari ac mitti posset. ea quoque haud segniter curata res; mille ducentae togae brevi spatio et duo- 3 decim milia tunicarum missa.

Aestate ea, qua haec in Africa gesta sunt, P. 4 Sempronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro Crotoniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio confligit. agminibus magis quam acie pugna- 5 tum est. Romani pulsi, et tumultu verius quam pugna

6 ad mille et ducenti de exercitu consulis interfecti; in
 castra trepide reditum, neque oppugnare tamen ea
 hostes ausi. ceterum silentio proximae noctis profectus
 inde consul, praemisso nuntio ad P. Licinium procon-
 sulem, ut suas legiones admoveret, copias coniunxit.
 ita duo duces, duo exercitus ad Hannibalem redierunt;
 7 nec mora dimicandi facta est, cum consuli duplicatae
 8 vires, Poeno recens victoria animos faceret, in primam
 aciem suas legiones Sempronius induxit, in subsidiis
 locatae P. Licinii legiones. consul principio pugnae
 aedem Fortunae Primigeniae vovit, si eo die hostes
 9 fudisset; composque eius voti fuit. fusi ac fugati Poeni,
 supra quattuor milia armatorum caesa, paulo minus
 trecenti vivi capti et equi quadraginta et undecim
 militaria signa. percussus adverso proelio Hannibal
 Crotonem exercitum reduxit.

10 Eodem tempore M. Cornelius consul in altera
 parte Italiae non tam armis quam iudiciorum terrore
 Etruriam continuit, totam ferme ad Magonem ac per
 11 eum ad spem novandi res versam. eas quaestiones
 ex senatus consulto minime ambitiose habuit; multi-
 que nobiles Etrusci, qui aut ipsi ierant aut miserant
 ad Magonem de populorum suorum defectione, primo
 12 praesentes erant condemnati; postea conscientia sibi-
 met ipsi exilium consciscentes, cum absentes damna-
 ti essent, corporibus subtractis bona tantum, quae pu-
 blicari poterant, pigneranda poenae praebabant.

1 XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus
 agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Clau-
 dius senatum recitaverunt. princeps iterum lectus
 Q. Fabius Maximus; notati septem, nemo tamen, qui
 2 sella curuli sedisset. sarta tecta acriter et cum summa
 fide exegerunt; viam e foro Bovario [et] ad Veneris
 circa foros publicos et aedem Matris Magnae in Pa-
 latio faciendam locaverunt. vectigal etiam novum ex
 3 salaria annona statuerunt. sextante sal et Romae et
 per totam Italiam erat. Romae pretio eodem, pluris

in foris et conciliabulis, et alio alibi pretio praeben-
 dum locaverunt. id vectigal commentum alterum ex 4
 censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo
 iudicio quondam damnatus esset; et in pretio salis
 maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat,
 credebant. inde Salinatori Livio inditum cognomen. 5
 lustrum conditum serius, quia per provincias dimise-
 runt censores, ut civium Romanorum in exercitibus,
 quantus ubique esset, referretur numerus. censa cum 6
 iis ducenta decem quattuor milia hominum. condidit
 lustrum C. Claudius Nero. duodecim deinde colonia- 7
 rum, quod numquam antea factum erat, deferentibus
 ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt,
 ut, quantum numero militum, quantum pecunia va- 8
 lerent, in publicis tabulis monumenta extarent. equi-
 tum deinde census agi coeptus est; et ambo forte
 censores equum publicum habebant. cum ad tribum
 Polliam ventum est, in qua M. Livi nomen erat, et
 praeco cunctaretur citare ipsum censorem, „cita“ in- 9
 quit Nero „M. Livium“; et sive ex residua veteri si-
 multate sive intempestiva iactatione severitatis infla-
 tus M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus,
 equum vendere iussit. item M. Livius, cum ad tribum 10
 Arniensem et nomen conlegae ventum est, vendere
 equum C. Claudium iussit duarum rerum causa, unius,
 quod falsum adversus se testimonium dixisset, alterius,
 quod non sincera fide secum in gratiam redisset.
 aequae foedum certamen inquinandi famam alterius 11
 cum suae famae damno factum est exitu censurae.
 cum in leges iurasset C. Claudius et in aerarium 12
 escendisset, inter nomina eorum, quos aerarios relin-
 quebat, dedit conlegae nomen. deinde M. Livius in 13
 aerarium venit et praeter Maeciam tribum, quae se
 neque condemnasset neque condemnatum aut consu-
 lem aut censorem fecisset, populum Romanum omnem,
 quattuor et triginta tribus, aerarios reliquit, quod et 14
 innocentem se condemnasset et condemnatum con-

sulem et censorem fecissent, neque infitriari possent aut iudicio semel aut comitiis bis ab se peccatum esse: inter quattuor et triginta tribus et C. Claudium
 15 aerarium fore; quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relinquendi, C. Claudium nominatim se
 16 inter aerarios fuisse relicturum. prævum certamen notarum inter censores; castigatio inconstantiae populi
 17 censoria et gravitate temporum illorum digna. in invidia censores cum essent, crescendi ex iis ratus esse occasionem Cn. Baebius tribunus plebis diem ad populum utrisque dixit. ea res consensu patrum discussa est, ne postea obnoxia populari aerae censura esset.

1 XXXVIII. Eadem aestate in Bruttiiis Clamptia a consule vi capta, Consentia et Pandosia et ignobiles
 2 aliae civitates voluntate in dicionem venerunt. et cum comitiorum iam adpeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria, ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit.
 3 is consules Cn. Servilium Caepionem et C. Servilium
 4 Geminum creavit. inde praetoria comitia habita. creati P. Cornelius Lentulus, P. Quinctilius Varus, P. Aelius
 5 Paetus, P. Villius Tappulus: hi duo cum aediles plebis essent, praetores creati sunt. consul comitiis perfectis ad exercitum in Etruriam redit.

6 Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suffecti: Ti. Veturius Philo flamen Martialis in locum M. Aemili Regilli, qui priore anno mortuus erat,
 7 creatus inauguratusque; in M. Pomponi Mathonis auguris et decemviri locum creati decemvir M. Aurelius Cotta, angur Ti. Sempronius Gracchus admodum adulescens, quod tum perrarum in mandandis sacerdotiis
 8 erat. quadrigae aureae eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus C. Livio et M. Servilio Gemino, et ludi Romani biduum instaurati, item per biduum plebei ab aedilibus P. Aelio, P. Villio. et Iovis epulum fuit ludorum causa.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER XXX.

PERIOCHA LIBRI XXX.

Scipio in Africa Carthaginenses et eundem Syphacem Numidiaem regem Hasdrubalemque pluribus proeliis vicit adiuvante Masinissa; hostium castra expugnavit, in quibus quadraginta milia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Laelium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonisbam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit et nuptiis factis uxorem habuit. castigatus a Scipione venenum ei misit, quo illa hausto decessit. effectumque multis Scipionis victoriis, ut Carthaginenses in desperationem acti in auxilium publicae salutis Hannibalem revocarent. itaque anno sexto decimo Italia decedens in Africam traiecit temptavitque per colloquium pacem cum Scipione componere, et cum de conditionibus pacis non convenisset, acie victus est. pax Carthaginensibus petentibus data est. Hannibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sua detraxit; excusata deinde temeritate facti ipse pacem suasit. Masinissae regnum restitutum est. reversus in urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pilleatus secutus est. Scipio Africanus — incertum militari prius favore an populari aera ita cognominatus sit — primus certe hic imperator victae a se nomine gentis nobilitatus est. Mago, bello qui in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, cum in Africam per legatos revocatus reverteretur, ex vulnere mortuus est.

I. Cn. Servilius et C. Servilius consules — sextus
 decimus is annus belli Punici erat — cum de re publica belloque et provinciis ad senatum rettulissent, censuerunt patres, ut consules inter se compararent

sortirenturve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter
 3 Etruriam ac Ligures provinciam haberet; cui Bruttii
 evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet; P. Sem-
 pronius — ei quoque enim pro consule imperium in
 4 annum prorogabatur — P. Licinio succederet. is Ro-
 mam reverteretur, bello quoque bonus habitus ad ce-
 tera, quibus nemo ea tempestate instructor civis
 5 habebatur, congestis omnibus humanis ab natura for-
 tunaque bonis. nobilis idem ac dives erat; forma
 viribusque corporis excellebat; facundissimus habebatur
 seu causa oranda, seu in senatu et ad populum sua-
 dendum ac dissuadendum locus esset; iuris pontificii peri-
 6 tissimus; super haec bellicae quoque laudis consulatus
 compotem fecerat, quod in Bruttii provincia, idem in
 7 Etruria ac Liguribus decretum: M. Cornelius novo
 consuli tradere exercitum iussus; ipse prorogato im-
 perio Galliam provinciam obtineret. cum legionibus
 8 iis, quas L. Scribonius priore anno habuisset. sortiti
 deinde provincias: Caepioni Bruttii, Servilio Gemino
 Etruria evenit. tum praetorum provinciae in sortem
 9 coniectae: iuris dictionem urbanam Paetus Aelius,
 Sardiniam P. Lentulus, Siciliam P. Villius, Ariminum
 cum duabus legionibus — sub Sp. Lucretio eae fuerant
 10 — Quinctilius Varus est sortitus. et Lucretio proro-
 gatum imperium, ut Genuam oppidum a Magone
 Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non temporis,
 sed rei gerendae fine, donec debellatum in Africa
 11 foret, prorogatum imperium est, decretumque, ut sup-
 plicatio fieret, quod is in Africam provinciam traie-
 cisset, ut ea res salutaris populo Romano ipsique
 1 duci atque exercitui esset. II. In Siciliam tria milia
 militum sunt scripta, et quia, quod roboris ea provincia
 habuerat, in Africam transvectum fuerat, et quia, ne
 qua classis ex Africa traiceret, quadraginta navibus
 2 custodiri placuerat Siciliae maritumam oram. tredecim
 novas naves Villius secum in Siciliam duxit; ceterae
 3 in Sicilia veteres reffectae. huic classi M. Pomponius,

prioris anni praetor, prorogato imperio praepositus
 novos milites ex Italia advectos in naves imposuit.
 parem navium numerum Cn. Octavio, praetori item 4
 prioris anni, cum pari iure imperii ad tuendam Sar-
 diniae oram patres decreverunt; Lentulus praetor duo
 milia militum dare in naves iussus. et Italiae ora, 5
 quia incertum erat, quo missuri classem Carthagi-
 nienses forent — videbantur autem, quidquid nudatum
 praesidiis esset, petituri — M. Marcio, praetori prioris
 anni, cum totidem navibus tuenda data est. tria milia 6
 militum in eam classem ex decreto patrum consules
 scripserunt et duas legiones urbanas ad incerta belli.
 Hispaniae cum exercitibus imperioque veteribus im- 7
 peratoribus, L. Lentulo et L. Manlio Acidino, decretae.
 viginti omnino legionibus et centum sexaginta navibus
 longis res Romana eo anno gesta.

Praetores in provincias ire inssi. consulibus im- 8
 peratum, ut, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos
 magnos facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator
 in quintum annum vovisset, si eodem statu res pu- 9
 blica staret. et novas religiones excitabant in animis
 hominum prodigia ex pluribus locis nuntiata. aurum
 in Capitolio corvi non lacerasse tantum rostris crediti
 sed etiam edisse; mures Antii coronam auream adro- 10
 sere; circa Capuam omnem agrum locustarum vis
 ingens, ita ut, unde advenissent, parum constaret,
 complevit. eculeus Reate cum quinque pedibus natus; 11
 Anagninae sparsi primum ignes in caelo, dein fax in-
 gens arsit; Frusinone arcus solem tenui linea am- 12
 plexus est, circulum deinde ipsum maior solis orbis
 extrinsecus inclusit; Arpini terra campestri agro in
 ingentem sinum consedit. consulum alteri primam 13
 hostiam immolanti caput iocineris defuit. ea prodigia
 maioribus hostiis procurata; editi a collegio ponti-
 ficum dei, quibus sacrificaretur.

III. His transactis consules praetoresque in pro- 1
 vincias profecti. omnibus tamen, velut eam sortitis,

Africae cura erat, seu quia ibi summam rerum belli-
 2 que verti cernebant seu ut Scipioni gratificarentur, in
 quem tum omnis versa civitas erat. itaque non ex
 Sardinia tantum, sicut ante dictum est, sed ex Sicilia
 quoque et Hispania vestimenta frumentumque, et arma
 3 etiam ex Sicilia et omne genus commeatus eo
 portabantur. nec Scipio ullo tempore hiemis belli
 opera remiserat, quae multa simul undique eum circum-
 stabant: Uticam obsidebat; castra in conspectu
 4 Hasdrubalis erant; Carthaginienses deduxerant naves,
 classem paratam instructamque ad commeatus inter-
 cipiendos habebant. Inter haec ne Syphacis quidem
 reconciliandi curam ex animo miserat, si forte iam
 satias amoris in uxore ex multa copia eum cepisset.
 5 ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus con-
 ditiones, ut Romani Africa, Poeni Italia excederent,
 quam, si bellaretur, spes ulla desciturum adferebatur.
 6 haec per nuntios acta magis equidem crediderim —
 et ita pars maior auctores sunt — quam ipsum Sy-
 phacem, ut Antias Valerius prodit, in castra Romana
 7 ad colloquium venisse, primo eas condiciones impe-
 rator Romanus vix auribus admisit; postea, ut causa
 probabilis suis commeandi foret in castra hostium,
 mollius eadem illa abnuere ac spem facere saepius
 ultro citroque agitantibus rem conventuram.
 8 Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere
 ex agris materia exaedificata, lignea ferme tota erant.
 9 Numidae praecipue harundine textis storeaque pars
 maxima tectis passim nullo ordine, quidam, ut sine
 imperio occupatis locis, extra fossam etiam vallumque
 10 habitabant. haec relata Scipioni spem fecerant castra
 hostium per occasionem incendendi.
 1 IV. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, ca-
 lonum loco primos ordines spectatae virtutis atque
 2 prudentiae servili habitu mittebat, qui, dum in con-
 loquio legati essent, vagi per castra, alius alia aditus
 exitusque omnes, situm formamque et universorum

castrorum et partium, qua Poeni, qua Numidae habe-
 rent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia
 castra esset, specularentur moremque simul noscerent
 3 stationum vigiliarumque, nocte an interdiu opportu-
 niores insidiantibus essent; et inter crebra conloquia alii
 atque alii de industria, quo pluribus omnia nota essent,
 mittebantur. cum saepius agitata res certiores spem
 4 pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum
 faceret, legati Romani vetitos se reverti ad impera-
 torem aiunt, nisi certum responsum detur: proinde,
 5 seu ipsi staret iam sententia, *promeret*, seu consulendus
 Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret;
 tempus esse aut pacem componi aut bellum naviter
 6 geri. dum consulitur Hasdrubal ab Syphace, ab Has-
 drubale Carthaginienses, et speculatores omnia visendi
 et Scipio ad comparanda ea, quae in rem erant, tem-
 7 pus habuit. et ex mentione ac spe pacis negligentia,
 ut fit, apud Poenos Numidamque orta cavendi, ne
 8 quid hostile interim paterentur. tandem relatum
 responsum quibusdam, quia nimis cupere Romanus pa-
 cem videbatur, iniquis per occasionem adiectis; quae
 peropportune cupienti tollere indutias Scipioni causam
 9 praebuere. ac nuntio regis, cum relaturum se ad con-
 siliium dixisset, postero die respondit se uno frustra
 tendente nulli alii pacem placuisse; renuntiaret igitur
 nullam aliam spem pacis quam relictis Carthaginien-
 10 sibus Syphaci cum Romanis esse. ita tollit indutias,
 ut libera fide incepta exsequeretur; deductisque navi-
 bus — et iam veris principium erat — machinas tor-
 mentaque, velut a mari adgressurus Uticam, imponit,
 et duo milia militum ad capiendum quem antea te-
 11 nuerat tumulum super Uticam mittit, simul ut ab eo,
 quod parabat, in alterius rei curam converteret ho-
 stium animos, simul ne qua, cum ipse ad Syphacem
 12 Hasdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et
 impetus in castra sua relicta cum levi praesidio fieret.
 V. His praeparatis advocatoque consilio et dicere 1

exploratoribus iussis, quae conperta adferrent, Masinissaque, cui omnia hostium nota erant, postremo ipse, quid pararet in proximam noctem, proponit; tribunis edicit, ut, ubi praetorio dimisso signa conuissent, extemplo educerent castris legiones. ita ut imperauerat signa sub occasum solis efferri sunt coepta. ad primam ferme vigiliam agmen explicauerunt; media nocte — septem enim milia itineris erant — modico gradu ad castra hostium peruentum est. ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissamque ac Numidas adtribuit et castra Syphacis invadere ignesque conicere iubet. singulos deinde separatim Laelium ac Masinissam deductos obtestatur, ut, quantum nox providentiae adimat, tantum diligentia expleant curaque; se Hasdrubalem Punicaque castra adgressurum; ceterum non ante coepturum, quam ignem in regni castris conspexisset. neque ea res morata diu est; nam ut proximis casis iniectus ignis haesit, extemplo proxima quaeque et deinceps continua amplexus totis se passim dissipavit castris. et trepidatio quidem, quantam necesse erat in nocturno effuso tam late incendio, orta est; ceterum fortuitum, non hostilem ac bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium effusi in armatos incidere hostes, maxime Numidas ab Masinissa notitia regionum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma; multi in praecipiti fuga ruentes super alios alii in angustiis portarum obtriti sunt. VI. relucentem flammam primo vigiles Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu cum conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi sua sponte incendium ortum, et clamor inter caedem et vulnera sublatus, an ex trepidatione nocturna esset, confusis sensum veri adimebat. igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat, ea modo, quae restinguendo igni fo-

rent, portantes, in agmen Romanum ruebant. quibus caesis omnibus praeterquam hostili odio, etiam ne quis nuntius refugeret, extemplo Scipio neglectas ut in tali tumultu portas invadit; ignibusque in proxima tecta coniectis effusa flamma primo velut sparsa pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno repente omnia incendio hausit. ambusti homines iumentaque foeda primum fuga, dein strage obstruebant itinera portarum; quos non oppresserat ignis, ferro absumpti; binaque castra clade una deleta. duces tamen ambo et ex tot milibus armatorum duo milia peditum et quingenti equites semerme, magna pars saucii adflatique incendio effugerunt. caesa aut hausta flammis ad quadraginta milia hominum sunt, capta supra quinque milia, multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatores; signa militaria centum septuaginta quattuor, equi Numidici supra duo milia septingenti; elephantum sex capti, octo ferro flammaque absumpti. magna vis armorum capta; ea omnia imperator Volcano sacrata incendit.

VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam petierat, eoque omnes, qui supererant, vestigia ducis sequentes se contulerant; metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe excessit. mox eodem patentibus portis Romani accepti; nec quicquam hostile, quia voluntate concesserant in dicionem, factum. duae subinde urbes captae direptaeque; ea praeda et quae castris incensis ex igne rapta erat militi concessa est. Syphax octo milium ferme inde spatio loco munito consedit; Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid per metum ex recenti clade mollius consulereetur. quo tantus primo terror est adlatus, ut omissa Utica Carthaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum. senatum itaque sufetes, quod velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt. ibi tribus *sententiis certatum est*; una de pace legatos ad Scipionem decernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitibili bello

patriam revocabat, tertia Romanae in adversis rebus
 7 constantiae erat: reparandum exercitum Syphacemque
 hortandum, ne bello absisteret, censebat. haec senten-
 8 tia, quia Hasdrubal praesens Barcinæque omnes fac-
 tionis bellum malebant, vicit. inde dilectus in urbe
 agrisque haberi coeptus, et ad Syphacem legati missi,
 summa ope et ipsum reparantem bellum, cum uxor
 non iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad ani-
 9 mum amantis, sed precibus et misericordia valuisset,
 plena lacrimarum obtestans, ne patrem suum patriam-
 que proderet isdemque flammis Carthaginem, quibus
 10 castra conflagrassent, absumi sineret. spem quoque
 opportune oblatam adferebant legati: quattuor milia
 Celtiberorum circa urbem nomine Obbam, ab con-
 quisitoribus suis conducta in Hispania, egregiae iuven-
 tutis, sibi occurrisse, et Hasdrubalem prope diem ad-
 11 fore cum manu haudquaquam contemnenda. igitur
 non benigne modo legatis respondit, sed ostendit
 etiam multitudinem agrestium Numidarum, quibus per
 eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuven-
 12 tutem adfirmat ex regno exciturum; scire incendio,
 non proelio cladem acceptam; eum bello inferiorem
 13 esse, qui armis vincatur. haec legatis responsa; et
 post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias
 iunxerunt. is omnis exercitus fuit triginta ferme mi-
 lium armatorum.

1 VIII. Scipionem, velut iam debellato, quod ad
 Syphacem Carthaginensesque attineret, Uticae oppu-
 gnandae intentum, iamque machinas admoventem
 2 muris avertit fama redintegrati belli; modicisque prae-
 sidiis ad speciem modo obsidionis terra marique re-
 lictis ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit.
 3 primo in tumulto quattuor milia ferme distante ab
 castris regniis consedit; postero die cum equitatu in
 Magnos — ita vocant — campos subiectos ei tumulto
 degressus succedendo ad stationes hostium lacessendo-
 4 que levibus proeliis diem absumpsit. et per insequens

biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in
 vicem nihil dictu satis dignum fecerunt; quarto die 5
 in aciem utrimque descensum est. Romanus principes
 post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios
 constituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab
 laevo Numidas Masinissamque opposuit. Syphax Has- 6
 drubalque Numidis adversus Italicum equitatum, Car-
 thaginiensibus contra Masinissam locatis Celtiberos in
 mediam aciem adversus signa legionum acceperunt. ita 7
 instructi concurrunt. primo impetu simul utraque cor-
 nua, et Numidae et Carthaginenses, pulsati; nam neque
 Numidae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum
 neque Carthaginenses, et ipse novus miles, Masinis-
 sam recenti super cetera victoria terribilem sustinere.
 nudata utrimque cornibus Celtiberum acies stabat, 8
 quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis,
 neque spes veniae ab Scipione erat, quem bene meri-
 tum de se et gente sua mercennariis armis oppugna-
 tum in Africam venissent. igitur circumfusus undique 9
 hostibus alii super alios cadentes obstinate moriebantur;
 omnibusque in eos versis aliquantum ad fugam
 temporis Syphax et Hasdrubal praeceperunt. fatigatos
 caede diutius quam pugna victores nox oppressit.

IX. Postero die Scipio Laelium Masinissamque 1
 cum omni Romano et Numidico equitatu expeditis-
 que militum ad persequendos Syphacem atque Has-
 drubalem mittit; ipse cum robore exercitus urbes 2
 circa, quae omnes Carthaginensium dicionis erant,
 partim spe, partim metu, partim vi subigit. Cartha- 3
 gini erat quidem ingens terror, et circumferentem
 arma Scipionem omnibus finitimis raptim perdomitis
 ipsam Carthaginem repente adgressurum credebant.
 itaque et muri reficiebantur propugnaculisque arma- 4
 bantur, et pro se quisque, quae diutinae obsidionis
 tolerandae sunt, ex agris convehabat. rara mentio est 5
 pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem arcessen-
 dum mittendorum; pars maxima classem, quae ad 6

commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad opprimendam stationem navium ad Uticam incaute agentem: forsitan etiam navalia castra, relicta cum 7 levi praesidio, oppressuros. in hoc consilium maxime inclinant; legatos tamen ad Hannibalem mittendos censent: quippe classi ut felicissime gerantur res, 8 parte aliqua levare Uticae obsidionem; Carthaginem ipsam qui taceatur, neque imperatorem alium quam Hannibalem neque exercitum alium quam Hannibalis 9 superesse. deductae ergo postero die naves simul et legati in Italiam profecti; raptimque omnia stimulante fortuna agebantur; et in quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium rebatur.

10 Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exercitum trahens, captivis aliisque praeda in vetera castra ad Uticam missis, iam in Carthaginem intentus occu- 11 pat relictum fuga custodum Tyneta. abest ab Carthagine quindecim milia ferme passuum locus cum operi- 12 bus tum suapte natura tutus et qui et ab Carthagine conspici et praebere ipse prospectum cum ad urbem 1 tum ad circumfusum mare urbi possit. X. Inde, cum maxime vallum Romani iacerent, inspecta classis 2 hostium est Uticam a Carthagine petens. igitur omisso opere pronuntiatum iter, signaque raptim ferri sunt coepta, ne naves in terram et obsidionem versae ac 3 minime navali proelio aptae opprimerentur. qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae et armatae classi naves tormenta machinasque portantes et aut in onerariarum usum versae aut ita adpulsae 4 possent? itaque Scipio, postquam eo ventum est, contra quam in navali certamine solet, rostratis, quae praesidio aliis esse poterant, in postremam aciem receptis 5 prope terram, onerariarum quadruplicem ordinem promuro adversus hostem opposuit, easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antemnisque de nave in navem traiectis ac validis funibus

velut uno inter se vinculo inligatis comprehendit tabulas- 6 que superinstravit, ut pervium in totum navium ordinem esset, et sub ipsis pontibus intervalia fecit, qua 7 procurrere speculatoriae naves in hostem ac tuto recipi possent. his raptim pro tempore instructis mille 7 ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur, telorum maxime missilium, ut quamvis longo certamini 8 sufficerent, vis ingens congeritur. ita parati atque intenti hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, 8 qui, si maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppressissent, percussi terrestribus 9 cladibus atque inde ne mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni navigatione absumpto sub occasum solis in portum — Rusucmona Afri vocant — classem adpulere; postero die sub ortum solis 10 instruxere ab alto naves velut ad iustum proelium navale et tamquam exituris contra Romanis. cum diu 11 stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum demum onerarias adgrediuntur. erat res 12 minime certamini navali similis, proxime speciem muros oppugnantium navium. altitudine aliquantum 13 onerariae superabant; ex rostratis Poeni vana pleraque, utpote supino iactu, tela in locum superiorem mittebant; gravior ac pondere ipso libratiore superne ex onerariis ictus erat. speculatoriae naves ac levia 14 alia navigia, quae sub constratis pontium per intervalia excurrerant, primo ipsae tantum impetu ac magnitudine rostratarum obruebantur; deinde [et] 15 pugnatoribus quoque incommodae erant, quod permixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela cogebant metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. postremo 16 asseres ferreo unco praefixi — harpagones vocant — ex Punicis navibus inici in Romanas coepta. quos cum 17 neque ipsos neque catenas, quibus suspensi iniciabantur, incidere possent, ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam haerentem unco traheret, scindi videres vincula, quibus aliis innexa erat, seriem etiam 18

19 simul plurium navium trahi. hoc maxime modo lace-
 rati *primi* quidem ordinis pontes, et vix transiliendi
 in secundum ordinem navium spatium propugnatori-
 20 bus datum est. sexaginta ferme onerariae puppibus
 abstractae Carthaginem sunt: maior quam pro re
 laetitia, sed eo gratior, quod inter adsiduas clades ac
 lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium
 21 adfulserat cum eo, ut appareret haud procul exitio
 fuisse Romanam classem, ni cessatum a praefectis
 suarum navium foret et Scipio in tempore subvenisset.

1 XI. Per eosdem forte dies cum Laelius et Masi-
 nissa quinto decimo ferme die in Numidiam per-
 venissent, Maesulii, regnum paternum Masinissae, laeti
 2 ut ad regem diu desideratum concessere. Syphax pul-
 sis inde praefectis praesidiisque suis veterem se con-
 3 tinebat regno, neutiquam quieturus. stimulabat aegrum
 amore uxor socerque, et ita viris equisque abundabat,
 ut subiectae oculis regni per multos florentis annos
 vires etiam minus barbaro atque inpotenti animo
 4 spiritus possent facere. igitur omnibus, qui bello apti
 erant, in unum coactis equos, arma, tela dividit;
 equites in turmas, pedites in cohortes, sicut quondam
 5 ab Romanis centurionibus didicerat, distribuit. exer-
 citu haud minore, quam quem prius habuerat, cete-
 rum omni prope novo atque incondito, ire ad hostes
 6 pergit. et castris in propinquo positis primo pauci
 equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi,
 dein iaculis summoti recurrere ad suos; inde excur-
 siones in vicem fieri et, cum pulsos indignatio ac-
 7 cenderet, plures subire, quod inritamentum certaminum
 equestrium est, cum aut vincentibus spes aut pulsus
 8 ira adgregat suos. ita tum a paucis proelio accenso
 omnem utrimque postremo equitatum certaminis stu-
 dium effudit. ac dum sincerum equestre proelium erat,
 multitudo Masaesuliorum, ingentia agmina Syphace
 9 emittente, sustineri vix poterat; deinde, ut pedes Ro-
 manus repentino per turmas suas viam dantes inter-

cursum stabilem aciem fecit absterruitque effuse inve-
 hentem sese hostem, primo barbari segnius permittere
 equos, dein stare ac prope *stupere* turbati novo genere 10
 pugnae, postremo non pediti solum cedere, sed ne
 equitem quidem sustinere peditis praesidio audentem.
 iam signa quoque legionum adpropinquabant. tum 11
 vero Masaesulii non modo primum impetum sed ne
 conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt:
 tantum seu memoria priorum cladum seu praesens
 terror valuit. XII. ibi Syphax, dum obequitat hostium 1
 turmis, si pudore, si periculo suo fugam sistere pos-
 set, equo graviter icto effusus opprimitur capiturque
 et vivus, laetum ante omnes Masinissae praebiturus 2
 spectaculum, ad Laelium pertrahitur.

Cirta caput regni Syphacis erat, eoque se ingens 3
 vis hominum ex fuga contulerat. caedes in eo proelio 4
 minor quam victoria fuit, quia equestri tantummodo
 proelio certatum fuerat. non plus quinque milia oc- 5
 cisa, minus dimidium eius hominum captum est im-
 petu in castro facto, quo percussa rege amisso multi- 6
 tudo se contulerat. Masinissa sibi quidem dicere nihil
 esse in praesentia pulchrius quam victorem recupera-
 tum tanto post intervallo patrium invisere regnum;
 sed tam secundis quam adversis rebus non dari spa- 7
 tium ad cessandum. si se Laelius cum equitatu vin-
 ctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida
 omnia metu se oppressurum; Laelium cum peditibus 8
 subsequi modicis itineribus posse. adsistente Laelio
 praegressus Cirtam evocari ad conloquium principes
 Cirtensium iubet. sed apud ignaros regis casus nec,
 quae acta essent, promendo nec minis nec suadendo
 ante valuit, quam rex vinetus in conspectum datus 9
 est. tum ad spectaculum tam foedum comploratio
 orta, et partim pavore moenia sunt deserta, partim
 repentino consensu gratiam apud victorem quae-
 rentium patefactae portae. et Masinissa praesidio 10
 circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui

fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato vadit equo.

- 11 Intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit; et cum in medio agmine armatorum Masinissam insignem cum armis tum cetero habitu conspexisset, regem esse, id quod erat, rata, genibus advoluta eius: „omnia quidem ut posses“ inquit „in nobis, di dederunt virtusque et felicitas tua; sed si captivae apud dominum vitae necisque suae vocem supplicem mittere licet, si 13 genua, si victricem attingere dexteram, precor quae-soque per maiestatem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per huiusce regiae 14 deos, qui te melioribus ominibus accipiant, quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplicis des, ut ipse, quodcumque fert animus, de captiva tua statuas neque me in cuiusquam Romani superbum et erudele 15 arbitrium venire sinas: si nihil aliud quam Syphacis uxor fuisset, tamen Numidae atque in eadem mecum Africa geniti quam alienigenae et externi fidem experiri mallet; quid Carthaginensi ab Romano, quid filiae Hasdrubalis timendum sit, vides. si nulla re alia potes, morte me ut vindices ab Romanorum arbitrio, oro obtestorque“. forma erat insignis et florentissima aetas; itaque cum modo *genua modo* dextram amplectens in id, ne cui Romano traderetur, fidem exposceret, propiusque blanditias iam oratio esset 18 quam preces, non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris, sed, ut est genus Numidarum in Venerem praeceps, amore captivae victor captus, data dextra in id, quod petebatur, obligandae fidei in regiam concedit. institit deinde reputare secum ipse, quem ad modum promissi fidem praestaret. quod cum expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum diem parari repente iubet, ne quid relinqueret integri

aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam, quae Masinissae iam nupta foret. factis nuptiis 21 supervenit Laelius, et adeo non dissimulavit improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris captivis detractam eam *lecto* geniali mittere ad Scipionem conatus sit. victus deinde precibus Masinissae orantis, ut arbitrium, utrius regum duorum fortunae accessio Sophoniba esset, ad Scipionem reiceret, misso Syphace et captivis ceteras urbes Numidiae, quae praesidiis regis tenebantur, adiuvante Masinissa recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci cum esset nuntiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. praecedebat ipse vincetus, sequebatur 2 grex nobilium Numidarum. tum quantum quisque plurimum poterat, magnitudini Syphacis famaeque gentis victoriam suam augendo addebat: illum esse 3 regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, Romanus Carthaginensisque, ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam, 4 relicta provincia Hispania exercituque, duabus quinqueremibus in Africam navigaverit, Hasdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit. habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores Poenum Romanumque. sicut ab dis immortalibus pars 6 utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrimque pariter amicitiam petitam. iam tantas habuisse opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis raptis viventis, tegetetur. his sermonibus circumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus. movit et Scipionem cum fortuna pristina viri praesenti fortunae conlata, tum recordatio hospitii dextraeque datae et foederis publice ac privatim iuncti. eadem haec et Syphaci animum dederunt 9 in adloquendo victore. nam cum Scipio, quid sibi vo-

luisset, quaereret, qui non societatem solum abnuisset
 10 Romanam, sed ultro bellum intulisset, tum ille pec-
 casse quidem sese atque insanisse fatebatur, sed non
 tum demum, cum arma adversus populum Romanum
 11 cepisset; exitum sui furoris eum fuisse, non princi-
 pium; tum se insanisse, tum hospitia privata et pu-
 blica foedera omnia ex animo eiecisse, cum Cartha-
 12 giniensem matronam domum acceperit. illis nuptialibus
 facibus regiam conflagrasse suam, illam furiam pe-
 stemque omnibus delementis animum suum aver-
 tisse atque alienasse nec conquiesse, donec ipsa mani-
 13 bus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque
 amicum induerit. perditio tamen atque afflicto sibi
 hoc in miseriis solacii esse, quod in omnium hominum
 inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem
 14 ac furiam transisse videat. neque prudentiorem neque
 constantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam
 inventa incautiorem; certe stultius illum atque intem-
 perantius eam quam se duxisse.

1 XIV. Haec non hostili modo odio, sed amoris
 etiam stimulis, amatam apud aemulum cernens, cum
 dixisset, non medioeri cura Scipionis animum pepulit.
 2 et fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae
 neque consulto neque expectato Laelio faciebant tam-
 que praeceps festinatio, ut, quo die captam hostem
 vidisset, eodem matrimonio iunctam acciperet et ad
 3 penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. et eo
 foediora haec videbantur Scipioni, quod ipsum in His-
 pania iuvenem nullius forma pepulerat captivae. haec
 secum volutanti Laelius ac Masinissa supervenerunt.
 quos cum pariter ambo et benigno vultu excepisset
 et egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset,
 4 abductum in secretum Masinissam sic adloquitur:
 „aliqua te, Masinissa, existimo intuentem in me bona
 et principio in Hispania ad iungendam mecum ami-
 citiam venisse et postea in Africa te ipsum spesque
 5 omnes tuas in fidem meam commisisse. atqui nulla

earum virtus est, propter quas tibi adpetendus visus
 sim, qua ego aequae ac temperantiae et continentiae
 libidinum gloriatus fuerim. hanc te quoque ad ceteras
 6 tuas eximias virtutes, Masinissa, adiecisse velim. non
 est, non — mihi crede — tantum ab hostibus arma-
 tis aetati nostrae periculi, quantum ab circumfuis
 undique voluptatibus. qui eas temperantiae sua frena-
 7 vit ac domuit, multo maius decus maioremque victo-
 riam sibi peperit, quam nos Syphace victo habemus.
 quae me absente strenue ac fortiter fecisti, libenter
 et commemoravi et memini; cetera te ipsum tecum
 8 reputare quam me dicente erubescere malo. Syphax
 populi Romani auspiciis victus captusque est. itaque
 9 ipse, coniunx, regnum, ager, oppida, homines, qui in-
 colunt, quidquid denique Syphacis fuit praeda populi
 Romani est, et regem coniugemque eius, etiamsi non
 10 civis Carthaginensis esset, etiamsi non patrem eius
 imperatorem hostium videremus, Romam oporteret
 mitti, ac senatus populi Romani de ea iudicium
 atque arbitrium esse, quae regem socium nobis alie-
 nasse atque in arma egisse praecipitem dicatur. vince
 11 animum; cave deformes multa bona uno vitio et tot
 meritorum gratiam maiore culpa, quam causa culpae
 est, conrumpas.“

XV. Masinissae haec audienti non rubor solum
 1 suffusus, sed lacrimae etiam obortae; et cum se qui-
 dem in potestate futurum imperatoris dixisset orasset-
 que eum, ut, quantum res sineret, fidei suae temere
 obstrictae consuleret — promisisse enim se in nullius
 2 potestatem eam traditurum —, ex praetorio in ta-
 bernaculum suum confusus concessit. ibi arbitris re-
 3 motis cum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab
 circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquan-
 tum temporis consumpsisset, ingenti ad postremum
 4 edito gemitu fidem e servis vocat, sub cuius custodia
 regio more ad incerta fortunae venenum erat, et mix-
 tum in poculo ferre ad Sophonibam iubet ac simul
 5

nuntiare Masinissam libenter primam ei fidem praestaturum fuisse, quam vir uxori debuerit; quoniam eius arbitrium, qui possint, adimant, secundam fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum veniat. 6 memor patris imperatoris patriaeque et duorum regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret. hunc nuntium ac simul venenum ferens minister cum ad Sophonibam venisset, „accipio“ inquit „nuptiale munus, nec ingratum, si nihil maius vir uxori praestare potuit. hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse, 8 si non in funere meo nupsissem.“ non locuta est ferocius quam acceptum poculum nullo trepidationis signo dato inpavide hausit. quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid aeger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum eum extemplo nunc solatur nunc, 10 quod temeritatem temeritate alia luerit tristioremq; rem, quam necesse fuerit, fecerit, leniter castigat. 11 postero die, ut a praesenti motu averteret animum eius, in tribunal escendit et contionem advocari iussit. ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque ornatum laudibus, aurea corona, aurea patera, sella curuli et scipione eburneo, toga picta et palmata 12 tunica donat. addit verbis honorem: neque magnificentius quicquam triumpho apud Romanos neque triumphantibus amplioem eo ornatum esse, quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus Romanus 13 manus ducat. Laelium deinde et ipsum conlaudatum aurea corona donat; et alii militares viri, prout a quoque navata opera erat, donati. his honoribus mollitus 14 regis animus erectusque in spem propinquam sublato Syphace omnis Numidiae potiundae.

1 XVI. Scipio C. Laelio cum Syphace aliisque captivis Romam misso, cum quibus et Masinissae legati profecti sunt, ipse ad Tyneta rursus castra refert et 2 quae munimenta inchoaverat permunit. Carthaginienses non brevi solum, sed prope vano gaudio ab satis prospera in praesens oppugnatione classis perfusi,

post famam capti Syphacis, in quo plus prope quam in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerant, percussi, iam nullo auctore belli ultra audito oratores 3 ad pacem petendam mittunt triginta seniorum principes; id erat sanctius apud illos consilium maximaque ad ipsum senatum regendum vis. qui ubi in castra 4 Romana et in praetorium pervenerunt, more adulationis — accepto, credo, ritu ex ea regione, ex qua oriundi erant — procubuerunt. conveniens oratio tam 5 humili adulationi fuit, non culpam purgantium, sed transferentium initium culpae in Hannibalem potentiaeque eius fautores. veniam civitati petebant civium 6 temeritate bis iam eversae, incolumi futurae iterum hostium beneficio; imperium ex victis hostibus populorum Romanum, non perniciem petere; paratis oboedienter servire imperaret, quae vellet. Scipio et venisse ea spe in Africam se ait et spem suam prospero belli eventu auctam, victoriam se, non pacem domum 8 reportaturum esse; tamen, cum victoriam prope in manibus habeat, pacem non abnuere, ut omnes gentes sciant populum Romanum et suscipere iuste bella et finire. leges pacis se has dicere: captivos et perfugas 10 et fugitivos restituant; exercitus ex Italia et Gallia deducant; Hispania abstineant; insulis omnibus, quae inter Italiam atque Africam sint, decedant; naves longas praeter viginti omnes tradant, tritici quingenta, 11 hordei trecenta milia modium. pecuniae summam 12 quantam imperaverit, parum convenit; alibi quinque milia talentum, alibi quinque milia pondo argenti, alibi duplex stipendium militibus imperatum invenio. „his condicionibus“ inquit „placeatne pax, triduum ad 13 consultandum dabitur. si placuerit, mecum indutias facite, Romam ad senatum mittite legatos“. ita dimissi 14 Carthaginienses nullas recusandas condiciones pacis cum censuissent, quippe qui moram temporis quaerent, dum Hannibal in Africam traiceret, legatos alios 15 ad Scipionem, ut indutias faceret, alios Romam ad

pacem petendam mittunt, ducentes paucos in speciem captivos perfugasque et fugitivos, quo impetrabilior pax esset.

1 XVII. Multis ante diebus Laelius cum Syphace primoribusque Numidarum captivis Romam venit, quaeque in Africa gesta essent, omnia ordine exposuit patribus, ingenti hominum et in praesens laetitia et
2 in futurum spe. consulti inde patres regem in custodiam Albam mittendum censuerunt, Laelium retinendum, donec legati Carthaginienses venirent. supplicatio in quadriduum decreta est. P. Aelius praetor senatu misso et contione inde advocata cum C. Laelio
3 in rostra descendit. ibi vero audientes fusos Carthaginiensium exercitus, devictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam omnem egregia victoria
4 peragratam, tacitum continere gaudium non poterant, quin clamoribus quibusque aliis multitudo solet laetitiam inmodicam significarent. itaque praetor exemplo edixit, uti aeditui aedes sacras omnes tota urbe
5 aperirent, circumeundi salutandique deos agendique grates per totum diem populo potestas fieret: postero
6 die legatos Masinissae in senatum introduxit. gratulati primum senatui sunt, quod P. Scipio prospere res in
7 Africa gessisset; deinde gratias egerunt, quod Masinissam non appellasset modo regem, sed fecisset restituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem
8 sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et certamine esset regnaturus, dein conlaudatum pro contione amplissimis decorasset donis, quibus ne indignus
9 esset, et dedisse operam Masinissam et porro daturum esse. petere, ut regium nomen ceteraque Scipionis
10 beneficia et munera senatus decreto confirmaret; et, nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romae in custodia essent, remitterent; id sibi amplum apud populares futurum
11 esse. ad ea responsum legatis: rerum gestarum prospere in Africa communem sibi cum rege gratulationem

esse; Scipionem recte atque ordine videri fecisse, quod eum regem appellaverit, et quidquid aliud fecerit, quod cordi foret Masinissae, ea patres comprobare ac laudare. munera, quae legati ferrent regi, 13 decreverunt sagula purpurea duo cum fibulis aureis singulis et lato clavo tunicis, equos duo phaleratos, bina equestria arma cum loriceis, et tabernacula militaremque suppellectilem, qualem praebere consuli mos esset. haec regi praetor mittere iussus. legatis in singulos dona ne minus quinum milium, comitibus eorum milium aeris, et vestimenta bina legatis, singula comitibus Numidisque, qui ex custodia emissi redderentur regi; ad hoc aedes liberae, loca, lautia legatis decreta.

XVIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae 1 et in Africa gesta sunt, P. Quinctilius Varus praetor et M. Cornelius proconsul in agro Insubrum Gallorum cum Magone Poeno signis conlatis pugnarunt. praetoris legiones in prima acie fuerunt; Cornelius 2 suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo advectus; proque duobus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur. postquam nihil commovebant, tum Quinctilius Cornelio: „lentior, ut vides, fit pugna, et induratur praeter spem resistendo hostium timor, ac, 3 ne vertat in audaciam, periculum est. equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac statu movere volumus. itaque vel tu ad prima signa proelium sustine, ego inducam in pugnam equites; vel ego hic in prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites in hostem emitte“. utram vellet praetor muneris partem proconsule accipiente, Quinctilius praetor cum filio, cui Marco praenomen erat, inpigro iuvene ad equites pergit iussosque descendere in equos repente in hostem emittit. tumultum equestrem auxit clamor 4 ab legionibus additus. nec stetisset hostium acies, nisi Mago ad primum equitum motum paratos elephantos 5

7 extemplo in proelium induxisset. ad quorum strido-
rem odoremque et aspectum territi equi vanum equestre
auxilium fecerunt. et ut turbae permixtus, ubi cuspide
uti et comminus gladio posset, roboris maioris Ro-
manus eques erat, ita in ablatum paventibus procul
8 equis melius ex intervallo Numidae iaculabantur. simul
et peditum legio duodecima, magna ex parte caesa,
9 pudore magis quam viribus tenebat locum; nec diu-
tius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decuma legio in
primam aciem inducta proelium dubium excepisset.
Mago quoque ex subsidiis Gallos integrae legioni op-
10 posuit. quibus haud magno certamine fuis hastati
legionis undecimae conglobant sese atque elephantos
11 iam etiam peditum aciem turbantes invadunt. in quos
eum pila confertos coniecissent, nullo ferme frustra
emisso omnes retro in aciem suorum averterunt; quat-
12 tuor gravati vulneribus conruerunt. tum primum com-
mota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut aver-
sos videre elephantos, ad augendum pavorem ac
tumultum effusis. sed donec stetit ante signa Mago,
gradum sensim referentes ordines et tenorem pugnae
13 servabant; postquam femine transfixo cadentem au-
ferrique proelio prope exsanguem videre, extemplo in
fugam omnes versi. ad quinque milia hostium eo die
14 caesa et signa militaria duo et viginti capta. nec Ro-
manis incruenta victoria fuit: duo milia et trecenti
de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione
15 duodecima amissi; inde et tribuni militum duo, M.
Cosconius et M. Maevius; tertiae decimae quoque le-
gionis, quae postremo proelio adfuerat, C. Helvius
tribunus militum in restituenda pugna cecidit, et duo
et viginti ferme inlustres equites obriti ab elephan-
tis cum centurionibus aliquot perierunt. et longius
certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset.
1 XIX. Mago proximae silentio noctis profectus,
quantum pati viae per vulnus poterat itineribus ex-
2 tentis, ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. ibi eum

legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum
Gallicum adpulsis navibus adierunt iubentes primo
quoque tempore in Africam traicere; id et fratrem 3
eius Hannibalem — nam ad eum quoque isse legatos
eadem iubentes — facturum; non in eo esse Cartha-
giniensium res, ut Galliam atque Italiam armis obti-
neant. Mago non imperio modo senatus periculoque 4
patriae motus, sed metuens etiam, ne victor hostis
moranti instaret, Liguresque ipsi, relinqui Italiam a
Poenis cernentes, ad eos, quorum mox in potestate
futuri essent, deficerent, simul sperans leniorem in 5
navigatione quam in via iactationem vulneris fore et
curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves
profectus, vixdum superata Sardinia ex vulnere mori-
tur. naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto
a classe Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur.
haec terra marique in parte Italiae, qua iacet ad 6
Alpes, gesta.

Consul C. Servilius nulla memorabili re in pro-
vincia Etruria Galliaque — nam eo quoque proces-
serat — gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex ser-
vitate post sextum decimum annum receptis, qui ad 7
vicum Tannetum a Bois capti fuerant, hinc patre, 8
hinc Catulo lateri circumdatis privato magis quam
publico decore insignis Romam rediit. latum ad po- 9
pulum est, ne C. Servilio fraudi esset, quod patre, qui
sella curuli sedisset, vivo, cum id ignoraret, tribunus
plebis atque aedilis plebis fuisset, contra quam sanc-
tum legibus erat. hac rogatione perlata in provin-
ciam rediit.

Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttis erat, 10
Consentia, Aufugum, Bergae, Besidiae, Oeciculum, Lym-
phaeum, Argentanum, Clampetia multique ignobiles
populi, senescere Punicum bellum cernentes, defecere.
idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie 11
conflixit. obscura eius pugnae fama est. Valerius An-
tias quinque milia hostium caesa ait; quae tanta res

est, ut aut impudenter ficta sit aut negligenter prae-
 12 termissa. nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale
 gestum; nam ad eum quoque legati ab Carthagine
 1 vocantes in Africam iis forte diebus, quibus ad Ma-
 gonem, venerunt. XX. frendens gemensque ac vix la-
 2 crimis temperans dicitur legatorum verba audisse.
 inquit, „iam non perplexè“
 3 tum et pecuniam mitti iam pridem retrahebant. vicit
 ergo Hannibalem non populus Romanus, totiens cae-
 4 sus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis obtrecta-
 tione atque invidia. neque hac deformitate reditus
 mei tam P. Scipio exultabit atque efferet sese quam
 Hanno, qui domum nostram, quando alia re non po-
 5 tuit, ruina Carthagini oppressit“. iam hoc ipsum
 praesagiens animo praeparaverat ante naves. itaque
 inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii
 6 agri, quae pauca metu magis quam fide continebantur,
 dimissa, quod roboris in exercitu erat in Africam
 transvexit, multis Italici generis, qui in Africam se-
 cuturos abnuentes concesserant in Innonis Laciniae
 7 delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso
 foede interfectis. raro quemquam alium patriam exilii
 causa relinquentem tam maestum abisse ferunt quam
 Hannibalem hostium terra excedentem. respexisse
 8 saepe Italiae litora, et deos hominesque accusantem
 in se quoque ac suum ipsius caput execratum, quod
 non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam
 9 duxisset. Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui
 consul hostem Poenum in Italia non vidisset; se cen-
 tum milibus armatorum ad Trasumenum, ad Cannas
 caesis circa Casilinum Cumasque et Nolam conse-
 nuisse. haec accusans querensque ex diutina posses-
 sione Italiae est detractus.

1 XXI. Romam per eosdem dies et Magonem et
 Hannibalem profectos adlatum est. cuius duplicis gra-
 tulationis minuit laetitiam, et quod parum duces in

retinendis iis, cum id mandatum ab senatu esset, aut
 animi aut virium habuisse videbantur, et quod solli-
 citi erant, omni belli mole in unum exercitum ducem-
 que inclinata quo evasura esset res.

Per eosdem dies legati Saguntini venerunt con-
 3 prensos cum pecunia adducetes Carthaginienses, qui
 ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent. du-
 4 centa et quinquaginta auri, octingenta pondo argenti
 in vestibulo curiae posuerunt. hominibus acceptis et
 5 in carcerem conditis, auro argentoque reddito gratiae
 legatis actae atque insuper munera data ac naves,
 quibus in Hispaniam reverterentur.

Mentio deinde ab senioribus facta est segnius
 6 homines bona quam mala sentire; transitu in Italiam
 Hannibalis quantum terroris pavorisque esse memi-
 nisse! quas deinde clades, quos luctus incidisse! visa
 7 castra hostium e muris urbis; quae vota singulorum
 universorumque fuisse! quotiens in conciliis voces
 manus ad caelum porgentium auditas, en umquam
 8 ille dies futurus esset, quo vacuum hostibus Italiam
 bona pace florentem visuri essent! dedisse tandem id
 9 deos sexto decimo demum anno, nec esse, qui deis
 grates agendas censeat; adeo ne advenientem quidem
 gratiam homines benigne accipere, nedum ut prae-
 teritae satis memores sint. conclamatum deinde ex
 10 omni parte curiae est, uti referret P. Aelius praetor;
 decretumque, ut quinque dies circa omnia pulvinaria
 supplicaretur, victumaeque maiores immolarentur cen-
 tum viginti.

Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae cum
 11 Carthaginiensium legatos de pace ad senatum ve-
 nientes Puteolis visos, inde terra venturos adlatum
 esset, revocari C. Laelium placuit, ut coram eo de
 pace ageretur. Q. Fulvius Gillo, legatus Scipionis,
 12 Carthaginienses Romam adduxit. quibus vetitis in-
 gredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad
 aedem Bellonae datus est.

1 XXII. Orationem eandem ferme quam apud Sci-
 2 pionem habuerunt, culpam omnem belli a publico
 consilio in Hannibalem vertentes; eum iniussu senatus
 non Alpes modo sed Hiberum quoque transgressum,
 nec Romanis solum sed ante etiam Saguntinis privato
 consilio bellum intulisse; senatui ac populo Cartha-
 3 giniensi, si quis vere aestimet, foedus ad eam diem
 4 inviolatum esse cum Romanis. itaque nihil aliud sibi
 mandatum esse uti peterent, quam ut in ea pace, quae
 postremo cum C. Lutatio facta esset, manere liceret.
 5 cum more tradito [a] patribus potestatem interrogandi,
 si quis quid vellet, legatos praetor fecisset, seniores-
 que, qui foederibus interfuerant, alii alia interrogarent,
 nec meminisse se per aetatem — etenim omnes ferme
 6 iuvenes erant — dicerent legati, conclamatum ex
 omni parte curiae est Punica fraude electos, qui ve-
 terem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.

1 XXIII. Emotis deinde curia legatis sententiae
 interrogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem,
 qui propior esset, arcessendum, ut coram eo de pace
 2 ageretur, censebat; cum de re maiore, quam quanta
 ea esset, consultatio incidere non posset, non videri
 sibi absente consulum altero ambobusve eam rem agi
 3 satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus,
 qui triennio ante consul dictatorque fuerat: cum P.
 Scipio caedendo exercitus, agros populando in eam
 necessitatem hostes compulisset, ut supplices pacem
 peterent, et nemo omnium verius existumare posset,
 4 qua mente ea pax peteretur, quam qui ante portas
 Carthaginis bellum gereret, nullius alterius consilio
 quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse.
 5 M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, specula-
 tores, non legatos venisse arguebat inbendosque Italia
 excedere et custodes cum iis usque ad naves mitten-
 dos Scipionique scribendum, ne bellum remitteret.
 6 Laelius Fulviusque adiecerunt, et Scipionem in eo po-
 sitam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago ex

Italia non revocarentur. ceterum omnia simulaturos 7
 Carthaginienses duces eos exercitusque expectantes;
 deinde quamvis recentium foederum et deorum omnium
 oblitos bellum gesturos. eo magis in Laevini senten- 8
 tiam discessum. legati pace infecta ac prope sine re-
 sponso dimissi.

XXIV. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud 1
 dubius, quin pacatae Italiae penes se gloria esset,
 velut pulsum ab se Hannibalem persequens in Sici-
 liam, inde in Africam transiturus, traiecit. quod ubi 2
 Romae vulgatum est, primo censuerant patres, ut
 praetor scriberet consuli senatum aequum censere in
 Italiam reverti eum; dein cum praetor spreturum eum 3
 litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P.
 Sulpicius pro iure maioris imperii consulem in Italiam
 revocavit. reliquum anni cum M. Servilio magistro 4
 equitum circumeundis Italiae urbibus, quae bello
 alienatae fuerant, noscendisque singularum causis con-
 sumpsit.

Per indutiarum tempus [et] ex Sardinia a P. Len- 5
 tulo praetore centum onerariae naves cum commeatu
 viginti rostratarum praesidio et ab hoste et ab tem-
 pestatibus mari tuto in Africam transmiserunt. Cn. 6
 Octavio ducentis onerariis, triginta longis navibus ex
 Sicilia traicienti non eadem fortuna fuit. in conspectum 7
 ferme Africae prospero cursu evectum primo destituit
 ventus, dein versus in Africum turbavit ac passim
 naves disiecit. ipse cum rostratis per adversos fluctus 8
 ingenti remigum labore enisus Apollinis promuntu-
 rium tenuit; onerariae pars maxima ad Aegimurum 9
 — insula ea sinum ab alto claudit, in quo sita Cartha-
 go est, triginta ferme milia ab urbe —, aliae adver-
 sus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatae sunt. om-
 nia in conspectu Carthaginis erant. itaque ex tota 10
 urbe in forum concursum est; magistratus senatum
 vocare; populus in curiae vestibulo fremere, ne tanta
 ex oculis manibusque amitteretur praeda. cum quidam 11

pacis petita, alii indutiarum — necdum enim dies exierat — fidem opponerent, permixto paene senatus populique concilio consensum est, ut classem quinquaginta navium Hasdrubal Aegimurum traiceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naves colligeret. desertae fuga nautarum primum ab Aegimuro, deinde ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus tractae sunt.

1 XXV. Nondum ab Roma reverterant legati, neque sciebatur, quae senatus Romani de bello aut pace
2 sententia esset, necdum indutiarum dies exierat; eo indigniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent pacem et indutias, et spem pacis et fidem indutiarum violatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium,
3 L. Sergium, L. Fabium extemplo misit. qui cum multitudinis concursu prope violati essent nec reditum tutiorem futurum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent,
4 quae se prosequerentur. datae triremes duae cum ad Bagradam flumen pervenissent, unde castra Romana conspiciebantur, Carthaginem rediere. classis Punica
5 ad Uticam stationem habebat. ex ea tres quadriremes — seu clam misso a Carthagine nuntio, ut id fieret, seu Hasdrubale, qui classi praeerat, sine publica fraude
6 auso facinus — quinqueremem Romanam superantem promunturium ex alto repente adgressae sunt. sed neque rostro ferire celeritate sua praeterlabentem
7 poterant, neque transilire armati ex humilioribus in altiore navem, et defendebatur egregie, quoad tela suppeditarunt. quis deficientibus iam nulla alia res
8 in litus effusa tueri potuit. concitatam enim remis, quanto maximo impetu poterant, in terram cum immisissent, navis tantum iactura facta, incolumes ipsi
9 evaserunt. ita alio super aliud scelere cum haud dubie indutiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma
10 cum legatis Carthaginensibus supervenerunt. quibus

Scipio, etsi non indutiarum modo fides a Carthaginensibus sed ius etiam gentium in legatis violatum esset, tamen se nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus indignum in iis facturum esse cum dixisset, dimissis legatis bellum parabat.

Hannibali iam terrae adpropinquanti iussus e
11 nauticis unus escendere in malum, ut specularetur, quam tenerent regionem, cum dixisset sepulchrum dirutum proram spectare, abominatus praetervehi iusso gubernatore ad Leptim adpulit classem atque ibi copias exposuit.

XXVI. Haec eo anno in Africa gesta; insequentia
12 excedunt in eum annum, quo M. Servilius Geminus, qui tum magister equitum erat, et Ti. Claudius Nero consules facti sunt. ceterum exitu superioris
1 anni cum legati sociarum urbium ex Graecia questi essent vastatos agros ab regiis praesidiis profectosque
2 in Macedoniam legatos ad res repetendas non admissos ad Philippum regem, simul nuntiassent quatuor
3 milia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici, ut essent Carthaginensibus praesidio, et pecuniae aliquantum una missum, legatos ad regem,
4 qui haec adversus foedus facta videri patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. missi C. Terentius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius. iis tres quinqueremes datae.

Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius ad solum exustus est, et aquarum magnitudine et annonae vilitate fuit, praeterquam quod pace omnis
5 Italia erat aperta, etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania missam M. Valerius Falto et M. Fabius Buteo aediles curules quaternis aeris vicatim populo
6 discripserunt.

Eodem anno Q. Fabius Maximus moritur exactae
7 aetatis, si quidem verum est augurem duos et sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. vir
8 certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab

eo inciperet. superavit paternos honores, avitos aequavit. pluribus victoriis et maioribus proeliis avus insignis Rullus; sed omnia aequare unus hostis Hannibal potest. cautior tamen quam promptior hic habitus; et sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit an quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat, sic nihil certius est quam unum hominem nobis cunctando rem restituisse, sicut Ennius ait. augur in locum eius inauguratus Q. Fabius Maximus filius; in eiusdem locum pontifex — nam duo sacerdotia habuit — Ser. Sulpicius Galba.

Ludi Romani diem unum, plebei ter toti instaurati ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco. ii ambo praetores facti et cum iis C. Livius Salinator et C. Aurelius Cotta. comitia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit an, quia eum res in Etruria tenerint quaestiones ex senatus consulto de coniurationibus principum habentem, dictator ab eo dictus P. Sulpicius, incertum ut sit, diversi auctores faciunt.

XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius et Ti. Claudius senatu in Capitolium vocato de provinciis rettulerunt. Italiam atque Africam in sortem coici, Africam ambo cupientes, volebant. ceterum Q. Metello maxime adnitente neque negata neque data est Africa; consules iussi cum tribunis plebis agere, ut, si iis videretur, populum rogarent, quem vellent in Africa bellum gerere. omnes tribus P. Scipionem iusserunt. nihilo minus consules provinciam Africam — ita enim senatus decreverat — in sortem coniecerunt. Ti. Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem, omnes quinqueremes, in Africam traiceret parique imperio cum P. Scipione [imperator] esset; M. Servilius Etruriam sortitus. in eadem provincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consulem manere ad urbem senatu placuisset. praetores M. Sextius Galliam est sortitus, ut duas legiones pro-

vinciamque traderet ei P. Quinctilius Varus; C. Livius Bruttios cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul priore anno praefuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio Tappulo praetore prioris anni provinciam et duas legiones acciperet; Villius pro praetore viginti navibus longis et militibus mille oram Siciliae tutaretur; M. Pomponius viginti navibus reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret; C. Aurelio Cottae urbana evenit. ceteris ita, uti quisque obtinebant provincias exercitusque, prorogata imperia. sedecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. et ut placatis dis omnia inciperent agerentque, ludos, quos M. Claudio Marcello, T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator, quasque hostias maiores voverat, si per quinquennium res publica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, priusquam ad bellum proficiscerentur, facerent. ludi in circo per quadriduum facti, hostiaeque quibus votae erant dis caesae.

XXVIII. Inter haec simul spes simul cura in dies crescebat, nec satis certum constare apud animos poterat, utrum gaudio dignius esset Hannibalem post sextum decimum annum ex Italia decedentem vacuum possessionem eius reliquisse populo Romano, an magis metuendum, quod incolumi exercitu in Africam transisset: locum nimirum, non periculum mutatum; cuius tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium haud frustra canere solitum graviolem in sua terra futurum hostem Hannibalem, quam in aliena fuisset. nec Scipioni aut cum Syphace, inconditae barbariae rege, cui Statorius semilix docere exercitus solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem futuram aut tumultuariis exercitibus ex agrestium semerum turba subito conlectis, sed cum Hannibale, prope nato in praetorio patris, fortissimi ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite, vixdum iuvene imperatore, qui senex vincendo

factus Hispanias, Gallias, Italiam ab Alpibus ad fre-
tum monumentis ingentium rerum complexset. ducere
exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium
rerum patientia, quas vix fides fiat homines passos,
perfusum miliens cruore Romano, exuvias non militum
6 tantum sed etiam imperatorum portantem. multos oc-
cursuros Scipioni in acie, qui praetores, qui impera-
tores, qui consules Romanos manu sua occidissent,
muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagatos
7 capta castra, captas urbes Romanas. non esse hodie
tot fasces magistratibus populi Romani, quot captos
ex caede imperatorum prae se ferre posset Hannibal.
has formidines agitando animis ipsi curas et metus
8 angebant, etiam quod, cum adsuissent per aliquot
annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae
partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi
finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et
Hannibal, velut ad supremum certamen comparati
9 duces. eis quoque, quibus erat ingens in Scipione fi-
ducia et victoriae spes, quo magis in propinquam
eam imminebant animis, eo curae intentiores erant.
10 haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat,
quos modo petisse pacem, intuentes Hannibalem ac
rerum gestarum eius magnitudinem, paenitebat, modo,
11 cum respicerent bis sese acie victos, Syphacem cap-
tum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea om-
nia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fa-
talem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

1 XXIX. Iam Hadrumetum pervenerat Hannibal,
unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militem
paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis omnia
circa Carthaginem obtineri armis adferentium, magnis
2 itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum
iter ab Carthagine abest. inde praemissi speculatores
cum excepti ab custodibus Romanis deducti ad Sci-
pionem essent, traditos eos tribunos militum iussos-
que omisso metu visere omnia per castra, qua vellent,

circumduci iussit; percunctatusque, satin' per commo- 3
dum omnia explorassent, datis, qui prosequerentur,
retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem 4
eorum, quae nuntiabantur — nam et Masinissam cum
sex milibus peditum, quattuor equitum venisse eo ipso
forte die adferebant —, laeto animo audivit, maxime
hostis fiducia *audacique*, non de nihilo profecto con-
cepta, percussus est. itaque quamquam et ipse causa 5
belli erat et adventu sua turbaverat et pactas indutias
et spem foederum, tamen, si integer quam si victus
peteret pacem, aequiora impetrari posse ratus, nun-
tium ad Scipionem misit, ut conloquendi secum pote- 6
statem faceret. id utrum sua sponte fecerit an pu-
blico consilio, neutrum cur adfirmem habeo. Valerius 7
Antias primo proelio victum eum ab Scipione, quo
duodecim milia armatorum in acie sint caesa, mille
et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis
tradit in castra ad Scipionem venisse. ceterum Scipio 8
cum conloquium haud abnuisset, ambo ex composito
duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo pos-
sent. Scipio haud procul Naraggara urbe, cum ad 9
cetera loco opportuno tum quod aquatio intra teli
coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quat- 10
tuor milibus inde, tutum commodumque alioqui, nisi
quod longinquae aquationis erat, cepit. ibi in medio
locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset,
delectas.

XXX. Summotis pari spatio armatis cum singulis 1
interpretibus congressi sunt, non suae modo aetatis
maximi duces, sed omnis ante se memoriae, omnium
gentium cuilibet regum imperatorumve pares. pau- 2
lisper alter alterius conspectu, admiratione mutua
prope attoniti, conticuere. tum Hannibal prior: „si 3
hoc ita fato datum erat, ut qui primus bellum intuli
populo Romano quique totiens prope in manibus
victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem,
laetor te mihi sorte potissimum datum, a quo pete-

4 rem. tibi quoque inter multa egregia non in ultimis
 laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis
 ducibus victoriam di dedissent, tibi cessisse, teque
 huic bello, vestris prius quam nostris cladibus insigni,
 5 finem imposuisse. hoc quoque ludibrium casus ediderit
 fortuna, ut, cum patre tuo consule ceperim arma, cum
 eodem primum Romano imperatore signa contulerim,
 ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam.
 6 optimum quidem fuerat eam patribus nostris mentem
 datam ab dis esse, ut et vos Italiae et nos Africae
 7 imperio contenti essemus; neque enim ne vobis qui-
 dem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro
 tot classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis
 ducibus. sed praeterita magis reprehendi possunt quam
 8 corrigi. ita aliena adpetivimus, ut de nostris dimi-
 caremus, nec in Italia solum nobis bellum, vobis in
 Africa esset, sed et vos in portis vestris prope ac
 moenibus signa armaque hostium vidistis et nos ab
 9 Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudi-
 mus. quod igitur nos maxime abominaremur, vos ante
 omnia optaretis, in meliore vestra fortuna de pace
 agitur. agimus ei, quorum et maxime interest pacem
 esse, et qui quodcumque egerimus, ratum civitates
 nostrae habiturae sunt. animo tantum nobis opus est
 10 non abhorrente a quietis consiliis. quod ad me attinet,
 iam aetas senem in patriam revertentem, unde puer pro-
 fectus sum, iam secundae, iam adversae res ita erudie-
 11 runt, ut rationem sequi quam fortunam malim; tuam
 et adulescentiam et perpetuam felicitatem, ferociora
 utraque quam quietis opus est consiliis, metuo. non
 temere incerta casuum reputat, quem fortuna num-
 12 quam decepit. quod ego fui ad Trasumenum, ad Can-
 nas, id tu hodie es. vixdum militari aetate imperio
 accepto omnia audacissime incipientem nusquam fe-
 13 fellit fortuna. patris et patruus persecutus mortem ex
 calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pie-
 tatisque eximiae cepisti; amissas Hispanias reciperasti

quattuor inde Punicis exercitibus pulsus; consul crea- 14
 tus, cum ceteris ad tutandam Italiam parum animi
 esset, transgressus in Africam, duobus hic exercitibus
 caesis, binis eadem hora captis simul incensisque
 castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus
 regni eius, tot nostri imperii ereptis, me sextum de-
 cimam iam annum haerentem in possessione Italiae
 detraxisti. potest victoriam malle quam pacem animus.
 novi spiritus magnos magis quam utiles; et mihi talis 15
 aliquando fortuna adfulsit. quodsi in secundis rebus 16
 bonam quoque mentem darent dei, non ea solum,
 quae evenissent, sed etiam ea, quae evenire possent,
 reputarem. ut omnium obliviscaris aliorum, satis
 ego documenti in omnes casus sum, quem, modo ca- 17
 stris inter Anienem atque urbem vestram positis signa
 inferentem ac iam prope scandentem moenia Romana,
 hic cernas duobus fratribus, fortissimis viris, clarissi-
 mis imperatoribus orbatum ante moenia prope obses-
 sae patriae, quibus terrae vestram urbem, ea pro mea
 deprecantem. maximae cuique fortunae minime cre- 18
 dendum est. in bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi
 ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus
 magis necessaria quam honesta. melior tutiorque est 19
 certa pax quam sperata victoria; haec in tua, illa in
 deorum manu est. ne tot annorum felicitatem in unius
 horae dederis discrimen; cum tuas vires, tum vim 20
 fortunae Martemque belli communem propone animo.
 utrimque ferrum, utrimque corpora humana erunt;
 nusquam minus quam in bello eventus respondent.
 non tantum ad id, quod data pace iam habere potes, 21
 si proelio vincas, gloriae adieceris, quantum *dempseris*,
 si quid adversi eveniat. simul parva ac sperata de-
 cora unius horae fortuna evertere potest. omnia in 22
 pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Corneli; tunc
 ea habenda fortuna erit, quam di dederint. inter pauca 23
 felicitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in
 hac eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus

dedisset patribus nostris; sed non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto
 24 altius elatus erat, eo foedius conruit. est quidem eius, qui dat, non qui petit, condiciones dicere pacis; sed forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi multam
 25 inrogemus. non recusamus, quin omnia, propter quae ad bellum itum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insularum toto inter Africam Italianam-
 26 que continetur mari. Carthaginienses inclusi Africae litoribus vos, quando ita dis placuit, externa etiam
 27 terra marique videamus regentes imperio. haud negaverim propter non nimis sincere petitam aut expectatam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam fidem. multum, per quos petita sit, ad fidem tuendae pacis
 28 pertinet, Scipio. vestri quoque, ut audio, patres non nihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione
 29 erat, negaverunt pacem: Hannibal peto pacem, qui neque peterem, nisi utilem crederem, et propter eandem utilitatem tuebor eam, propter quam petii. et quem
 30 ad modum, quia a me bellum coeptum est, ne quem eius paeniteret, quoad ipsi invidere dei, praestiti, ita adnitar, ne quem pacis per me partae paeniteat.

1 XXXI. Adversus haec imperator Romanus in hanc fere sententiam respondit: „non me fallebat, Hannibal, adventus tui spe Carthaginienses et praesentem indutiarum fidem et spem pacis turbasse; neque tu id sane dissimulas, qui de condicionibus superioribus pacis omnia subtrahas praeter ea, quae iam
 3 pridem in nostra potestate sunt. ceterum ut tibi curae est sentire cives tuos, quanto per te onere leventur, sic mihi laborandum est, ne, [si] quae tunc pepigerunt, hodie subtracta ex condicionibus pacis praemia perfidiae habeant. indigni, quibus eadem pateat condicio, etiam ut prosit vobis fraus petitis. neque patres nostri priores de Sicilia, neque nos de Hispania fecimus bellum; et tunc Mamertinorum sociorum periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta indue-

runt arma: vos lacessisse et tu ipse fateris et dei
 testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius
 fasque dederunt et huius dant et dabunt. quod ad me
 6 attinet, et humanae infirmitatis memini et vim fortunae reputo et omnia, quaecumque agimus, subiecta esse mille casibus scio; ceterum, quem ad modum superbe
 7 et violenter me faterer facere, si, priusquam in Africam traiecissem, te tua voluntate cedentem Italia et inposito in naves exercitu ipsum venientem ad pacem
 petendam aspernarer, sic nunc, cum prope manu consentum restitanti ac tergiversanti in Africam adtraxerim, nulla sum tibi verecundia obstrictus. proinde
 8 si quid ad ea, in quae tum pax conventura videbatur, quasi multa navium cum comiteatu per indutias expugnatarum legatorumque violatorum, adicitur, est quod referam ad consilium; sin illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis.

Ita infecta pace ex conloquio ad suos cum se recepissent, frustra verba praelata renuntiant: armis discernendum esse habendamque eam fortunam, quam
 10 dei dedissent. XXXII. In castra ut est ventum, quam deus dedissent. XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, arma expedirent milites animosque ad
 1 supremum certamen, non in unum diem sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma an Carthago iura gentibus daret, ante crastinam noctem scituros; neque enim Africam aut Italianam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore; par periculum praemio, quibus adversa pugnae fortuna fuisset. nam neque Romanis effugium ullum patebat in aliena ignotaque terra et Carthagini supremo auxilio effuso adesse videbatur praesens excidium.

Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum
 4 opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturo eo die aut eversuri. anceps igitur spes et
 5 metus miscebant animos; contemplantibusque modo

suam modo hostium aciem, cum *non* oculis magis quam ratione pensarent vires, simul laeta simul tristitia obversabantur. quae ipsis sua sponte non succurrebant, 6 ea duces admonendo atque hortando subiciebant. Poenus sedecim annorum in terra Italia res gestas, tot duces Romanos, tot exercitus occisione occisos et sua cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnae memoria militem venerat, referebat; Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et confessionem hostium, quod neque non petere pacem propter metum neque manere in ea prae insita animis perfidia potuissent. 8 ad hoc conloquium Hannibalis, in secreto habitum ac liberum fingenti, qua vult, flectit; ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum ad Aegates pugnaverint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse 10 deos. adesse finem belli ac laboris. in manibus esse praedam Carthaginis, reditum domum in patriam ad 11 parentes, liberos, coniuges penatesque deos. celsus haec corpore vultuque ita laeto, ut vicisse iam crederes, dicebat. instruit deinde primos hastatos, post eos principes, triariis postremam aciem clausit. 1 XXXIII. non confertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut esset spatium, qua elephantum hostium 2 acti nihil ordines turbarent. Laelium, cuius ante legati, eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, 3 Masinissam Numidasque ab dextro opposuit. vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus — ea tunc levis armatura erat — complevit, dato praecepto, ut ad impetum elephantorum aut post directos refugerent ordines aut in dextram laevamque discursu applicantes se antesignanis viam, qua iruerent in 4 ancipitia tela, beluis darent. Hannibal ad terrorem primos elephantos — octoginta autem erant, quot nulla umquam in acie ante habuerat — instruxit, 5 deinde auxilia Ligurum Gallorumque Baliaribus Mau-

risque admixtis; in secunda acie Carthaginienses Afrosque et Macedonum legionem; modico deinde 6 intervallo relicto subsidiariam aciem Italicorum militum — Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti — 7 instruxit. equitatum et ipse circumdedit cornibus; dextrum Carthaginienses, sinistrum Numidae tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, 8 quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset. auxiliariis et praesens et multiplicata ex praeda 9 merces ostentatur; Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur; Liguribus campi uberes Italiae deductis ex asperrimis montibus in spem victoriae ostentantur; Mauros Numidasque Masinissae inpotenti 10 futuro dominatu terret; aliis aliae spes ac metus iactantur. Carthaginiensibus moenia patriae, di penates, 11 sepulcra maiorum, liberi cum parentibus coniugesque pavidae, aut excidium servitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum aut in spem medium, ostentatur.

Cum maxime haec imperator apud Carthaginienses, 12 duces suarum gentium inter populares, pleraque per interpretes inter immixtos alienigenas agerent, tubae cornuaque ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut elephantum in suos, sinistrum maxime cornu, 13 verterentur, Mauros ac Numidas. addidit facile Masinissa percussis terrorem nudavitque ab ea parte aciem equestri auxilio. paucae tamen bestiarum intrepidae 14 in hostem actae inter velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem stragem edebant. resiliens enim 15 ad manipulos velites, cum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent, in ancipites ad ictum utrimque coniciebant hastas, nec pila ab antesignanis cessant, 16 donec undique incidentibus telis exacti ex Romana acie hi quoque in suos dextrum cornu, ipsos Carthaginienses equites, in fugam verterunt.

Laelius ut turbatos vidit hostes, addidit percussis terrorem.

1 XXXIV. Utrimque nudata equite erat Punica
acies, cum pedes concurrat, nec spē nec viribus iam
par. ad hoc dictu parva, sed magna eadem in re ge-
renda momenta: congruens clamor ab Romanis eoque
2 maior et terribilior, dissonae illis, ut gentium multa-
rum discrepantibus linguis, voces; pugna Romana sta-
bilis et suo et armorum pondere incumbentium in
3 vis. igitur primo impetu extemplo movere loco hostium
aciem Romani. ala deinde et umbonibus pulsantes, in
summos gradu inlato, aliquantum spatii velut nullo
4 resistente incessere, urgentibus et novissimis primos,
ut semel motam aciem sensere, quod ipsum vim ma-
5 gnam ad pellendum hostem addebat. apud hostes au-
xiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses,
adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes
6 pertinaciter primos caedendo ad se perveniret hostis,
pedem referrent. igitur auxiliares terga dant repente,
et in suos versi partim refugere in secundam aciem,
partim non recipientes caedere, ut et paulo ante non
7 adiuti et tunc exclusi. et prope duo iam permixta
proelia erant, cum Carthaginienses simul cum hosti-
bus, simul cum suis cogentur manus conserere. non
8 tamen ita percussos iratosque in aciem acceperere, sed
densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum
extra proelium eiecere, ne pavido fuga et vulneribus
9 milite sinceram et integram aciem miscerent. ceterum
tanta strages hominum armorumque locum, in quo
steterant paulo ante auxiliares, compleverat, ut prope
difficilior transitus esset, quam per confertos hostes
10 fuerat. itaque, qui primi erant, hastati per cumulos
corporum armorumque et tabem sanguinis, qua quis-
que poterat, sequentes hostem et signa et ordines
confuderunt. principum quoque signa fluctuari coe-
11 perant vagam ante se cernendo aciem. quod Scipio

ubi vidit, receptui propere canere hastatis iussit et
sauciis in postremam aciem subductis principes tria-
riosque in cornua inducit, quo tutior firmiorque media
hastatorum acies esset. ita novum de integro proe-
12 lium ortum est; quippe ad veros hostes perventum
erat, et armorum genere et usu militiae et fama re-
rum gestarum et magnitudine vel spei vel periculi
pares. sed et numero superior Romanus erat et animo, 13
quod iam equites, iam elephantos fuderat, iam prima
acie pulsa in secundam pugnabat. XXXV. in tem- 1
pore Laelius ac Masinissa, pulsos per aliquantum
spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium
aciem incurrere. is demum equitum impetus percudit
hostem. multi circumventi in acie caesi; multi per 2
patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia
equitatu passim interierunt. Carthaginiensium socio- 3
rumque caesa eo die supra viginti milia; par ferme
numerus captus cum signis militaribus centum tri-
ginta duobus, elephantis undecim. victores ad mille
et quingentos cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum 4
elapsus Hadrumetum perfugit, omnia et *integro* proe-
lio et *inclinante* acie, priusquam excederet pugna, 5
expertus et confessione etiam Scipionis omniumque
peritorum militiae illam laudem adeptus, singulari
arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima 6
fronte, quorum fortuitus impetus atque intolerabilis
vis signa sequi et servare ordines, in quo plurimum
spei ponerent, Romanos prohiberent; deinde auxiliares 7
ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex
conlutione omnium gentium, quos non fides teneret,
sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul 8
primum ardorem atque impetum hostium excipientes
fatigarent ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum
hostile hebetarent; tum, ubi omnis spes esset, milites 9
Carthaginienses Afrosque, ut, omnibus rebus aliis
pares, eo, quod integri cum fessis ac sauciis pugna-

rent, superiores essent; Italicos intervallo quoque di-
remptos, incertos, socii an hostes essent, in postre-
10 mam aciem summos. hoc edito velut ultimo virtutis
opere Hannibal cum Hadrumetum refugisset, accitus-
que inde Carthaginem sexto ac tricesimo post anno,
11 quam puer inde profectus erat, redisset, fassus in
curia est non proelio modo se sed bello victum, nec
spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

1 XXXVI. Scipio confestim a proelio expugnatis
hostium castris direptisque cum ingenti praeda ad
2 mare ac naves rediit nuntio allato P. Lentulum cum
quinquaginta rostratis, centum onerariis, cum omni
3 genere commeatus ad Uticam accessisse. admovendum
igitur undique terrorem percussae Carthagini ratus,
misso Laelio Romam cum victoriae nuntio Cn. Octa-
vium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem
iubet; ipse ad suam veterem nova Lentuli classe ad-
iuncta profectus ab Utica portum Carthaginis petit.
4 haud procul aberat, cum velata infulis ramisque oleae
Carthaginiensium occurrit navis. decem legati erant,
5 principes civitatis, auctore Hannibale missi ad peten-
dam pacem. qui cum ad puppim praetoriae navis ac-
cessissent velamenta supplicum porrigentes, orantes
6 implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nul-
lum iis aliud responsum datum, quam ut Tynetem
venirent; eo se moturum castra. ipse ad contemplan-
dum Carthaginis situm non tam noscendi in praesen-
tia quam terrendi hostis causa *profectus* Uticam, eo-
7 dem et Octavio revocato, rediit. inde procedentibus
ad Tynetem nuntius allatus Verminam Syphacis filium
cum equitibus pluribus quam peditibus venire Cartha-
8 giniensibus auxilio. pars exercitus cum omni equitatu
† Saturnalibus primis agmen adgressa Numidarum levi
certamine fudit. exitu quoque fugae intercluso ab omni
parte circumdatis equitibus quindecim milia hominum
caesa, mille et ducenti vivi capti, et equi Numidici
mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta.

regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. tum 9
ad Tynetem eodem quo antea loco castra posita, lega-
tique triginta ab Carthagine ad Scipionem venerunt.
et illi quidem multo miserabilius quam antea, quo
magis cogebat fortuna, egerunt; sed aliquanto minore
cum misericordia ab recenti memoria perfidiae auditi
sunt. in consilio quamquam iusta ira omnes ad delen- 10
dam stimulabat Carthaginem, tamen cum et quanta
res esset et quam longi temporis obsidio tam munitae
et tam validae urbis reputarent, et ipsum Scipionem
expectatio successoris venturi ad paratam alterius la-
bore ac periculo finiti belli famam sollicitaret, ad pa-
cem omnium animi versi sunt. XXXVII. postero die 1
revocatis legatis et cum multa castigatione perfidiae
monitis, ut tot cladibus edocti tandem deos et ius
iurandum esse crederent, condiciones pacis dictae, ut
liberi legibus suis viverent; quas urbes quosque agros 2
quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent,
populandique finem eo die Romanus faceret; perfugas 3
fugitivosque et captivos omnes redderent Romanis et
naves rostratas praeter decem triremes traderent ele-
phantosque, quos haberent, domitos, neque domarent
alios; bellum neve in Africa neve extra Africam in- 4
iussu populi Romani gererent; Masinissae res redde-
rent foedusque cum eo facerent; frumentum stipen- 5
diumque auxiliis, donec ab Roma legati redissent,
praestarent. decem milia talentum argenti, discripta
pensionibus aequis in annos quinquaginta, solverent;
obsides centum arbitrato Scipionis darent, ne minores 6
quattuordecim annis neu triginta maiores. indutias ita
se daturum, si per priores indutias naves onerariae
captae, quaeque fuissent in navibus, restituerentur;
aliter nec indutias nec spem pacis ullam esse.

Has condiciones legati cum domum referre iussi 7
in contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem
processisset audireturque a multitudine inquieta eadem
et inbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempore 8

audirique, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. quae insueta liberae civitati species cum fremitu populi movisset, perturbatus militaris vir urbana libertate „novem“ inquit „annorum a vobis profectus post sextum et tricesimum annum redii. militares artes, quas me a puero fortuna nunc privata nunc publica docuit, probe videor scire; urbis ac fori iura, leges, mores vos me oportet doceatis“. excusata imprudentia de pace multis verbis disseruit, quam nec iniqua et necessaria esset. id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus per indutias captis nihil praeter ipsas comparebat naves; nec inquisitio erat facilis, adversantibus paci qui arguerentur. placuit naves reddi et homines utique inquiri; cetera, quae abessent, aestimanda Scipioni permitti, atque ita pecunia luere Carthaginienses. Sunt, qui Hannibalem ex acie ad mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant, postulantique ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse Hannibalem in Africa non esse.

- 1 XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem legati, quae publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quaestores, quae privata profiteri domini iussi; pro ea summa pecuniae viginti quinque milia pondo argenti praesentia exacta; indutiaeque Carthaginiensibus datae in tres menses. additum, ne per indutiarum tempus alio usquam quam Romam mitterent legatos, et quicumque legati Carthaginem venissent, ne ante dimitterent eos, quam Romanum imperatorem, qui et quae petentes venissent, certiores facerent. cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius Ralla et L. Scipio imperatoris frater. per eos dies commeatus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonae effecerunt, ut pro vectura frumentum nautis mercator relinqueret.
- 6 Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium trepidatum fuerat, iussusque erat Ti. Clau-

dus mature classem in Siciliam ducere atque inde in Africam traicere, et alter consul M. Servilius ad urbem morari, donec, quo statu res in Africa essent, sciretur. segniter omnia in comparanda deducendaque classe ab Ti. Claudio consule facta erant, quod patres de pace P. Scipionis potius arbitrium esse, quibus legibus daretur, quam consulis censuerant. prodigia quoque nuntiata sub ipsam famam rebellionis terrorem addulerant: Cumis solis orbis minui visus et pluit lapideo imbri, et in Veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in profundum haustae; Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus aliot locis et porta de caelo tacta; et in Palatio lapidibus pluit. id prodigium more patrio novemdiali sacro, cetera hostiis maioribus expiata. inter quae etiam aquarum insolita magnitudo in religionem versa; nam ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares circo inundato extra portam Collinam ad aedem Erycinae Veneris parati sint. ceterum ludorum ipso die subita serenitate orta pompa duci coepta ad portam Collinam revocata deductaque in circum est, cum decessisse inde aquam nuntiatum esset; laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua sollemni spectaculo reddita.

- XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem ab urbe, inter portus Cosanum Loretanumque vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populonium inde cum pervenisset stetitque ibi, dum reliquum tempestatis exsaeviret, Ilvam insulam et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. ibi superantem Insanos montes multo et saevior et infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem. multae quassatae armamentisque spoliatae naves, quaedam fractae. ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit. ubi dum subductae reficiuntur naves, hiems oppressit, circumactumque anni tempus, et nullo prorogante imperium privatus Ti. Claudius classem Romam reduxit.

- 4 M. Servilius, ne comitiorum causa ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino in provinciam est profectus. dictator magistrum equitum P.
 5 Aelium Paetum dixit. saepe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt; itaque cum pridie idus Martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non essent, res publica sine curulibus magistratibus erat.
 6 T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus; in locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus Iudi Romani ter toti instaurati. pecuniam ex aerario scribae viatoresque aedilicii clam egressisse per indicem *comperti* damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis.
 8 P. Aelius Tubero et L. Laetorius aediles plebis vitio creati magistratu se abdicaverunt, cum ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent et signa tria ex multatio argento facta in Capitolio posuissent. Cerialia ludos dictator et magister equitum ex senatus consulto fecerunt.
 1 XL. Legati ex Africa Romani simul Carthaginiensesque cum venissent Romam, senatus ad aedem
 2 Bellonae habitus est. ubi cum L. Veturius Philo pugnatum cum Hannibale esse suprema Carthaginiensibus pugna finemque tandem lugubri bello inpositum
 3 ingenti laetitia patrum exposuisset, adiecit Verminam etiam Syphacis filium, quae parva bene gestae rei accessio erat, devictum. in contionem inde prodire
 4 iussus gaudiumque id populo impertire. tum patefacta gratulationi omnia in urbe templa, supplicationesque in triduum decretae. legatis Carthaginiensium et Philippi regis — nam ii quoque venerant — petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum iussu patrum ab dictatore est consules novos iis senatum duros esse.
 5 comitia inde habita. creati consules Cn. Cornelius Lentulus, P. Aelius Paetus; praetores M. Iunius Pennus, cui sors urbana evenit, M. Valerius Falto Brutius, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero

Siciliam est sortitus. de provinciis consulum nihil ante
 placebat agi, quam legati Philippi regis et Carthaginiensium auditi essent; belli finem alterius, alterius
 principium prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul
 cupiditate flagrabat provinciae Africae, seu bellum
 foret, facilem victoriam, seu iam finiretur, finiti tanti
 belli a se consule gloriam petens. negare itaque prius
 quicquam agi passurum, quam sibi provincia Africa
 decreta esset, concedente collega, moderato viro et
 prudenti, qui gloriae eius certamen cum Scipione,
 praeterquam quod iniquum esset, etiam impar futurum
 cernebat. Q. Minucius Thermus et M. Acilius Glabrio
 tribuni plebis rem priore anno nequiquam temptatam
 ab Ti. Claudio consule Cn. Cornelium temptare aie-
 bant; ex auctoritate patrum latum ad populum esse,
 cuius vellent imperium in Africa esse; omnes quin-
 que et triginta tribus P. Scipioni id imperium decresse.
 multis contentionibus et in senatu et ad populum acta
 res postremo eo deducta est, ut senatui permitterent.
 patres igitur iurati — ita enim convenerat — censu-
 erunt, uti consules provincias inter se compararent
 sortirenturque, uter Italian, uter classem navium quin-
 quaginta haberet; cui classis obvenisset, in Siciliam
 navigaret; si pax cum Carthaginiensibus componi ne-
 quisset, in Africam traiceret; consul mari, Scipio eo-
 dem quo adhuc iure imperii terra rem gereret; si
 condiciones convenirent pacis, tribuni plebis populum
 rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent
 pacem dare, et quem, si deportandus exercitus victor
 ex Africa esset, deportare; si pacem per P. Scipionem
 dari atque ab eodem exercitum deportari iussissent,
 ne consul ex Sicilia in Africam traiceret. alter con-
 sul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio
 praetore acciperet. XLI. P. Scipioni cum exercitibus,
 quos haberet, in provincia Africa prorogatum impe-
 rium. praetoribus M. Valerio Faltoni duae legiones in
 Bruttis, quibus C. Livius priore anno praefuerat, de-

2 cretae; P. Aelius praetor duas legiones in Sicilia ab
 Cn. Tremellio acciperet; legio una M. Fabio in Sar-
 3 diniam, quam P. Lentulus pro praetore habuisset, de-
 cernitur. M. Servilio prioris anni consuli cum suis
 duabus item legionibus in Etruria prorogatum impe-
 4 rium est. quod ad Hispanias attineret, aliquot annos
 iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Ac-
 didinum esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si
 5 iis videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispa-
 nia imperium esse; is ex duobus exercitibus in unam
 legionem conscriberet Romanos milites et in quin-
 decim cohortes socios Latini nominis, quibus provin-
 6 ciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et L. Man-
 lius in Italiam deportarent. Consuli quinquaginta
 navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavi, quae
 in Africa esset, et P. Villi, quae Siciliae oram tueba-
 7 tur, decreta, ut quas vellet naves deligeret. P. Scipio
 quadraginta naves longas, quas habuisset, haberet;
 quibus si Cn. Octavium, sicut praefuisset, praeesse
 vellet, Octavio pro praetore in eum annum imperium
 8 esset; si Laelium praeficeret, Octavius Romam de-
 cederet reduceretque naves, quibus consuli usus non
 esset. et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves
 9 decretae. et consules duas urbanas legiones scribere
 iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno, centum
 navibus longis res publica administraretur.

1 XLII. Tum de legatis Philippi et Carthaginien-
 2 sium actum. priores Macedonas introduci placuit; quo-
 rum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi
 erant missi ad regem ab Roma legati de populatione
 sociorum, partim ultro accusantium quidem et socios
 3 populi Romani, sed multo infestius M. Aurelium,
 quem ex tribus ad se missis legatis dilectu habito
 substituisse et se bello lacessisse contra foedus et
 saepe cum praefectis suis signis conlatis pugnasse,
 4 partim postulantium, ut Macedones duxque eorum So-
 pater, qui apud Hannibalem mercede militassent, tum

capti in vinculis essent, sibi restituerentur. adversus 5
 ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Ma-
 cedonia, disseruit Aurelium relictum, ne socii populi
 Romani fessi populationibus vi atque iniuria ad re-
 gem deficerent; finibus sociorum non excessisse, dedisse 6
 operam, ne impune in agros eorum populatores trans-
 cenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis
 esse; eum cum quattuor milibus Macedonum et pecunia
 missum nuper in Africam esse Hannibali et Cartha-
 ginienisibus auxilio. de his rebus interrogati Macedones 7
 cum perplexo responderent, nequaquam ipsi simile re-
 sponsum tulerunt: bellum quaerere regem et, si per-
 gat, propediem inventurum. dupliciter ab eo foedus 8
 violatum, et quod sociis populi Romani iniurias fece-
 rit ac bello armisque lacessiverit, et quod hostes au-
 xiliis et pecunia iuverit. et P. Scipionem recte atque 9
 ordine fecisse videri et facere, quod eos, qui arma
 contra populum Romanum ferentes capti sint, hostium
 numero in vinculis habeat, et M. Aurelium e re pu- 10
 blica facere, gratumque id senatui esse, quod socios
 populi Romani, quando iure foederis non possit, ar-
 mis tueatur.

Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedoni- 11
 bus legati Carthaginenses vocati; quorum aetatibus
 dignitatibusque conspectis — nam longe primi civi-
 tatis erant — tum pro se quisque dicere vere de
 pace agi. insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat 12
 — Haedum populares cognomine appellabant — pacis
 semper auctor adversusque factioni Barcinae. eo tum 13
 plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum
 cupiditatem ab re publica transferenti. qui cum varia 14
 oratione usus esset, nunc purgando crimina nunc quae-
 dam fatendo, ne impudenter certa negantibus difficilior
 venia esset, nunc monendo etiam patres conscriptos,
 ut rebus secundis modeste ac moderate uterentur; si 15
 se atque Hannonem audissent Carthaginenses et tem-
 pore uti voluissent, daturus fuisse pacis condiciones,

16 quas tunc peterent. raro simul hominibus bonam for-
 eam invictam esse, quod in secundis rebus sapere et
 consulere meminerit. et hercule mirandum fuisse, si
 17 aliter faceret. ex insolentia, quibus nova bona fortuna
 sit, inpotentes laetitiae insanire; populo Romano usi-
 tata ac prope iam obsoleta ex victoria gaudia esse,
 ac plus paene parcendo victis quam vincendo impe-
 18 rium auxisse, — ceterorum miserabilior oratio fuit
 commemorantium, ex quantis opibus quo recessissent
 Carthaginiensium res: nihil iis, qui modo orbem prope
 terrarum obtinuerint armis, superesse praeter Cartha-
 19 ginis moenia; his inclusos non terra, non mari quic-
 quam sui iuris cernere; urbem quoque ipsam ac pe-
 nates ita habituros, si non in ea quoque, quo nihil
 20 ulterius sit, saevire populus Romanus velit. cum flecti
 misericordia patres appareret, senatorem unum in-
 festum perfidiae Carthaginiensium suclamasse ferunt,
 per quos deos foedus icturi essent, cum eos, per quos
 21 ante ictum esset, fefellissent; „per eosdem“ inquit
 Hasdrubal, „quoniam tam infesti sunt foedera vio-
 lantibus“.

1 XLIII. Inclinatis omnium ad pacem animis Cn.
 Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatus
 2 consulto intercessit. tum M. Acilius et Q. Minucius
 tribuni plebis ad populum tulerunt, vellent iuberentne
 senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret;
 et quem eam pacem dare, quemque ex Africa exer-
 3 citum deportare iuberent. de pace 'uti rogas' omnes
 tribus iusserunt; pacem dare P. Scipionem, eundem
 4 exercitum deportare. ex hac rogatione senatus decre-
 vit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem
 cum populo Carthaginiensi, quibus legibus ei videre-
 5 tur, faceret. gratias deinde patribus egere Carthagi-
 nienses et petierunt, ut sibi in urbem introire et col-
 loqui cum civibus suis liceret, qui capti in publica
 6 custodia essent; esse in iis partim propinquos ami-

eosque suos, nobiles homines, partim ad quos mandata
 a propinquis haberent. quibus conventis cum rursus 7
 peterent, ut sibi quos vellent ex iis redimendi pote-
 stas fieret, iussi nomina edere; et cum ducentos ferme
 ederent, senatus consultum factum est, ut legati Ro- 8
 mani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent,
 ad P. Cornelium in Africam deportarent nuntiarent-
 que ei, ut, si pax convenisset, sine pretio eos Cartha-
 ginienisibus redderet. fetiales cum in Africam ad foe- 9
 dus feriendum ire iuberentur, ipsis postulantibus
 senatus consultum in haec verba factum est, ut pri-
 vos lapides silices privasque verbenas secum ferrent;
 ut ubi praetor Romanus iis imperaret, ut foedus feri-
 rent, illi praetorem sagmina poscerent. herbae id genus
 ex arce sumptum fetialibus dari solet.

Ita dimissi ab Roma Carthaginienses cum in 10
 Africam venissent ad Scipionem, quibus ante dictum
 est legibus pacem fecerunt. naves longas, elephantos, 11
 perfugas, fugitivos, captivorum quattuor milia tradi-
 derunt, inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit.
 naves propectas in altum incendi iussit. quingentas 12
 fuisse omnis generis, quae remis agerentur, quidam
 tradunt; quarum conspectum repente incendium tam
 lugubre fuisse Poenis, quam si ipsa Carthago arderet.
 de perfugis gravius quam de fugitivis consultum; no- 13
 minis Latini qui erant, securi percussi, Romani in
 crucem sublati.

XLIV. Annis ante quadraginta pax cum Cartha- 1
 ginienisibus postremo facta erat Q. Lutatio, A. Man-
 lio consulibus. bellum initum annis post tribus et vi- 2
 ginti P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus, finitum
 est septimo decimo anno Cn. Cornelio, P. Aelio Paeto
 consulibus. saepe postea ferunt Scipionem dixisse Ti. 3
 Claudi primum cupiditatem, deinde Cn. Corneli fuisse
 in mora, quo minus id bellum exitio Carthagini finiret.
 Carthagini cum prima conlatio pecuniae diutino 4
 bello exhaustis difficilis videretur, maestitiaque et fle-

tus in curia esset, ridentem Hannibalem ferunt con-
 5 spectum. cuius cum Hasdrubal Haedus risum incre-
 paret in publico fletu, cum ipse lacrimarum causa
 6 esset, „si quem ad modum oris habitus cernitur ocu-
 lis“ inquit, „sic et animus intus cerni posset, facile
 vobis appareret non laeti, sed prope amentis malis
 cordis hunc, quem increpatis, risum esse; qui tamen
 nequaquam adeo est intempestivus, quam vestrae
 7 istae absurdae atque abhorrentes lacrimae sunt. tunc
 flesse decuit, cum adempta sunt nobis arma, incensae
 naves, interdictum externis bellis; illo enim vulnere
 concidimus. nec est, cur vos otio vestro consultum ab
 8 Romanis credatis. nulla magna civitas diu quiescere
 potest; si foris hostem non habet, domi invenit, ut
 praevalida corpora ab externis causis tuta videntur,
 9 sed suis ipsa viribus onerantur. tantum nimirum ex
 publicis malis sentimus, quantum ad privatas res per-
 tinet; nec in iis quicquam acrius quam pecuniae dam-
 10 num stimulat. itaque cum spolia victae Carthagini
 detrahebantur, cum inermem iam ac nudam destitui
 inter tot armatas gentes Africae cerneretis, nemo in-
 11 gemuit; nunc, quia tributum ex privato conferendum
 est, tamquam in publico funere comploratis. quam
 vereor, ne propediem sentiatis levissimo in malo
 12 vos hodie lacrimasse.“ haec Hannibal apud Cartha-
 ginienses.

Scipio contione advocata Masinissam ad regnum
 paternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque,
 quae ex regno Syphacis in populi Romani potestatem
 13 venissent, adiectis donavit. Cn. Octavium classem in
 Siciliam ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit,
 legatos Carthaginensium Romam proficisci, ut, quae
 ab se ex decem legatorum sententia acta essent, ea
 patrum auctoritate populique iussu confirmarentur.
 1 XLV. Pace terra marique parta, exercitu in naves in-
 2 posito, in Siciliam Lilybaeum traiecit. inde magna
 parte militum navibus missa ipse per laetam pace

non minus quam victoria Italiam, effusis non urbibus
 modo ad habendos honores, sed agrestium etiam turba
 obsidente vias, Romam pervenit triumphoque omnium
 clarissimo urbem est invectus. argenti tulit in aerarium 3
 pondo centum triginta tria milia. militibus ex praeda
 quadringenos aeris divisit. morte subtractus spectaculo 4
 magis hominum quam triumphantis gloriae Syphax
 est, Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba
 traductus fuerat. conspecta tamen mors eius fuit, quia
 publico funere est elatus. hunc regem in triumpho 5
 ductum Polybius, haudquaquam spernendas auctor,
 tradit. secutus Scipionem triumphantem est pileo ca-
 piti inposito Q. Terentius Culleo, omnique deinde vita,
 ut dignum erat, libertatis auctorem coluit. Africani 6
 cognomen militaris prius favor an popularis aura ce-
 lebraverit an, sicuti Felicis Syllae Magnique Pompei
 patrum memoria, coeptum ab adstantatione familiari
 sit, parum compertum habeo. primus certe hic im- 7
 perator nomine victae ab se gentis est nobilitatus;
 exemplo deinde huius nequaquam victoria pares in-
 signes imaginum titulos claraque cognomina familiarum
 asciverunt.